

[1·02] Nordisk Øst·forum

Rettssaken mot Slobodan Milosevic

**Svensk östeuropaforskning och det
nya Europa**

**Nationalism eller internationalism?
-ungersk utrikespolitik kring 1970**

Religiøse motsetninger i Ukraina

**Kvinnor och familj i tidig sovjetrysk
lagstiftning**

**Postmodernisme eller polsk
modernisme?**

Nr. 1 - 2002
16. Årgang

Norwegian Institute
of International
Affairs

Norsk
Utenrikspolitisk
Institutt

Redaksjon: Helge Blakkisrud (ansv. red.), Jan Risvik (red.sekr.), Dina Roll Hansen, Knut Schiander, Kjerstin Størdal Prestegard, Tone Thingbø, Indra Øverland.

Utgiver: *Nordisk Østforum* er et nordisk kvartalstidsskrift utgitt av NUPIs Senter for Russlandsstudier, i samarbeid med Institutt for østeuropeiske og orientalske studier (Norge), Institutionen för östeuropastudier (Sverige), Center for Russiske og Østeuropæiske studier, Syddansk Universitet (Danmark) og Institutet för Ryssland och Östeuropa (Finland).

Copyright: © Norsk Utenrikspolitisk Institutt 2002

Redaktør: Helge Blakkisrud, e-post: nof@nupi.no

Redaksjonsråd: Professor Kristian Gerner (*Institutionen för östeuropastudier*), professor Sune Jungar (*Åbo Akademi*), professor Pål Kolstø (*Universitetet i Oslo*), universitetslektor Erik Kulavig (*Syddansk Universitet*), direktør Waldemar Melanko (*Institutet för Ryssland och Östeuropa*), professor Svein Mønnesland (*Universitetet i Oslo*), universitetslektor Thomas Petersen (*Århus Universitet*), dosent Bo Petersson (*Lunds Universitet*).

Nasjonale redaksjoner: **SVERIGE**

Redaktør: Kerstin Nyström, Nordisk Østforum
Institutionen for østeuropastudier
Box 514, 751 20 Uppsala
E-post: kerstin.nystrom@east.uu.se

DANMARK

Redaktør: Rikke Haue, Nordisk Østforum
Center for Russiske og Østeuropæiske studier,
Syddansk Universitet, Campus vej 55, 5320 Odense
E-post: haue@hist.sdu.dk

FINLAND

Redaktør: Petra Sinisalo-Katajisto, Nordisk Østforum
Institutet för Ryssland och Östeuropa
Annegatan 44, 00100 Helsingfors
E-post: petra.sinisalo@rusin.fi

Informasjon om manus: Sendes elektronisk til Helge Blakkisrud, e-post: nof@nupi.no

Alle synspunkter i *Nordisk Østforum* står for forfatterens regning og kan ikke tillegges Norsk Utenrikspolitisk Institutt.

Abonnementspriser 2002

Studenter: NOK 265
Privatpersoner: NOK 330
Institusjoner: NOK 450
Enkelthefter: NOK 115

Tel.: [47+] 22 05 65 00
Fax: [47+] 22 17 70 15
E-post: pub@nupi.no
Internett: www.nupi.no
Adresse: Postboks 8159 Dep. 0033 Oslo

Besøksadresse: Grønlandsleiret 25

Omslagsbilde: Scanpix Nordfoto/REUTERS
Design: Skomsøy & Grønli, Ole Dahl-Gulliksen

[1] Innhold

- 2 **Forord**
- 5 **Rettsaken mot Slobodan Milosevic – et overblikk**
Kari M. Osland
- 19 **Svensk östeuropaforskning och det nya Europa**
Joakim Ekman och Jonas Linde
- 33 **Nationalism eller internationalism? Det grund-
läggande dilemmaet i ungersk utrikespolitikk kring
1970**
Katalin Miklóssy
- 49 **Religiøse motsetninger i Ukraina**
Alexander Tymczuk
- 65 **Visioner om ett nytt samhälle. Kvinner og familje i
tidlig sovjetisk lagstiftning**
Helene Carlbäck
- 79 **Postmodernisme eller polsk modernisme?**
Majken Hindø
- 93 *Velkommen til internett*

- 97 *Bokomtaler*
**1001 dan/days: Bosna i Hercegovina slikom i rijecju
kroz stoljeca / Bosnia and Herzegovina in pictures
and words through the centuries**
Omtalt av Sabrina P. Ramet
- 98 **Strandet i Europa. En japansk skibsbesætnings
oplevelser i Rusland 1783–1793**
Omtalt av Erik H. Egeberg
- 100 **Models of Self. Russian Women's Autobiographical
Texts**
Omtalt af Mette Bryld
- 103 **Det fordømte forår – om krig i Kosova**
Recenserad av Örjan Sturesjö
- 104 **Kaliningrad: Russian exclave, European enclave**
Recenserad av Antti Karttunen
- 108 **Poland under Pressure 1980–81. Crisis management
in state–society conflict**
Omtalt af Martin Kierulff-Jørgensen
- 110 **Regions of the Baltic States**
Omtalt av Guri Tyldum
- 113 **Guldet fra Moskva. Finansieringen af de nordiske
kommunistpartier 1917–1990**
Recenserad av Staffan Skott
- 116 **Constitutionalism in Estonia, Latvia and Lithuania
– A Study in Comparative Constitutional Law**
Omtalt av Brynjulf Risnes
- 118 **En reise i helvete**
Omtalt av Julie Wilhelmsen
- 123 *Nye bøker i Norden*

Nordisk Østforum skifter utgiver

Etter å ha samarbeidet om utgivelsen av Nordisk Østforum i mer enn 10 år, skiltes Universitetsforlagets og tidsskriftets veier ved årsskiftet 2001–02. Økte krav til inntjening etter at forlaget ble overtatt av Aschehoug, førte til at Universitetsforlaget ikke lenger fant det mulig å utgi tidsskriftet. For å sikre fortsatt drift tok redaksjonen kontakt med Norsk Utenrikspolitisk Institutt, som har sagt seg villig til å stå ansvarlig for videre utgivelse. Som en følge av samarbeidet med NUPI fremstår Nordisk Østforum fra og med dette nummer i en ny layout. Vi har også utvidet normalsideantallet fra 80 til 128. I samarbeid med NUPI og de øvrige nordiske instituttene som står bak publikasjonen, håper vi på å kunne gi deg et stadig bedre tidsskrift.

I den første artikkelen i denne utgaven griper vi an et svært aktuelt tema, rettssaken mot Slobodan Milosevic. Den 12. februar startet den historiske rettssaken i Haag – det er første gang et tidligere statsoverhode blir stilt for retten i et internasjonalt krigsforbrytertribunal. Kari M. Osland presenterer rammene rundt rettssaken: anklagen, domstolsapparatet og den videre prosedyren. Hva kan man oppnå med rettssaken? En følelse av rettferdighet for ofrene? Eller risikerer man å gjøre Milosevic til en jugoslavisk martyr? Osland diskuterer disse spørsmålene og setter samtidig rettssaken inn i den videre rammen av internasjonal strafferettspleie.

I den neste artikkelen gjør Joakim Ekman og Jonas Linde opp status for svensk østeuropaforskning. Sovjetunionens oppløsning og kommunismens fall førte til at østeuropaforskere og sovjetologer ble nødt til å redefinere forskningsfeltet. Ekman og Linde oppsummerer den teoretiske diskusjonen rundt østeuropaforskning og gir en oversikt over hvilke svenske institusjoner som arbeider innenfor denne disiplinen.

Østeuropaforskningens rationale som vitenskap var at Øst-Europa under den kalde krigen fremsto som en monolittisk blokk med et avvikende politisk og økonomisk system. Men hvor monolittisk var egentlig denne strukturen? Katalin Miklóssy har sett nærmere på forholdet mellom Ungarn og Romania på slutten av 1960-tallet. Hun avdekker et ikke ubetydelig rom for individualisme og mer eller mindre fordekt nasjonalisme i de interstatlige relasjonene innenfor østblokken på denne tiden.

Pluralisme er også et stikkord for den neste artikkelen, om enn i en mer åpen variant. Med sovjetstatens oppløsning ble Den russisk-ortodokse kirkes «monopol» på ortodoks religionsutøvelse også brutt. Få steder har dette ført til så mange splittelser og brytninger som i Ukraina, hvor den ortodokse kirken har blitt splittet i en gresk-katolsk, en autokefal, en ukrainsk-ortodoks og en russisk-ortodoks kirke. Alexander Tymczuk har tatt utgangspunkt i pave Johannes Paul II's besøk i Ukraina sommeren 2001 for å diskutere de kirkelige konfliktene i dagens Ukraina.

I Helene Carlbäcks artikkel tar vi igjen et skritt bakover, nærmere bestemt til begynnelsen av 1920-tallet og de første forsøkene på å introdusere kvinne- og familielovgivning etter revolusjonen i 1917. Lovgiverne var inspirert av visjoner om en ny samfunnsorden, og tidlig sovjetisk kvinne- og familielovgivning på dette området lå mange tiår foran utviklingen ellers i Europa. Men hva skjedde når disse visjonene skulle appliseres på et av Europas mer tradisjonelle og patriarkalske samfunn?

Den siste artikkelen i denne utgaven tar oss til Polen, hvor Majken Hindø har sett på litteraturdebatten på 1990-tallet, nærmere bestemt på forholdet mellom polsk modernisme og postmodernisme. Utgangspunktet er den polske modernismens mange likhetstrekk med vestlig postmodernisme. Er det dermed unødvendig å importere begrepet postmodernisme fra vestlig debatt? Dette er et spørsmål som ifølge Hindø «kan bringe selv den mest støvede Pan Professor op på barrikaderne».

God lesning!

Redaksjonen

Rettssaken mot Slobodan Milosevic – et overblikk

Kari Margrethe Osland
(f. 1970) er cand.polit.
og forsker ved Norsk
Utenrikspolitisk Institutt
(NUPI).

Den 12. februar 2002 startet en historisk rettssak i Haag, Nederland: Slobodan Milosevic er det første statsoverhode som noen sinne er blitt stilt for retten i et internasjonalt krigsforbrytertribunal.¹ Rettssaken er viktig både fordi man får stilt til ansvar den personen aktoratet mener er en av hovedmennene bak grusomhetene som ble begått på Balkan på 1990-tallet, og fordi dette forhåpentlig kan bidra til å fjerne stemplet om kollektiv skyld som mange serbere føler er satt på dem. Domstolen vil i stor grad bli vurdert i forhold til hvordan den håndterer nettopp denne saken. En overbevisende domfellelse vil styrke tribunalet, noe som igjen vil virke positivt for opprettelsen av den permanente internasjonale straffedomstolen (*International Criminal Court* – ICC).

Hva gjelder anklagen?

Slobodan Milosevic anklages for krigsforbrytelser begått i Kroatia (i perioden mellom senest 1. august 1991 og august 1992), i Bosnia og Hercegovina (fra 1. mars 1992 til 31. desember 1995) og i Kosovo (fra 1. januar til 20. juni 1999).² Anklagen omfatter også folkemord begått i Bosnia i ovennevnte tidsrom.³ Aktoratet

* Takk til Espen Barth Eide, Henrik Thune, Helge Blakkisrud og Karsten Friis for kommentarer. Det er unødvendig å påpeke, men allikevel: Eventuelle feil står artikkelforfatteren ene og alene ansvarlig for.

1 Jean Kambanda, statsminister i Rwanda under folkemordet i 1994, er for øvrig det første regjeringsoverhodet som har blitt anklaget og erklært skyldig i krigsforbrytelser, herunder folkemord.

2 Bosnia og Hercegovina vil heretter benevnes Bosnia.

3 Mer spesifikt er Milosevic tiltalt for brudd på krigens folkerett og forbrytelser mot menneskeheten i Kroatia, det ovennevnte samt grove brudd på Genève-konvensjo-

hevder at Milosevic deltok i en kriminell virksomhet med sikte på utryddelse og deportasjon av alle ikke-serbere som del av en systematisk plan for å etablere et etnisk rent Stor-Serbia.⁴

De tre høringene er stipulert til å vare rundt to år. Rettssakens første fase vil fokusere på anklagene om serbiske sikkerhetsstyrers drap på hundrevis av kosovoalbanere og fordrijvingen av omkring 800 000 mennesker fra deres hjem i Kosovo. Resten av tiden vil bli benyttet til Kroatia og Bosnia. I Kroatia er det snakk om drap på flere hundretalls personer og fordrijving av rundt 170 000 ikke-serbiske sivile. I Bosnia opererer domstolen med «tusener» både når det gjelder antall døde og antall fordrevne bosniamuslimer, bosniakroater og andre ikke-serbere.

Det at Bosnia, Kroatia og Kosovo blir tatt opp under ett, er ikke nødvendigvis uproblematisk. Det vil først og fremst være vanskelig å *ikke* se de tre sakene i sammenheng, samtidig som en kobling kan føre til at utfallet fremstår som klart før sakene er ført. På den annen side er det nettopp en slik kobling aktoratet ser ut til å legge opp til, siden det søker å påvise at dette ikke var enkeltstående tilfeller, men nettopp del av en helhetlig strategi. Det er selvsagt også rent teknisk enklere å kjøre sakene under ett når det gjelder vitneavhør ettersom det i flere tilfeller er snakk om at samme person skal vitne i ulike saker. At de tre sakene tas opp samlet, vil dermed forhåpentlig føre til en viss fortgang i prosessen.

Domsmyndighet, forsvar og aktorat

Et panel på tre dommere administrerer rettssaken. Briten Richard May er rettens formann, og hans meddommere er Patrick Robinson fra Jamaica og O-Gon Kwon fra Sør-Korea. Da Haag-domstolen ble etablert, valgte man å bruke samme struktur som under Tokyo- og Nürnberg-domstolene med nettopp tre fagdommere. Fordelen med fagdommere er at man får en grundig juridisk begrunnelse for

nene i Kosovo, samt brudd på krigens folkerett, forbrytelser mot menneskeheten, grove brudd på Genève-konvensjonene og folkemord i Bosnia. Se <http://www.un.org/icty/glance/index.htm>.

4 I den engelske originalteksten står det at Milosevic var del av en «joint criminal enterprise». Ifølge aktoratets anklage eksisterte denne «virksomheten» fra i alle fall 1. august 1991 frem til 31. desember 1995. Foruten Slobodan Milosevic inkluderes bl.a. Radovan Karadzic, Momcilo Krajisnik, Biljana Plavsic, general Ratko Mladic, Borisav Jovic, Branko Kostic, Veljko Kadijevic, Blagoje Adzic, Milan Martic, Jovica Stanisic, Franko Simatovic (også kjent som «Frenki»), Radovan Stojicic (også kjent som «Badza»), Vojislav Seselj og Zeljko Raznatovic (også kjent som «Arkan»). <http://www.un.org/icty/latest/index.htm>.

dommen som blir avsagt. På den annen side, dersom man hadde brukt en jury bestående av lekdommere, eller også økt antall dommere, ville kanskje rettssaken av enkelte kritikere blitt oppfattet som mer rettferdig. Det er imidlertid heller ikke uproblematisk å velge ut lekdommere til en slik sak.

Milosevic anerkjenner ikke tribunalets rett til å dømme ham. Han har ikke ønsket en forsvarer, men fører sitt eget forsvar. Det er på denne bakgrunn at domstolen har oppnevnt tre såkalte «venner av retten» (*amici curiae*) som skal sikre at Milosevics rettigheter blir ivaretatt. De tre er Steven Kay fra England, Mischa Wladimiroff fra Nederland og Branislav Tapuskovic fra Serbia. Disse har rett til å krysseksaminere vitner og rette oppmerksomheten mot ethvert bevis som kan indikere Milosevics uskyld. Så langt i rettssaken har imidlertid Milosevic selv utført denne jobben, og han har nektet å ha noe med de tre «vennene» å gjøre.

Det er muligens på bakgrunn av at Milosevic ikke har regulære forsvarere at dommer May har sett gjennom fingrene med Milosevics tidsbruk og taktikk. Så langt i rettssaken ser det nemlig ut til at dommer May tillater Milosevic langt mer enn aktoratet. Blant annet fikk Milosevic bruke én dag mer enn aktoratet på sin åpningsprosedyre, han har fått krysseksaminere vitnene lenger enn aktoratet og har fått benytte en svært aggressiv taktikk. Blant journalister som følger saken, spøker man nå med at det ikke lenger er et spørsmål om Milosevic får en rettferdig rettergang, men heller om aktoratet får det (Klarin 2002).

Aktoratet består av sjefanklager Carla del Ponte fra Sveits, britten Geoffrey Nice og nederlenderen Dirk Ryneveld. Deres hovedoppgave vil bestå i å bevise at Milosevic gav ordre om å begå overgrep, eller visste om overgrep begått av underordnede uten å hindre dette. Når det gjelder spørsmålet om *de jure* kommandoansvar, vil dette enklest kunne påvises i Kosovo fordi Milosevic var president i Jugoslavia på denne tiden (og således også øverstkommanderende for de væpnede styrkene). Da overgrepene fant sted i Bosnia og Kroatia, hadde disse landene erklært seg, og blitt anerkjent av EU og etter hvert også FN, som uavhengige stater. Ifølge aktoratets anklage hadde Milosevic *de facto* ansvar når det gjelder hva Den jugoslaviske folkehæren (JNA), lokale territorialforsvarsenheter (TO), spesialpolitienheter (MUP) og paramilitære styrker foretok seg i Kroatia, og både *de jure* og *de facto* ansvar for hva tilsvarende enheter, samt den bosniaserbiske hæren, foretok seg i Bosnia.⁵

5 For mer om dette, se tiltalen på <http://www.un.org/icty/latest/index.htm>.

Straffeutmåling og soning

Ethvert av de 66 tiltalepunktene mot Milosevic er av en slik karakter at han risikerer fengsel på livstid.⁶ Milosevic har rukket å fylle 60 år, og det betyr i praksis at han vil kunne sitte fengslet resten av livet. Det er syv land som har sagt seg villig til å ta imot personer som er idømt fengselsstraff av FN-domstolen: Norge, Sverige, Finland, Frankrike, Spania, Italia og Østerrike. Noen av disse landene har inngått en soningsavtale som innebærer en begrensning i den forstand at de ikke tar imot fanger som er idømt en lengre dom enn det som er lengste mulige soningstid i det angjeldende land. Verken Norge, Sverige eller Finland har imidlertid kommet med slike reservasjoner. Skulle Haag-domstolen komme med en forespørsel om soning, utover maksimal ordinær soningstid, vil dette måtte tas opp til særskilt vurdering i alle de tre landene.

Dersom Milosevic skulle bli dømt og sendt til Norge for soning, vil det sannsynligvis være problematisk om han skulle måtte sitte fengslet lenger enn det som er vanlig i Norge. Man kan imidlertid tenke seg andre ordninger, for eksempel at han etter å ha sonet ferdig 21 år, som er maksimum fengselsstraff i Norge, blir overført til sikring. Gitt Milosevics alder kan man også tenke seg at han ville slippe med å sone 2/3 av de 21 årene slik det er vanlig dersom oppførselen er bra. Og alt skulle tyde på dette siste. I påvente av at saken skulle starte i Haag, har Milosevic benyttet tiden til å lese Ernest Hemingway og lytte til Frank Sinatra og Celine Dion. Ifølge fangevokterne har han oppført seg eksemplarisk – som en mønsterfange. De sistnevnte kunne også fortelle at Milosevic daglig hører på Sinatras «My way»!

Domstolen

Haag-tribunalet, eller *The International Tribunal for the Former Yugoslavia* (ICTY), ble etablert av FNs sikkerhetsråd gjennom resolusjon 827 i mai 1993. Siden ICTY er opprettet under FN-paktens kapittel VII, er alle land forpliktet til å utvise fullt samarbeid.⁷ Domstolen har jurisdiksjon til å dømme personer som er individuelt ansvarlige for krigsforbrytelser og folkemord begått innenfor det tidligere Jugoslavias territorium etter 1991. Den har skapt pre-

6 I ICTY tilsvares livstid i prinsippet resten av livet.

7 Alle medlemmer av FN er *ipso facto* tilsluttet vedtektene for ICTY siden tribunalet er opprettet etter FN-paktens kapittel VII om tiltak for å opprettholde eller gjenopprette internasjonal fred og sikkerhet.

sedens særlig når det gjelder systematisk voldtekt, som nå kan bli rettsforfulgt som en krigsforbrytelse. Videre har domstolen bidratt til å videreutvikle doktrinen om kommandoansvar, samt å klargjøre i hvilke tilfeller det er relevant å anvende Genève-konvensjonene.

Hvilken positiv effekt tenker man seg at Haag-tribunalet vil ha på generell basis? For det første er det i rettferdighetens navn viktig at de ansvarlige blir dømt for grusomhetene de har begått. Dette er viktig både i forhold til ofrene og deres etterlattes muligheter for moralsk oppreisning og for mulighetene for å starte en forsoningsprosess. For det andre kan tribunalet bidra til å fjerne stempelet om kollektiv skyld og plassere det der det hører hjemme, nemlig hos individene. Et tredje viktig moment er håpet om at denne type rettssaker vil ha en preventiv effekt når det gjelder andre og fremtidige krigsforbrytere.

Mange har sammenlignet Haag-tribunalet med Nürnberg – og med rette, det er mange likheter mellom disse. For det første er begge domstolene såkalte *ad hoc* eller midlertidige domstoler som er opprettet for å dømme personer som har begått grove overgrep innenfor et bestemt territorium og en bestemt tidsramme. For det andre er det i begge tilfeller fokus på individuelt ansvar. Her gav Nürnberg-domstolen presedens for senere domstoler (Kuper 1984: 3, Agrell & Alcala 1997: 49).

Mange hevder også at Haag-domstolen er en seierherrenes domstol, slik Nürnberg var det ettersom begge ble opprettet av «seierherrene». En viktig forskjell her er imidlertid at Nürnberg-domstolen ble opprettet av seierherrene i 2. verdenskrig, mens ICTY ble etablert av FNs sikkerhetsråd. Ser man på Kosovo-krigen isolert, var Storbritannia, Frankrike og USA med på bombingene av Jugoslavia samtidig som de var med på å opprette Haag-tribunalet i kraft av at de sitter i Sikkerhetsrådet, men FN er likevel folkerettslig overprøvende. Det er også en del andre ulikheter: Nürnberg var en militær domstol, noe ICTY ikke kan kategoriseres som. Et annet moment, som går på selve rettergangen, er at mens tyskerne dokumenterte det meste av det de foretok seg skriftlig, sies det at det finnes lite slikt materiale under de pågående rettssakene i Haag – enten fordi ordre ble gitt muntlig og/eller fordi man har ødelagt mye av det som fantes av skriftlig materiale. Dette betyr at man i stor grad må basere seg på vitneforklaringer, samt etterretningsinformasjon, noe som naturlig nok er vanskelig etterprøvbart.

De ulike tiltalepunktene

Milosevic står altså tiltalt for alvorlige brudd på Genève-konvensjonene av 1949, brudd på krigens folkerett, forbrytelser mot menneskeheten og folkemord. Haag-domstolens jurisdiksjon gjelder individuelt ansvar i forhold til de samme tiltalepunktene.⁸ Men hva er det som kjennetegner disse lovbruddene?

Artikkel 2 i statuttene til Haag-domstolen definerer alvorlige brudd på Genève-konvensjonene. Disse omfatter handlinger begått mot personer eller eiendom beskyttet under den relevante konvensjonen. Eksempler spenner fra drap og tortur til ødeleggelse av eiendom som ikke kan legitimeres som militære mål.⁹ Brudd på krigens folkerett er definert i artikkel 3. Uten å være avgrenset til kun å gjelde det følgende, involverer dette blant annet bruk av giftgass og andre typer våpen som påfører unødig lidelse, angrep på forsvarsløse bosetninger, ødeleggelse av områder som ikke kan legitimeres militært og ødeleggelse av historiske minnesmerker.¹⁰

Artikkel 2 og 3 er de «klassiske» krigsforbrytelsene, hvor det ligger et krav om væpnet konflikt. Forbrytelser mot menneskeheten blir definert under artikkel 5. Dette omfatter mord, utryddelse, slaveri, deportasjon, fengsling, tortur, voldtekt, forfølgelse på politisk, rasemessig og religiøst grunnlag og andre umenneskelige handlinger.¹¹ I statuttene til ICTY står det spesifisert at artikkelen gjelder under væpnet konflikt, mens denne begrensningen er fjernet i statuttene til ICC.

8 I artikkel 7, paragraf 1, heter det at «A person who planned, instigated, ordered, committed or otherwise aided and abetted in the planning, preparation or execution of a crime referred to in articles 2 to 5 of the present Statute, shall be individually responsible for the crime». Se <http://www.un.org/icty/basic/statut/stat2000.htm#1>.

9 Mer spesifisert innebærer dette «(a) willful killing; (b) torture or inhuman treatment, including biological experiments; (c) willfully causing great suffering or serious injury to body or health; (d) extensive destruction and appropriation of property, not justified by military necessity and carried out unlawfully and wantonly; (e) compelling a prisoner of war or a civilian to serve in the forces of a hostile power; (f) willfully depriving a prisoner of war or a civilian of the rights of fair and regular trial; (g) unlawful deportation or transfer or unlawful confinement of a civilian; and (h) taking civilians as hostages».

10 Dette innebærer «(a) employment of poisonous weapons or other weapons calculated to cause unnecessary suffering; (b) wanton destruction of cities, towns or villages, or devastation not justified by military necessity; (c) attack, or bombardment, by whatever means, of undefended towns, villages, dwellings, or buildings; (d) seizure of, destruction or willful damage done to institutions dedicated to religion, charity and education, the arts and sciences, historic monuments and works of art and science; and (e) plunder of public or private property».

11 Den engelske originalteksten bruker følgende ordlyd: «(a) murder; (b) extermination; (c) enslavement; (d) deportation; (e) imprisonment; (f) torture; (g) rape; (h) persecutions on political, racial and religious grounds; and (i) other inhumane acts».

Det alvorligste av de fire hovedtiltalepunktene er folkemord. Artikkel 4 i tribunalets statutter tilkjennegir følgende definisjon: «Genocide means any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such.»¹² De handlingene det her refereres til, omfatter å drepe medlemmer av en gruppe, alvorlig å skade, fysisk eller mentalt, medlemmer av en gruppe, å foreta handlinger hvor intensjonen er å hindre at medlemmer av gruppen føder barn, og så videre.¹³ Det understrekes også i statuttene at det er straffbart ikke bare å begå folkemord, men også å forsøke å begå folkemord eller medvirke til dette.¹⁴

Av de ovennevnte lovbruddene er det bare ved folkemord at man må bevise at det ligger en intensjon til grunn for overgrepet (Agrell & Alcala 1997: 91). Dersom så ikke er tilfelle, vil en subsidiært kunne dømmes for forbrytelser begått mot menneskeheten. Folkemordanklagen skiller seg også fra de øvrige ved at det ikke spiller noen rolle om det fant sted i en krigssituasjon – den vil altså gjelde også i fredstid. Her er det noe uklart hvordan Haag-domstolen vil forholde seg til de overgrep som har funnet sted mot ikke-albanere i Kosovo etter at krigen tok slutt i juni 1999, da det ble igangsatt en omvendt etnisk rensning rettet mot serbere.¹⁵ Det vil ikke være aktuelt å benytte folkemordanklagen her. Spørsmålet er dermed hvordan man skal rettsforfølge overgrep mot den serbiske befolkningen i Kosovo. Problemet ligger i at det etter at NATOs bombekampanje tok slutt, ble undertegnet en fredsavtale (*Military Technical Agreement*). Krigen var dermed formelt avsluttet. Dersom man lykkes i å definere det som fulgte som en væpnet konflikt, kan imidlertid aktoratet benytte artikkel 5 i statuttene, forbrytelser mot menneskeheten. Eventuelt må FNs sikkerhetsråd endre statuttene og fjerne kriteriet om væpnet konflikt.

Etter Nürnberg- og Tokyo-tribunalene har vi bare hatt to internasjonale krigsforbrytertribunaler, ICTY og det internasjonale

12 Denne er hentet ordrett fra Folkemordkonvensjonen av 1948, artikkel 2 og 3.

13 Den engelske originalteksten lyder som følger: «(a) killing members of the group; (b) causing serious bodily or mental harm to members of the group; (c) deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part; (d) imposing measures intended to prevent births within the group; and (e) forcibly transferring children of the group to another group.»

14 Mer spesifikt innebærer dette: « (a) genocide; (b) conspiracy to commit genocide; (c) direct and public incitement to commit genocide; (d) attempt to commit genocide; and (e) complicity in genocide.»

15 For en diskusjon av begrepet etnisk rensning, se Agrell & Alcala 1997: 95ff.

krigsforbrytertribunalet for Rwanda (ICTR).¹⁶ Folkemordkonvensjonen ble etablert i 1948. Pr. dags dato er åtte personer funnet skyldig i denne alvorlige forbrytelsen i ICTR, mens én er dømt i Haag. Denne sistnevnte er general Radislav Kristic, som var general under bosniaserbernes massakre i Srebrenica. Han ble i 2001 dømt til fengsel i 46 år.

Som allerede nevnt, må man med folkemordanklagen bevise at Milosevic hadde en intensjon om å utslette en gruppe mennesker, helt eller delvis. Dette er svært vanskelig. Det holder eksempelvis ikke å finne en skriftlig plan hvor dette fremkommer ettersom det ikke trenger å bety at en hadde til hensikt å iverksette planen. Trolig må aktoratet derfor heller fokusere på prosessen som fant sted forut for selve drapene og søke å finne tegn på nettopp slike intensjoner. Det er ikke usannsynlig at det er denne tankegangen som ligger bak når aktoratet i Haag forsøker å påvise at Milosevic var del av en «joint criminal enterprise» som ønsket å fjerne alle ikke-serbere for å skape et Stor-Serbia.

Aktoratet bør imidlertid også påvise hvordan Milosevic og hans medskyldige startet denne prosessen ved å utnytte den politiske og økonomiske usikkerheten til å etablere et klart skille i serbernes bevissthet mellom «vi» og «de andre». Som en følge av dette ble det etter hvert ansett som legitimt å benytte seg av alle nødvendige midler for å hindre at «de andre» skulle begå overgrep mot «oss» (se for eksempel Anderson 1991, Buzan *et al.* 1998, Eide 1997, Neumann 1998, Wæver *et al.* 1993, Osland 2000.)

Vestens rolle

Det er varslet rundt 300 vitner for hele rettssaken. Milosevic har sagt at han ønsker å innkalle flere tidligere og nåværende vestlige ledere, deriblant den amerikanske eks-presidenten Bill Clinton, nåværende statsminister i Storbritannia Tony Blair, FNs generalsekretær Kofi Annan, Frankrikes president Jacques Chirac og USAs tidligere utenriksminister Madeleine Albright. Det er opp til dommerne å avgjøre om vitnene kan anses som relevante for saken og dermed om de skal innstevnes.

16 *The International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR)* ble etablert av FNs sikkerhetsrådsresolusjon 955 8. november 1994. Formålet er å rettsforfølge personer som er ansvarlige for folkemord og andre alvorlige brudd på internasjonal humanitær lov som ble begått i Rwanda mellom 1. januar og 31. desember 1994. For mer informasjon, se <http://www.ictr.org/>

Hvorfor skulle Milosevic ønske disse personenes vitnemål? En mulig årsak er at han ønsker å vise at kompromisser og avtaler ble inngått, for derigjennom å vise at han fungerte som en stabiliserende faktor på Balkan på 1990-tallet. Det er ingen tvil om at Milosevic spilte en viktig rolle for eksempelvis å få i stand Dayton-avtalen i Bosnia i 1995 (Holbrooke 1999, Glenny 1999, Owen 1996, Malcolm 1996). Og selv om Vestens hensikt var å hindre at flere menneskeliv gikk tapt, vil det være interessant å få brakt på det rene hva de ulike fredsmeglere visste og hva de eventuelt stilltiende godtok. En annen årsak er trolig at Milosevic ønsker å beskyldte flere av vitnene for å stå bak «NATOs aggresjon mot serberne» – som er hans måte å benevne NATOs bombekampanje mot Jugoslavia – og å anklage dem for å være skyld i det tidligere Jugoslavias sammenbrudd.

Mange mener at NATOs rolle bør belyses og at vestlige ledere bør stilles til ansvar for bombingene av sivile under Kosovo-krigen i 1999. Det er lite sannsynlig at en ny domstol blir oppnevnt for å eksaminere NATOs rolle alene, og man kan derfor spørre seg når en slik gjennomgang skulle foregå om ikke nå. Motargumentene er for det første at det i så fall ville kunne trekke fokus vekk fra saken mot Milosevic. For det andre er det svært lite sannsynlig at man ville klart å stille NATO som sådan til ansvar. Det måtte i så fall være snakk om ledere som i større grad enn andre var direkte involvert i de beslutninger som ble fattet når det gjaldt bombingene.

Aktoratet i Haag har allerede etterforsket hvorvidt NATO begikk krigsforbrytelser og kommet frem til at så ikke var tilfelle – at bombingene av sivile mål ikke var formålet, men en bieffekt (såkalt *collateral damage*). Et argument som går imot aktoratets konklusjon, er at selv om NATO legitimerte sin inngripen humanitært, kan det hevdes at dette var et vikarierende motiv (Glenny 1999: 660). For mange vestlige land handlet Kosovo-krigen i stor grad om å befeste NATOs posisjon i det sikkerhetspolitiske landskapet, samt å svekke Milosevic, som man ikke lenger anså som en stabiliserende faktor på Balkan.¹⁷ En slik argumentasjon støttes av det faktum at man har vært vitne til grusomme overgrep etter denne tid uten at noen av NATO-landene har kommet med særlig høylytte krav om inngripen (for en diskusjon rundt intervensjonsproblematikken, se Semb 2001, Walzer 1977, Bull 1994, Eide 1999).

17 Etter den kalde krigen redefinerte NATO sin rolle fra å ha vært utelukkende en forsvarsallianse til å bli en støttespiller for fred. Under Kosovo-krigen etablerte NATO sitt nye strategiske konsept (23.–24. april 1999), og det ble derfor ekstra viktig å vise i

Milosevic – en kommende martyr i Jugoslavia

Faren for at Milosevic vil få et martyrstempel er absolutt til stede, og dermed også faren for at de ekstremistiske kreftene på alle fløyer vil få vann på mølla. Dette er ikke et ukjent fenomen på Balkan. Særlig utover på 1990-tallet var man vitne til hvordan ulike ekstreme nasjonalistiske programmer konkurrerte med hverandre (Judah 1997: 165).

Milosevics tidvis gode figur i retten har bare bekreftet mange serberes tro på hans uskyld. Atter en gang har han vist sin evne til å manipulere: han fremstiller nå både seg selv og det serbiske folket som NATOs ofre. I løpet av sine 13 år ved makten visste han å bruke mediene for å få folket med seg. Som Susan Woodward skriver, «to win against public opinion, nationalist leaders had to engage in psychological warfare» (1995: 228), både gjennom bruk av mediene og symbolske handlinger (Osland 2000: 94). Ifølge Srdjan Bobosavljevic, direktør for *Strategic Marketing Agency* som nylig utførte en meningsmåling i Serbia basert på 2200 intervjuer, tror fire femtedeler av de spurte at domstolen er partisk (Tonicic 2002). Dette kan muligens forklares ved at det er mange i Serbia som bare har fulgt rettssaken mot Milosevic og som ikke er innforstått med at domstolen har dømt folk fra alle leire.

Samtidig opplyser Bobosavljevic at mens rundt 40 prosent var imot samarbeid med Haag-tribunalet i februar 2001, har dette tallet blitt halvert i de siste meningsmålingene. Denne utviklingen kan trolig forklares med at det er en stadig mer utbredt oppfatning av at den økonomiske hjelpen landet mottar fra Vesten, avhenger av et samarbeid med tribunale. Til tross for den avtakende motstanden mot Haag-tribunalet mener nok de fleste serbere at det ville vært bedre dersom Milosevic ble stilt for retten i hjemlandet – at han ville få en mer rettferdig dom. Problemet er bare at dette neppe ville blitt ansett som rettferdig fra ofrenes side.

En del av de serbere som mener at Milosevic burde ha vært stilt til doms i Beograd, tenker ikke nødvendigvis på krigsforbrytelsene, men snarere på de forbrytelser han mistenkes for å ha begått i

praksis at alliansen kunne spille en ny rolle. Dette kom i tillegg til at man i tiden rundt forhandlingene med Milosevic kom med ganske høylytte trusler om NATO-bombing. Det fremsto som klart at dersom NATO ikke fulgte opp disse truslene, ville organisasjonen miste sin troverdighet (se også Glenny 1999: 657). Når det gjaldt Milosevic hadde nok ikke det internasjonale samfunn noen gang virkelig ansett ham som en troverdig alliansepartner for fred på Balkan. Problemet var bare at det ikke fantes så mange andre som hadde makt til å sikre at avtalene man inngikk ville bli fulgt opp.

eget land. I Jugoslavia er nemlig Milosevic anklaget for korrupsjon, maktmisbruk og underslag av statlige midler. Det er viktig å ha i mente at serberne også er ofre for de forbrytelser Milosevic stilles til ansvar for i Haag – både fordi Milosevic trakk dem inn i en krig hvor også mange serbere falt og fordi mange serbere bærer på en følelse av kollektiv skyld. Dersom Milosevic fortsetter spillet i retten med å kjempe for «å bevare æren til eget folk og land – mot resten av verden», og folk flest i Serbia kun får med seg Milosevics uttalelser og ikke aktoratets og vitnenes, vil inntrykket av den lille mannens kamp mot systemet – og dermed også hans martyrstempel – bare forsterkes. Som Goran Svilanovic, Jugoslavias utenriksminister, nylig uttrykte det, er det viktig at serbere innser at dette handler om Milosevics og andres individuelle ansvar, ikke om serberes kollektive skyld, slik Milosevic prøver å fremstille saken. Hver og en må selv ta ansvar for å søke sannheten om det som har skjedd, nettopp for å hindre at dette skjer igjen.¹⁸

Status for domstolen

Domstolen opererer med en offisiell og en uoffisiell liste. Når det gjelder den førstnevnte listen, er 80 personer anklaget, hvorav 50 er under rettsforfølgelse og 30 fortsatt er på frifot.¹⁹ To av dem det er mest oppmerksomhet rundt, tilhører sistnevnte kategori: Radovan Karadzic og Radko Mladic, henholdsvis bosniaserbernes politiske og militære leder. De to anklages for Srebrenica-massakren i juli 1995 hvor mer enn 7000 bosniske muslimer ble drept. Det nordatlantiske råd har gitt *Stabilisation Force* (SFOR) myndighet til å anholde personer som er anklaget for krigsforbrytelser og overlevere dem til ICTY (Den norske Atlanterhavskomiteé 1998). Dette har imidlertid vist seg å ikke være enkelt. SFOR-personell kan kun pågripe slike personer når de kommer i kontakt med dem under utførelse av sine regulære plikter. 28. februar–1. mars i år mislyktes SFOR nok en gang i å pågripe Karadzic. Ryktene sier at Karadzic og hans personlige sikkerhetsstyrke ble varslet av noen innenfor NATO-systemet. Det er viktig å få pågrepet Karadzic og Mladic, men det er samtidig grunn til å minne om at et for sterkt press på særlig serbiske myndigheter når det gjelder utleveringen av Mladic, kan svekke det skjøre demokratiet som man nå forsøker å stable på beina.

18 Seminar avholdt på Norsk Utenrikspolitisk Institutt (NUPI) 27. februar 2002.

Av de 50 som er under rettsforfølgelse, sitter 42 i varetekt, mens åtte er midlertidig sluppet fri. Av de 42 som sitter i varetekt, ble ti arrestert av nasjonale politistyrker (fire i Serbia, to i Bosnia, to i Kroatia og to i Østerrike), 18 ble pågrepet av internasjonale styrker (SFOR), mens 14 overgav seg frivillig. Elleve tiltalte har fått endelig dom, hvorav tre allerede har sonet ferdig (i henholdsvis Norge, Finland og under varetekt) og tre er inne til soning (i Tyskland, Finland og Spania). 16 personer har blitt løslatt og 17 tiltaler har blitt droppet. Ni av de mistenkte har avgått ved døden før domfellelse, hvorav tre etter at rettssaken hadde startet.²⁰

Fra ICTY til ICC

Ifølge sjefanklager Carla del Ponte markerer Milosevic-saken begynnelsen på slutten for domstolens arbeid ettersom ICTY etter planen skal avløses av den permanente internasjonale straffedomstolen. Også ICC skal ha sete i Haag. Siden slutten på den kalde krigen har det kommet forgang i arbeidet med å opprette en permanent internasjonal straffedomstol. Etter initiativ fra Trinidad og Tobago ble ideen om å etablere en slik domstol på nytt lansert i FN i 1989. Generalforsamlingen ba *International Law Commission* om å lage et utkast, som ble presentert i 1994 (World Federalist Association 1998). Da så ICTY og ICTR ble etablert i henholdsvis 1993 og 1994, bidro dette også til å sette fart i prosessen. Mye korridordiplomati kulminerte i en diplomatkonferanse i Roma 15.–17. juli 1998 hvor det ble vedtatt å etablere en permanent internasjonal straffedomstol (Karlsen 1998). 120 land stemte for, 7 imot og 21 avsto fra å stemme. USA var ett av de landene som stemte imot, av frykt for at domstolen kan komme til å tiltale amerikanske statsborgere.²¹

Minst 60 land må ratifisere avtalen før den kan tre i kraft.²² I

19 Pr. 20. februar 2002.

20 For oppdatert oversikt, se <http://www.un.org/icty/glance/index.htm>.

21 President George Bush har dessuten sagt at dersom ICC tar amerikanere i sin varetekt, vil amerikanske spesialstyrker bruke makt for å «redde» disse ut. USAs posisjon fremstår i et enda underligere lys dersom vi sammenholder motstanden mot å opprette domstolen med det amerikanske ønsket om å stille fanger fra Afghanistan til doms ved en militær domstol.

22 De nordiske landene ratifiserte Roma-vedtektene på følgende datoer: Norge 16. februar 2000, Island 25. mai 2000, Finland 29. desember 2000, Danmark (unntatt Færøyene og Grønland) 21. juni 2001 og Sverige 28. juni 2001. Pr. 7. mars 2002 hadde 55 land ratifisert avtalen. Vedtektene til ICC trer i kraft senest 1. august i år. Se http://untreaty.un.org/English/Status/Chapter_xviii/treaty10.asp. Se også <http://www.igc.org/icc/>

motsetning til *ad hoc*-tribunalene (ICTY og ICTR) er ICC snarere en komplementær domstol i forhold til de nasjonale enn overordnet. Dessuten vil ikke ICC være knyttet til tid og territorium slik de midlertidige tribunalene har vært, og vil derfor kunne handle raskt når så kreves. Domstolen skal aktiveres når nasjonal vilje eller evne til straffeforfølgning ikke er til stede (i de fleste tilfeller vil det sannsynligvis være snakk om manglende vilje). Strafferettspleie vil således bli en fast bestanddel av internasjonale relasjoner i en helt annen grad enn tidligere.

Den viktige fortsettelsen

Rettsaken mot Milosevic reiser mange dilemmaer som bare så vidt er berørt i denne artikkelen. Eksempelvis er det problematisk at det internasjonale samfunn trolig inngikk kompromisser med Milosevic for å få i stand Dayton-avtalen for så å tiltale ham, noe som ikke gir mange insentiver til statsledere i tilsvarende situasjoner til å forhandle. Et annet problem er at Milosevic nå ser ut til å få et martyrstempel blant serbere, noe som ikke akkurat vil lette Haag-tribunalets tilgang til sentrale vitner. Det vil heller ikke gjøre det lettere å starte den sårt trengte forsoningsprosessen blant de ulike folkegruppene som kjempet mot hverandre på 1990-tallet. Så langt kan det se ut som om rettsaken bare har bidratt til å forsterke hatet mellom serbere og andre folkegrupper på Balkan.

Dersom Haag-domstolen skal ha legitimitet og bidra til utviklingen av den permanente internasjonale straffedomstolen, og dermed også folkeretten, i retning av at politiske ledere skal ha større personlig ansvar for at grunnleggende menneskerettigheter respekteres, må kravene til bevisførsel i Milosevic-saken være absolutte, og domstolen må oppfattes som uavhengig av politiske interesser. Å sikre uavhengighet i internasjonal strafferettspleie er viktigere enn å forhindre at enkelte aktører taper ansikt. Forbehold til tross er det grunn til å ha forhåpninger om at Haag-tribunalet og rettsaken mot Milosevic er starten på en ny internasjonal juridisk æra hvor det ikke lenger er mulig, heller ikke for statsoverhoder, ustraffet å begå overgrep mot befolkningen.

Litteratur

- Agrell, Wilhelm & Jesús Alcalá (1997) *Den Rättsliga Interventionen. Folkkräkten, Haagtribunalen och krigsförbrytelse i forna Jugoslavien*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Anderson, Benedict (1991) *Imagined Communities*. London: Verso.
- Bull, Hedley (1995) *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. London: Macmillan Press.
- Buzan, Barry, Ole Wæver & Jaap de Wilde (1998) *Security. A New Framework for Analysis*. London: Lynne Rienner Publishers.
- Den norske Atlanterhavskomité (1998) *NATO-Håndboken. 50-årsutgave. NATO 1949–1999*. <http://www.atlanterhavskomiteen.no/publikasjoner/andre/haandbok/5.htm>.
- Eide, Espen Barth (1999) Intervening without the UN: A Rejoinder. *Security Dialogue* 30 (1) 91–94.
- Eide, Espen Barth (1997) «'Conflict Entrepreneurship': On the 'Art' of Waging Civil War» i Anthony McDermott (red.) *Humanitarian Force*. PRIO Report No. 4/97. Oslo: PRIO.
- Glenny, Misha (1999) *The Balkans. Nationalism, War and the Great Powers*. London: Granta Publications.
- Holbrooke, Richard (1999) *To End a War*. New York: The Modern Library.
- Judah, Tim (1997) *The Serbs. History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*. New Haven, London: Yale University Press.
- Karlsen, Gunnar M. (1998) En permanent internasjonal straffedomstol. *Aftenposten* 13. mai 1998.
- Klarin, Mirka (2002) *Milosevic Mishandling Defence*. http://www.iwpr.net/index.pl?archive/tri/tri_256_1_eng.txt (2. mars 2002).
- Kuper, Leo (1984) *International Action against Genocide*. London: Minority Rights Group.
- Malcolm, Noel (1996) *Bosnia. A Short History*. Basingstoke/ Oxford: Macmillan.
- Neumann, Iver B. (1998) *Uses of the Other. The «East» in European Identity Formation*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Osland, Kari M. (2000) *A Process-theoretical Approach to Genocide – Applied on the Cases of Bosnia and Herzegovina and Rwanda*. Bergen: University of Bergen.
- Owen, David (1996) *Balkan Odyssey*. London: Indigo.
- Semb, Anne Julie (2001) Suverenitet i støpeskjeen: Intervensjoner. *Norsk Statsvitenskapelig Tidsskrift* 17 (2): 179–95.
- Toncic, Bojan (2002) *Milosevic Trial Grips Nation*. http://www.iwpr.net/index.pl?archive/bcr2/bcr2_20020215_1_eng.txt (15. februar 2002).
- Walzer, Michael (1977) *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*. New York: Basic Books.
- Woodward, Susan L. (1995) *Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington D. C.: The Brookings Institution.
- World Federalist Association (1998) *ICC Project*. <http://gn2.getnet.com/wfa/court.htm> (17. mai 1998).
- Wæver, Ole et al. (1993) *Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe*. London: Pinter Publishers.

Nationalism eller internationalism?

Det grundläggande dilemmat i ungersk utrikespolitik kring 1970

Katalin Miklóssy

(f. 1964) är fil.mag. i historia vid Helsingfors universitet och forskare vid Alexanderinstitutet.

Hennes specialitet är samtidshistoria med fokus på Central- och Östeuropa.

Artikeln behandlar dubbelheten i hur de motstridiga aspekterna hos internationalism och nationalism hanterades av en kommunistisk regim under 1960- och 70-talen, nämligen det ungerska socialistiska arbetarpartiets beslutsfattande under Kadars ledning. Fokus ligger på förändringarna i den ungerska politiken gentemot Rumänien under tiden från Ungerns unilaterala omvärdering av relationerna 1968 till förnyandet av vänskaps- och samarbetsavtalet, VSB-pakten, 1972.¹

Nationalism eller internationalism?

Konflikten mellan internationalism och nationalism är intressant mot bakgrund av det starkt ideologiska klimat som rådde under det kalla kriget samtidigt som frågan fick ganska komplicerade politiska följder. Den marxistiska ideologin betonade proletariats enhet som viktigare än nationell tillhörighet och underströk att klassmedvetandet hade större betydelse än patriotiska känslor. Genom detta erbjöd marxismen en teoretisk modell för att lösa nationalitetsproblemen i det etniskt splittrade Östeuropa. För att studera motsättningen mellan nationalism och internationalism har jag valt Ungerns attityd gentemot Rumänien som exempel. Jag valde ämnet speciellt med tanke på att internationalismen betonades vara rådande inom det socialistiska lägret samtidigt som dessa länder har en lång historia av problematiska relationer.

Ungern och Rumänien hamnade åter på kollisionskurs 1968 då de fattade beslut som var klart olika i en fråga som berörde samtli-

1 Detta arbete är baserat på min doktorsavhandling vid Helsingfors universitet.

ga östblocksländer, nämligen interventionen i Tjeckoslovakien. Ungern deltog, om än ogärna, i operationen medan Rumänien, trots hot från Moskva, vägrade delta och offentligt fördömde den. Efter interventionen, som utan tvivel var en kris inom östblocket samtidigt som den var en bekräftelse på att det var internationalismen som gällde i praktiken, skedde något oväntat: Ungern började kritisera Rumäniens beslut att inte delta i interventionen. Till en början riktade Ungern sin kritik mot att Rumäniens utrikespolitik inte var renlärig, men från och med 1969 infördes ett nytt element i den rutinmässiga kritiken, nämligen frågan om den ungerska minoriteten i Rumänien.

Eftersom den ungerska minoriteten i Rumänien var talrik (1,6–1,7 miljoner), har dess ställning alltid varit en viktig fråga i de diplomatiska relationerna mellan Ungern och Rumänien. Rätten att förbättra och stärka banden mellan Ungern och den ungerska minoriteten i Rumänien var faktiskt den tvistefråga som fördröjde förnyandet av Avtalet om vänskap, samarbete och ömsesidigt bistånd (VSB-pakten) ända till 1972, då det behövdes Moskvas ingripande för att det slutligen skulle ratificeras. Detta blev en vändpunkt, inte bara i relationerna mellan de båda grannländerna utan också i frågan om den ungerska minoritetens ställning. Ceausescu-regimen införde en, också med internationella mått mätt, klart mer restriktiv minoritetspolitik, och den blev därmed ett lätt mål för de ungerska kommunisterna som nu kunde fortsätta kritiken och hävda att de hade fog för den.

I min teoretiska ansats använder jag mig av en specifik begreppsstruktur som grundar sig på min uppfattning om hur komplicerade relationerna mellan de båda länderna är. De bilaterala relationerna rörde sig på olika plan beroende på innehåll, mål och avsikter. För att undvika missförstånd vill jag poängtera att mitt forskningsproblem inte är att undersöka de ömsesidiga relationerna i sig, utan endast att finna skälen till Ungerns attitydförändring gentemot Rumänien. Det är emellertid uppenbart att Ungerns sätt att agera gentemot Rumänien påverkade hela kontaktnätet; därför är det enligt min mening berättigat att klassificera relationerna generellt i ljuset av den ungerska ståndpunkten.

Den internationella ramens betydelse

Den första och översta nivån definierar jag som den internationalistiska. Den fastställde det område för ideologiskt baserad politik, vilket utgjorde ramen för den verksamhet som skedde inom

enpartisystemens beslutsfattande organ. Ideologin tillhandahöll de grundläggande principerna för det politiska beslutsfattandet. På detta sätt bestämde den internationalistiska nivån eller den ideologiska politiken vilket slags relationer som uppstod mellan de sovjetiska satellitstaterna och den kontrollerade också i stor utsträckning dessa. Kärnan i min undersökning är således att analysera hur internationalismen praktiserades i förhållandet mellan två broderfolk.

Hur kan då idéernas/ideologins betydelse för det politiska beslutsfattandet definieras? Jag anser att teorin har en mycket stor betydelse för beslutsprocessen, men inte på samma sätt som marxisterna definierade den. Det är uppenbart att ideologin tillhandahöll den grundläggande ramen för beslutsfattarna genom att definiera vad som var möjligt att göra och vad som var absolut förbjudet. Det var inte alls frågan om en direkt tillämpning av teorin i praktiken, utan snarare om en specifik tolkning av hur ideologin skulle användas inom den politiska verksamheten. Ändå har man sällan insett att det fanns vissa restriktioner för hur tolkningarna kunde göras och de var väl förankrade i den ideologiska bakgrunden. Även om teorin innehöll ett visst utrymme för tolkning måste således de politiska besluten på ett eller annat sätt passa in under den teoretiska ramen.

Det marxistisk-leninistiska kravet på arbetarklassens solidaritet var en ganska tvetydig ideologisk dogm i sig. Idéns oklarhet berodde på att Lenin tolkade marxismen så att den kunde tillämpas på förhållandena i det multietniska Östeuropa. Av politisk-taktiska skäl lämnade Lenin möjligheten till nationellt självbestämmande öppen (Simon 1991: 22–23, Carrere d’Encausse 1992: 72–73) även om han betonade att arbetarklassens broderskap var den högsta principen. Denna dubbelhet hos den leninistiska teorin blev ytterst betydelsefull efter Stalins tid. Nikita Chrusjtjovs deklaration att socialismen kunde tillämpas på andra sätt än den sovjetiska modellen ledde till en våg av omtolkningar. Frågan var vilket det hierarkiska förhållandet mellan rätten till självbestämmande och internationalism var och dessutom: vad skulle internationalismen innebära i praktiken?

Det ideologiska begreppet internationalism fick en politisk betydelse som skiftade beroende dels på dagsläget under det kalla kriget, dels på den varierande balansen vad gällde kontrollen inom östblocket. Under Stalins tid var relationerna mellan de socialistiska staterna uppbyggda enligt den modell av hierarkisk uppbyggnad som Sovjetunionen som sådan utgjorde. Chrusjtjov å sin

sida gav medlemsstaterna avsevärt större friheter och ändrade därmed på den utvidgade imperiemodellens monolitiska struktur. På grund av dessa förändringar blev Comecon och Warszawa-pakten viktigare som ett indirekt instrument för central kontroll. Chrusjtjovs efterträdare Leonid Brezjnev stramade i sin tur åt den direkta kontrollen genom doktrinen om begränsad suveränitet.² Han höll fast vid Chrusjtjovs princip om större frihet för de allierade staterna men betonade att alla medlemsstater skulle prioritera blockets gemensamma intressen. Med andra ord: medlemsstaternas interna angelägenheter bestämdes i stor utsträckning av blockpolitiken.

I det socialistiska systemet var internationalismen kärnpunkten i relationerna inom östblocket. Kravet på sammanhållning skulle förstås av länderna i enlighet med hur Moskva tolkade den aktuella politiska innebörden av «internationalism». Detta definierade reglerna för hur de enskilda länderna skulle bete sig och påverkade i vilken grad den centrala kontrollen utövades. Relationerna mellan de socialistiska länderna var starkt bundna till maktcentret Moskva, vars agerande växlade enligt det internationella läget och situationen inom blocket.

Genom att organisera maktstrukturen i relationerna mellan staterna inom östblocket som en relation mellan centrum och periferi gav Moskva internationalismen ett officiellt innehåll som staterna inte fick avvika ifrån. Detta var ett sätt för centrum att påtvinga periferin sina spelregler. Dessutom agerade Moskva som en drivkraft för hur enheten skulle fungera och höll samtidigt systemet vid liv. Det sätt på vilket centrum–periferi-relationen fungerade kan studeras genom att analysera *inflytandesfärerna*, ett väl etablerat angreppssätt (Skilling 1964, Kaufman 1977, Triska 1986, Kramer 1996). Termen inflytandesfär syftar på de olika interaktionsområden där den dominerande staten främjar sina intressen genom att påverka den underordnade staten genom tvång och/eller övertalning. I den östeuropeiska kontexten reglerade dessa inflytandesfärer satellitstaternas samtliga statsfunktioner, vilket underminerade själva tanken på nationell suveränitet.

Inflytandesfärerna fungerade som kontrollelement i var och en av de underordnade staterna. Deras reella inverkan var emellertid olika i olika länder och varierade över tid. Under den tid jag valt att studera (1968–72) hade Ungern och Rumänien sinsemellan olika

2 Den så kallade Brezjnev-doktrinen publicerades ursprungligen i *Pravda* 13 november 1968.

press på sig inom olika sektorer, och hade också olika möjligheter att klara av trycket. Markku Kangaspuro (2000) anser centrum–periferi-strukturen vara en tredelad symbiosrelation. Trots att centrum hade en överväldigande makt över den underordnade periferin fanns det enligt Kangaspuro ett stort utrymme för kompromisser där centrum gjorde eftergifter för periferin. Dessutom fanns det ett begränsat utrymme där periferin kunde främja sitt egenintresse utan centralt inflytande.

Under 1960-talet och framåt blev det tydligt att det inom öst-blocket uppstod en politisk oenighet inom ramen för den ideologiska samsynen. Meningsskiljaktigheterna gällde inte det gemensamma målet eller den kommunistiska tanken i sig eftersom alla länder var, och var angelägna att förbli, kommunistiska. Den grundläggande orsaken till oenigheten var centrum–periferi-strukturen, eller mer specifikt den otillfredsställande status som den perifera staten fick genom att centrum utövade en så strikt central kontroll. Därför kan man se de uttrycksformer som oenigheten tog sig som dolda försök av staten i fråga att göra det bästa av sin perifera situation. Grundregeln för det politiska beslutsfattandet i periferin var att den tilltänkta policyn måste vara antingen politiskt eller ideologiskt legitim. Om den politiska aspekten i ett beslut kolliderade med den enighet som krävdes av centrum var det av stor betydelse att det ideologiska innehållet i beslutet var korrekt. Att kunna rättfärdiga beslutet genom hänvisningar till den leninistiska teorin blev av avgörande betydelse.

Ungern ville uppnå större frihet att fatta beslut angående sina interna angelägenheter genom att visa absolut lojalitet gentemot Kremles linje i sin utrikespolitik. Skälen till att landet prioriterade inrikespolitiken kan sökas inte bara i den pågående ekonomiska reformen utan också i kadarismens (1956–88) speciella ledarskapsmodell. Janos Kadar var en typisk centristisk politiker som försökte balansera kraven från vänster- och högerkanterna inom partiet. Hans maktposition var ständigt hotad, i synnerhet från de hårdföra, och därför förlitade han sig i hög grad på Moskvas stöd ända fram till mitten av 1960-talet.

Kadars liberala ledarskap passade väl ihop med Chrusjtjovs avspännings- och reformförsök, men då Brezjnev kom till makten blev Kadar tvungen att anpassa sig till en striktare enhetspolitik från Moskva, vilken också gynnade hans motståndare på vänsterkanten. År 1968 var inte den bästa tidpunkten att introducera en djärv och okonventionell ekonomisk reform, men de tre långa åren av planeringsarbete hade inte kunnat förutse den tjeckoslovakiska krisen

denna vår. Reformen som kallades Nya Ekonomiska Mekanismen medförde en avsevärd liberalisering i det dagliga livet, en stadigt stigande levnadsstandard och tillgång till konsumtionsvaror.

Genom att lossa på centralplaneringens grepp om ekonomin och delvis återinföra lagen om tillgång och efterfrågan i produktionslivet kom reformen också att introducera ett nytt tankesätt. Genom den ekonomiska reformen etablerades en småskalig privat företagssamhet och därmed fick också individualismen som idé fäste. Samtidigt nådde liberaliseringsprocessen det offentliga livet genom media, vilket var ett tydligt tecken på den politiska förändringen. Reformen måste emellertid skyddas från de andra östblocksstaternas och framförallt Moskvas konstanta attacker (Kanyo 1990: 253–54, Berend 1990: 201–31, Tökes 1998: 109).

Barnard kallade denna slags decentralisering för «horisontell pluralisering» till skillnad från «vertikal pluralisering», som syftar på den demokratiska fördelningen av politisk makt (Barnard 1991: 8). Eftersom den horisontella pluraliseringen inte påverkade maktstrukturen var den ett säkert sätt att försöka övervinna främlingskapet mellan samhället och makten. Visserligen finns det underliggande politiska fördelar med denna politik, men jag anser ändå att den kan förstås som ett sökande efter en ny politisk legitimitetsbas genom att skapa ett konsensussamhälle. Den nya pluralismen, speciellt under det problematiska året 1968, måste skyddas från extern inblandning. Med andra ord: pluralismen måste legitimeras ideologiskt. Den interna pluralistiska strävan måste följaktligen döljas bakom ett helhjärtat anammande av det ideologiska slutmålet å ena sidan och de politiska realiteterna, centrum–periferi-strukturen, å den andra. Detta innebär inte bara att man godtog utan också bekräftade lojaliteten med Moskvas ledande position. Med andra ord måste man försvara pluralismen på subnivå genom att demonstrera politisk pålitlighet och bevisa att ingen avvikelse skedde från det som verkligen var viktigt, nämligen enigheten inom blocket.

Efter interventionen i Tjeckoslovakien började Ungern kritisera Rumäniens beslut att inte delta i aktionen. Ungerns roll som kritiker passade Moskva väl eftersom Sovjetunionen, som av förståeliga skäl inte ville framföra direkt kritik inom blocket i en kris-situation, därmed inte behövde ta på sig den rollen. I själva verket var detta allmän praxis då Sovjet var missnöjd med någon av satellitstaterna (Huszar 1998: 41–50).³ En direkt varning skulle ha

3 Ett närliggande exempel är blockets möte i Dresden 1968 där Dubcek varnades öppet

skadat den idealiserade bilden av solidaritet och jämlikhet mellan broderländer som skulle upprätthållas och hade varit svår att motivera för den internationella kommunistiska rörelsen.

Om man beaktar rollen som kritiker och användandet av den bland satellitstaterna, ser man att ställningen som periferistat var mer komplex än den grova centrum–periferi-indelningen först låter ana. Den visar på att det också fanns en hierarki under den högsta nivån. Alla satelliter var inte jämlika utan man kan tala om en slags «periferins periferi». Denna term hänvisar inte bara till ländernas geopolitiska ställning utan också till ett visst politiskt förhållnings-sätt som partiledarna i dessa länder anammade. Det sätt på vilket kritikerrollen utövades avslöjade förändringar i hierarkin. Den som hade rätt att påta sig rollen som kritiker låg definitivt högre i hierarkin än de som blev utsatta för kritiken.

I det för min studie aktuella fallet kunde Ungern kosta på sig att kritisera Rumänien. Detta utgjorde bevis för Kadarregimen om att dess politiska ställning inom östblocket var starkare än Ceausescus. Det faktum att Ungern fick fortsätta sin roll som kritiker gav Kadaradministrationen en känsla av ökad rörelsefrihet inom beslutsfattandet i allmänhet. Att fortsätta i den rollen var livsviktigt för landets ställning i förhållande till de andra satelliterna och Moskva. Under de första åren som kritiker, mellan 1968 och 1970, var t. ex. Ungern märkbart aktiv på den internationella arenan och blev tilldelad viktiga uppgifter av Moskva.⁴ Det verkligt intressanta härvidlag är emellertid hur och varför Ungern valde Rumänien och inte något annat land som mål för sin kritik.

För Ungern blev Rumänien dess «significant other». En nations eller grups «significant other» är den som nationen (gruppen) använder som kontrast till sig själv i sin självidentifikation (Mikeli 1998, Neumann 1999). I vårt fall ligger tonvikten på kontrasten. För Kadarregimen var det viktigt att poängtera skillnaderna mellan den själv och Ceausescus regim. Kadar ville ha en positiv framtoning inför Moskva och Rumänien stod i tillräckligt stor kontrast till Ungern för att göra detta möjligt. För att förstå varför Ungern valde just Rumänien som sin «significant other» måste man

för första gången och där den sovjetiska politbyrån överlät åt Gomulka och Ulbricht att kritisera det tjeckoslovakiska ledarskapets agerande.

4 År 1968 fick t ex Ungern till uppgift att organisera de kommunistiska partiernas och arbetarpartiernas internationella möte. Följande år ombads det ungerska partiet att fungera som ordförande vid konferensen för kommunistiska partier och arbetarpartier i Moskva. Ungern fungerade som förhandlare under flera dispyter mellan de socialistiska länderna.

se närmare på de mellanstatliga relationerna. Jag kallar detta mellanstatliga relationsnät «det statliga egenintressets nivå».

Statens intressen

Inom den begränsning som den ideologibaserade politiken innebar fanns det relativt stora områden av relationer som kan hänföras till den nationella eller statliga nivån. På denna den andra nivån försökte staterna uppnå sina egna specifika mål inom sina varierande snäva ramar. Samtliga medlemsstater hade dock en viss frihet att utforma sin egen politik. Utformningen följde i regel hela blockets gemensamma intressen, men man kan tydligt se tendenser till försök att förverkliga väldefinierade strävanden som gick emot Moskvas vilja. Jag ser dessa försök som motaktioner eller reaktioner gentemot den övergripande blockpolitiken.

Historieskrivningen hänvisar till välkända krisperioder inom blocket (Ungern 1956, Tjeckoslovakien 1968 eller Polen 1980–81) som de yttersta bevisen på att det förekom försök bland de socialistiska länderna att driva en självständig politik. Dessa uppenbara fall är enligt min mening inte lika intressanta som staternas mer vardagliga, dolda mekanismer och taktiker för att uppnå större utrymme och integritet för nationellt beslutsfattande, med andra ord: mer suveränitet. Utifrån detta perspektiv är det intressant att studera varför staternas egna inofficiella politik för att nå suveränitet kom på kollisionskurs vad gällde Ungern och Rumänien. Inverkade det officiella kravet på internationalism på konfliktsituationen eller berodde den på genuina motsättningar i ländernas egenintressen?

I sin strävan efter suveränitet gick Ungern och Rumänien skilda vägar. Som tidigare nämnts använde sig Kadar av en taktik där den ungerska utrikespolitiken helt underkastades Moskva och genom absolut lojalitet försökte han vinna tid och ro för den ekonomiska reformprocessen. Att reformen blev framgångsrik var viktigt för Kadarregimen, som genom detta så kallade «sociala kontrakt» försökte vinna folkets godkännande.

Rumänien valde ett annat sätt att hantera status quo. Inspirerad av Chrusjtjovs tal till den 22:a partikongressen publicerade Gheorghiu-Dej-regimen år 1964 sin «Självständighetsdeklaration» och framförde den rumänska tolkningen av internationalismen: ett frivilligt samarbete mellan självständiga och jämlika stater.⁵ Behovet

5 Deklarationen publicerades för första gången i partiets dagstidning *Scinteia* 18 april 1964.

av att uttrycka en egen tolkning berodde på Chrusjtjovs plan att ge Rumänien rollen som jordbruksproducent inom Comecons arbetsfördelning. Enligt marxistisk ideologi var en jordbruksproducent ekonomiskt svag och beroende av andra jämfört med de industriella och semi-industriella producenterna inom den internationella handeln. Dessutom dominerade den stalinistiska synen fortfarande de kommunistiska ekonomernas tänkande. Enligt den skulle den tunga industrin ges högsta prioritet. Det var därför föga förvånande att det rumänska ledarskapet vägrade acceptera rollen som jordbruksproducent och i stället började söka efter andra sätt att genomföra sina egna planer på ekonomisk utveckling.

Bukarest försökte uppnå större frihet i sitt internationella umgänge genom att stärka sina relationer till Väst och till Kina. På så sätt försökte man balansera handeln med Comecon-länderna och minimera de betungande ekonomiska plikterna gentemot dem. Det kalla krigets realiteter visade dock snabbt att handel och politik var nära förbundna, och som en konsekvens av detta blev Rumänien också tvungen att omvärdera sin utrikespolitik. Maktskiftet i Bukarest år 1965 ändrade inte på detta. Den nya partiledaren Nicolae Ceausescu (1965–89) var fast besluten att föra vidare sin föregångares idéer om ekonomisk självständighet och höll fast vid samma taktik.

Här är alltså två socialiststater som försöker genomföra sina egna idéer om ekonomisk tillväxt genom att använda klart olika politiska taktiker. Den intressanta frågan är emellertid varför Ungern vände sig mot sin granne och riktade sin kritik mot just Rumänien? Svaret är rätt enkelt. Rumänien försökte nå suveränitet på ett mer rätlinjigt sätt än Ungern. Landet motsatte sig öppet kraven och förpliktelserna gentemot Warszawa-pakten och Comecon. Ceausescu-administrationen kämpade emot varje åtgärd som den uppfattade som försök att strama åt integrationen inom östblocket (Ceausescu 1973: 192–93, Murgescu 1974: 126–28).

Ungern ville däremot uppnå större frihet i det interna beslutsfattandet. Kadar förstod de geopolitiska realiteterna och försökte göra det mesta av dem. Han tänkte i blocktermer och strävade efter att sammanlänka den ungerska utvecklingen med hela gemenskapen. De kदारistiska reformisterna hade för avsikt att sprida reformen till de andra östblocksländerna. Tanken var att de icke-politiska och entreprenörmässiga ekonomiska principer, som låg bakom den ekonomiska mekanismen, skulle tillåtas verka i de mellanstatliga relationerna, även i minimal omfattning. Därigenom skulle Comecon omorganiseras. De ungerska förslagen syftade till

att modernisera hela institutionen och omvandla den till en konkurrenskraftig ekonomisk gemenskap, som kunde leva upp till medlemsländernas behov och förväntningar.⁶ Att utveckla organisationen sågs som absolut nödvändigt för att den ungerska reformen skulle lyckas. Den mest högljudda opponenter mot någon som helst plan på att utveckla integrationen inom organisationen var emellertid Rumänien. Därför var kollisionen mellan dessa två länders mål och ansträngningar oundviklig.⁷

I vanliga fall undvek man att betona de nationella strävandena inom östblocket, men de påverkade definitivt den politiska agendan, speciellt från och med slutet av 1960-talet. Om det visade sig att en stat försökte uppnå egna intressen, som inte låg i linje med det övriga blockets intressen, var den mest kraftfulla anklagelsen nationalism. Nationalistiska känslor erkändes sålunda aldrig frivilligt eftersom de i högsta grad var förbjudna och fördömdes som «brottsliga». Det brottsliga låg i att nationalismen var knuten till kapitalismen, bourgeoisins fientliga världsbild enligt gängse ideologiska terminologi, och för att den underminerade arbetarklassens broderskap och i förlängningen hela blocksystemet i sig.

En kommunistisk administration hade helt enkelt inte råd med att bli anklagad för nationalism inför Kreml. Därför var det ytterst viktigt att utveckla retoriska förklarande strategier. Retoriken är den ideologiskt baserade politikens språk och den enda officiella kommunikationskanalen. Anklagelser om «nationalism» måste därför kunna bortförklaras i marxistisk-leninistiska termer för att få bekräftelse och legalitet.

I synnerhet leninismen visade sig användbar för att sammankoppla sådana innehållsmässigt vitt skilda teoretiska begrepp som internationalism och nationalism eftersom den omfattade både tanken om internationalism och idén om rätten till nationellt självbestämmande. Leninistiska argument kom ofta att användas både som angreppsvapen och försvarssköld i striden mellan Ungern och Rumänien. Trots att försvar av statliga intressen klandrades för att vara nationalistiskt motiverade, var de enligt min mening ofta endast en del av kampen för suveränitet inom blocket. Den verkliga nationalismen hör hemma på nästa nivå, den tredje.

6 XIX-A-83-b. MT 3121/1970/626.d (Material ur Ungerns nationalarkiv).

7 *Viata Economica* 24 januari 1969.

Dold nationalism

Den sista, och utan tvekan mest dolda nivån, eller subnivån, var nationalismen. Det var en idé som inte passade in i den kommunistiska ideologin och därmed inte heller de kommunistiska ledarskapen. Nationalismen går emot själva grundvalen för den kommunistiska ideologin, arbetarklassens enhet. Om klassteorin överges, förlorar marxismen kärnan i sin teori. Nationstanken har ingen plats inom den ideologiska ramen. Den var därför ett ytterst allvarligt och olöst problem inom socialismen under dess sista årtionden, inte minst för att lojaliteten gentemot den egna nationen gradvis växte sig starkare än den kommunistiska övertygelsen i t.ex. Ungern och Rumänien.

Att definiera den nivå som nationalismen utgör är en smula förvirrande, eftersom begreppet nationell på svenska eller engelska kan syfta på såväl staten som nationen. I mitt arbete kategoriserar jag som nationella intressen alla mål och strävanden som grundar sig på idén om nationen. Detta medför att jag utesluter sådana «nationella» intressen vars målsättning var att uppnå suveränitet för staten som sådan. Även om distinktionen mellan dessa två begrepp inte är otvetydig, anser jag den vara viktig, därför att de inbegriper olika politiska slutmål.

Benedict Anderson hänvisar till nationsbegreppets konstruerade karaktär genom att kalla fenomenet «den föreställda gemenskapen», en gemenskap som har skapats för att vara politiskt medveten och som framställs med ett färdigt identitetskoncept (Anderson 1996: 37–45). Skapandet av en nationell identitet påverkas av föreställningen om en gemensam historia, ett gemensamt språk och gemensamma myter, liksom av den så kallade «gemensamt upplevda känslan av politiskt öde» (Smith 1991: 10–14).

Jag utgår här från att nationalismen i grunden är ett medvetet skapat och välorganiserat instrument för att uppnå vissa politiska mål. Eric Hobsbawm karaktäriserar nationalismen som statens sätt att skapa en nation kring sig själv (Hobsbawm 1994: 17–18) och detta verkar passa in väl på den socialistiska verkligheten.

Ungerns kommunistiska ledarskap anammade förvånansvärt nog en uppfattning som härrörde sig från tiden före kommunismen. Idén kan spåras tillbaka till fredsslutet efter första världskriget i Trianon och till det trauma som freden åstadkom genom att starkt bidra till förändringen i den ungerska nationsuppfattningen. Ungern blev en liten stat utan nämnvärda minoriteter medan mer än 3,5 miljoner ungersktalande blev andra länders medborgare på grund av att Ungern måste avstå landområden. I den ungerska delen av

dubbelmonarkin Österrike-Ungern ansågs nationen bestå av alla dem som bodde i landet. Efter 1920 förändrades emellertid innebörden av nationen till att innefatta dem som tillhörde samma kulturella sfär, vilket definierade den ungerska etniciteten. Det är intressant att också dåtidens kommunister accepterade denna nationstanke och var redo att göra politiska utspel mot «det orättvisa fredsslutet» för att få till stånd en revidering av territorialfrågan.⁸

Under avstaliniseringsprocessen övertog «nationella» kommunister makten efter dem som tränats av det stalinistiska Moskva. Med dem började nationsidén spridas inom partiet. Kadars oro över den ungerska minoritetens ställning i grannländerna kan ses som en fortsättning på nationstänkandet från tiden före kommunismen, men den gick tvärt emot själva grundtanken i internationalismen.

Som en följd av den allt mer liberala atmosfären i Ungern ökade de nationalistiska tendenserna i samhället. Kadar försökte knyta dem till staten genom en slags socialistisk patriotism. Bl. a. tog den ungerska politbyrå hänsyn till den allmänna opinionen i en såpass känslig fråga som den ungerska minoritetens ställning i de angränsande staterna,⁹ vilket tyder på att också partiet påverkades av känslan av att nationalitetsfrågan var angelägen. Olyckligtvis var beslutsfattarna inte bättre förberedda på att hantera nationalismen än resten av befolkningen.

Intressant nog påverkade den nya entusiasmen för nationsidén det ungerska partiets inställning till Rumänien. Denna gradvisa förändring doldes inte ens för allmänheten. Den transsylvanska minoritetens ställning ströks från listan på ämnen som var förbjudna att ta upp i media.¹⁰ Detta ledde till att allmänheten indirekt kunde läsa om partiets syn på frågan. Om dagstidningarna kunde skriva om den ungerska minoritetens försämrade ställning var det en klar signal om att den politiska ledningen inte heller uppskattade situationen. Mekanismen bakom denna informella kommunikation mellan partiet och folket var klar: i en diktatur är det censurens uppgift att hindra oönskad information från att bli publicerad och därför måste vi anta att detta informationsutbyte var avsiktligt. Men i detta fall är situationen förbryllande. Varför skulle de ungerska kommunisterna vilja sprida en mindre trevlig bild av ett annat socialistland? Enligt min mening ligger svaret i den kदारistiska

8 *Uj Marcius* juli–augusti 1925 och juli 1927.

9 OL-M-KS-288-5/576, OL-M-KS-288-32/1972/1 (Material ur Ungerns nationalarkiv).

10 I princip fick ingen direkt kritik av andra socialistiska stater publiceras.

logiken. Från slutet av 1960-talet sökte Kadar folkets godkännande och stöd för sitt handlande, speciellt då reformprocessen stötte på extern kritik. Att ta upp nationsfrågan – de ungerska minoriteternas ställning utomlands – var ett sätt för ledarna att närma sig folket.

Öppen nationalism som instrument

Det sägs att historieskrivningen snarare avspeglar den samtida politiska miljön, dess idéer och begrepp, än sitt studieobjekt, det förflutna. Detta påstående passar väl in på Ungerns och Rumäniens bilaterala förhållanden. Under den socialistiska perioden bedrevs historisk forskning om relationerna mellan länderna endast fram till det andra världskriget. Detta eftersom det kommunistiska systemet inte officiellt kunde medge att problem som härstammade från tiden före kommunismen ännu levde kvar trots den förhärskande idén om arbetarklassens brödraskap. Vid mitten av 1960-talet började det politiska klimatet skifta och som ett tecken på detta publicerades flera böcker som handlade om Transsylvanien. Detta betydde att det ungerska kommunistpartiet gjorde gemensam sak med det egna folket i frågan om de ungerska minoriteterna utanför Ungern i stället för att följa det internationalistiska kravet inom östblocket.

Eftersom de problematiska relationerna mellan Ungern och Rumänien alltid på ett eller annat sätt anknutit till ämnet Transsylvanien, innebar publiceringen också en öppen förändring i den officiella attityden gentemot Rumänien. Efter socialismens sammanbrott blev varje aspekt av den ungerska minoritetsfrågan ett populärt forskningsobjekt. Den blev också en politiskt viktig fråga och studier av minoritetsfrågan uppmuntrades – tyvärr endast från den traditionellt accepterade utgångspunkten, nämligen det officiella Ungerns så kallade «historiska sanning och rättvisa». Problemet är att studier av de bilaterala förhållandena till Rumänien faller inom denna kategori och att detta ämne dessutom traditionellt är underordnat studiet av den ungerska minoriteten i Transsylvanien.

Min studie har en klart avvikande infallsvinkel eftersom den visar att de ungersk-rumänska relationerna inte var avhängiga av den ungerska minoritetens ställning i början av den studerade perioden. Förändringen i relationerna började av andra skäl än minoritetsfrågan i Rumänien. Huvudskälet står först och främst att finna i försöket att komma tillrätta med statusen som satellit. Följaktligen

var den specifika frågan om de bilaterala relationerna kopplad till den övergripande frågan om allianssystemet i sin helhet och därmed till det grundläggande problemet med östblockets centrum–periferi-struktur. Enligt min bedömning var de ökade nationalistiska tendenserna inom de båda ländernas politbyråer ett resultat av ett medvetet försök att uppnå folkets stöd, det perifera ledarskapets försök att vinna internt stöd mot trycket från centrum (Moskva).

Sammanfattningsvis kan man säga att Ungern offrade förhållandet till Rumänien för att uppnå större oberoende inom östblocket. Ur denna synvinkel uppvisar bilden av Kadar, den trogne tjänaren som hjälpte Moskva att slå ner folkresningen 1956 och som offrade den ungerska minoriteten till förmån för internationalismen, en ny sida som förtjänar att omvärderas.

Den verkliga tragedin är att vi här har två små satellitstater som försökte uppnå ett minimum av självbestämmande inom östblocket, utan att inse den uppenbara möjligheten till samarbete. Istället vände de sig mot varandra av skäl som borde ha saknat betydelse inom den värld som styrdes av den marxistisk-leninistiska ideologin, nämligen historien före kommunismen och nationella känslor. Jag anser perioden 1968–72 vara en tid av bortkastade möjligheter till att förbättra traditionellt dåliga relationer. Jag anklagar också denna period för att bära ansvaret för att relationerna snabbt försämrades under 1980-talet.

Litteratur

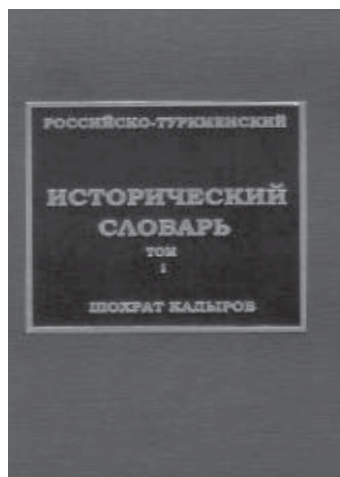
- Anderson, Benedict (1996) *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London, New York: Verso.
- Barnard, Frederick M. (1991) *Pluralism, Socialism and Political Legitimacy. Reflections on Opening up Communism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berend, T. Iván (1990) *The Hungarian Economic Reforms, 1953–1988*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carrere d'Encausse, Helen (1992) *The Great Challenge. Nationalities and the Bolshevik State 1917–1930*. New York, London: Holmes & Meier.
- Ceausescu, Nicolae (1973) *Der Rumänische Standpunkt. Thesen zur nationalen und internationalen Politik*. Freiburg im Breisgau: Verlag Rombach.
- Hobsbawm, Eric (1994) *Nationalismi*. Tampere: Vastapaino.
- Huszar, Tibor (1998) 1968. *Praga – Budapest – Moszkva*. Budapest: Szabad Ter.
- Kangaspuro, Markku (2000) *Neuvosto-Karjalan taistelu itsehallinnosta. Nationalismi ja suomalaiset punaiset Neuvostoliiton vallankäytössä 1920–1939*. Helsinki: SKS.
- Kanyó, András (red.) (1990) *Kádár János. Végakarat*. Budapest: Hírlapkiadó.
- Kaufman, Edy (1977) *The Superpowers and Their Spheres of Influence: The United States and the Soviet Union in Eastern Europe and in Latin America*. New York: St Martin's Press.
- Kramer, Mark (1996) «The Soviet Union and Eastern Europe: Spheres of Influence» i N. Woods (red.) *Explaining International Relations Since 1945*. Oxford: Oxford University Press (98–125).
- Mikkeli, Heikki (1998) *Europe as an Idea and an Identity*. London: Macmillan.
- Murgescu, Costin (1974) *Romania's Socialist Economy*. Bucharest: Meridiane.
- Neumann, Iver B. (1999) *Uses of the Other. «East» in European Identity Formation*. Manchester: Manchester University Press.
- Simon, Gerhard (1991) *Nationalism and Policy toward Nationalities in the Soviet Union*. Colorado, Oxford: Westview Press.
- Skilling, H. Gordon (1964) *Communism National and International. Eastern Europe after Stalin*. Toronto: University of Toronto Press.
- Smith, Anthony (1991) *National Identity*. London: Penguin Books.
- Tökés, Rudolf (1998) *A kialkudott forradalom*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Triska, J. F. (red.) (1986) *Dominant Powers and Subordinate States: The United States in Latin America and the Soviet Union in Eastern Europe*. Durham, NC: Duke University Press.

Russisk-turkmensk historisk leksikon

(Rossijsko-turkmenskij instoritsjeskij slovar)

av Shokhrat Kadyrov

Et banebrytende boksprosjekt er nettopp gjort ferdig av Shokhrat Kadyrov, turkmensk professor i historie, bosatt i Bergen. Det er for første gang laget et russisk-turkmensk historisk leksikon, et arbeid som Kadyrov har brukt nærmere ti år på å utvikle og ferdiggjøre.

Responsen på bokverket har vært svært positiv, og Kadyrov er invitert til ulike universiteter rundt omkring i verden for å redegjøre for prosjektet og gi forelesninger (Boston, Maine, Edinburgh, Paris, m.fl.).

Bind 2 er nå under utarbeidelse og vil inneholde flere dokumenter og tematiske artikler.

Shokhrat Kadyrov
Rossijsko-turkmenskij instoritsjeskij slovar

Bind 1

Bergen: Biblioteka almanakha
«Turkmeny»
460 s. (innbundet)
ISBN 8299593204

Boken kan bestilles fra:

Kadyrov-prosjektet
Statsminister Michelsens vei 57
5231 Paradis

tel: 55239192 faks: 55239199

Pris: kr 500 fritt tilsendt.

Svensk östeuropaforskning och det nya Europa

Joakim Ekman

(f. 1970) är fil. dr. i statskunskap, Institutionen för samhällsvetenskap, Örebro universitet.

Jonas Linde

(f. 1972) är doktorand i statskunskap vid Örebro universitet.

Denna artikel behandlar svensk östeuropaforskning; dess framväxt, utveckling och möjliga framtid. Som en bakgrund till hela resonemanget presenteras inledningsvis en sammanfattning av den internationella östeuropaforskningens utveckling under efterkrigstiden. Därefter kommer vi in på en diskussion om den svenska forskningen, vilken utmynnar i en beskrivning av dagsläget. Efter denna lägesrapport följer ett resonerande avsnitt där vi berör frågan huruvida utvecklingen av fältet europaforskning innebär ett hot eller nya möjligheter för den områdesspecifika östeuropaforskningen.¹

Ett forskningsfält i omvandling

Efter kommunismens fall i Central- och Östeuropa och Sovjetunionens upplösning ställdes östeuropaforskare och sovjetologer i väst inför oväntade utmaningar. Först och främst tvingades man ta ställning till den besvärliga frågan varför man inte kunnat förutse sammanbrottet. Vissa menade att denna oförmåga att förutsäga framtiden var ett svårt nederlag för de forskare som förväntades vara experter inom detta fält. Östeuropaforskarna lät sig dock inte nedslås av detta. Om man nu hade misslyckats med att förutse de dramatiska händelserna kunde man åtminstone försöka förutse utvecklingen efter kommunismens fall.

Nu uppstod emellertid ytterligare en oförutsedd svårighet. Man

1 Denna översikt bygger delvis på en artikel som publicerades i *Politologen* 30 (1): 37–47 (Ekman & Linde 2000).

fick plötsligt konkurrens av en mängd forskare från olika vetenskapliga discipliner, forskare som tidigare inte visat något intresse för Östeuropa. Områdesforskarna reagerade genom att kritisera sina kollegor för att försöka applicera förment generella teorier på området utan tillräcklig kännedom om de specifika kulturella förutsättningar som fanns i de post-kommunistiska länderna. Transitologerna och demokratiforskarna menade å sin sida att områdesforskarna ofta saknade kunskap om de teoretiska modeller som fanns tillgängliga.

Den motsättning mellan områdesspecialister och teoretiskt skolade generalister som blev uppenbar i början av 1990-talet var inte ny. Anklagelserna om eklekticism å ena sidan och om bristande områdeskunskap å andra sidan har funnits i årtionden. Vi kommer i det följande att presentera en bild av denna motsättning, så som den sett ut inom den internationella östeuropaforskningen, både före och efter kommunismens fall.

Sovjetologin och det kalla kriget

Under hela efterkrigstiden var USA det ledande landet inom forskningen om Östeuropa och Sovjetunionen. Efter det andra världskriget hade de amerikanska universiteten tilldelats betydande resurser för att klara av den expansion av högre utbildning som ägde rum. Områdesstudier (*area studies*) gynnades av denna utveckling. Nya institutioner för områdesstudier och en rad centra för forskning om olika världsdelar inrättades vid flera av de stora amerikanska universiteten. Det var nu på 1950-talet som sovjetologin – studiet av Sovjetunionen som samhälle och politiskt system – etablerades som ett eget forskningsområde. Förutom *Sovietology* användes också benämningarna *Communist studies* eller *East European studies*. Det hade tidigare funnits amerikanska slavister som studerat rysk kultur, historia och litteratur, men studiet av det kommunistiska Sovjetunionen var eftersatt (Tarschys 1984: 14–15, Månson 1994: 10, Gerner *et al.* 1995: 28).

1950-talets sovjetologi var generellt sett väldigt kritiskt inställd till sitt studieobjekt. Man talade om «totalitära» stater och gjorde jämförelser mellan det fascistiska Italien, det nazistiska Tyskland och det stalinistiska Sovjetunionen. Hannah Arendts *The Origins of Totalitarianism* från 1951 och Carl Friedrichs och Zbigniew Brzezinskis *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* från 1956 var stilbildande. Likheterna tycktes ju finnas där: den dominerande och statsbärande ideologin, enpartisystemet, propagandan, terrorn, för-

trycket, centralstyret av ekonomin, och det «djupfrysta» politiska livet. Dessa företeelser tyckte man sig finna överallt där det fanns kommunistdiktaturer. Därför kunde man tala om ett enhetligt Sovjetblock eller östblock i Central- och Östeuropa och om relativt likartade kommuniststater över hela världen. Föreställningen om ett homogent Östeuropa föddes.

Det totalitära paradigmet stämde också väl överens med det politiska klimatet i USA och Västeuropa vid den här tiden, vilket präglades av det kalla krigets anti-kommunism. Den skarpa uppdelningen mellan väst och öst hade dessutom en djup resonansbotten i västeuropeiskt tänkande. Bilden av det annorlunda och barbariska Östeuropa var en konstruktion som bottnade i upplysningsfilosofernas världsbild (Månson 1994: 11–15, Gerner *et al.* 1995: 28, Gerner 1998: 187, Persson & Lindström 1999: 16–17).

Nya teoretiska modeller

Efter Stalins död och Chrusjtjovs uppgörelse med det förflutna började emellertid det totalitära synsättet att ifrågasättas inom sovjetologin. Var det verkligen rättvist att likställa öststaterna med Nazi-Tyskland? Samhällena i öst tycktes ju förändras och utvecklas. Terrorn fanns inte kvar efter Stalin. Brytningen mellan Sovjetunionen och Kina i början av 1960-talet visade ju också att det fanns olikheter mellan kommuniststaterna. Istället för att förutsätta att det handlade om oföränderliga diktaturer ville man nu istället studera de olika kommunistsystemens dynamik och utveckling. Begreppet totalitarism (*totalitarianism*) kom att betraktas som ett polemiskt begrepp i den ideologiska konflikten mellan väst och öst.

De så kallade revisionisterna menade att avspänningen mellan supermakterna motiverade en omvärdering av de gamla utgångspunkterna. Under 1960- och 1970-talen förändrades därför den internationella sovjetologin och östeuropaforskningen. En rad nya teoretiska ansatser kom till användning. De som kritiserade den totalitära modellen för att vara statisk, och istället ville studera de socioekonomiska förändringarna i öst, använde sig av moderniserings- eller utvecklingsmodeller. Man förutsatte att det fanns ett positivt linjärt samband mellan ett lands socioekonomiska utveckling och graden av pluralism i dess politiska system. Den amerikanska statsvetaren Gabriel Almond var en av dessa forskare som på 1970-talet menade att de politiska systemen i öst med tiden skulle utvecklas och bli allt mer lika systemen i väst. Andra forskare,

som Alfred G. Meyer, såg på det sovjetiska systemet som en slags superbyråkrati. Det politiska livet var inte djupfryst, men det försiggick *inom* kommunistpartiet istället för *mellan* olika politiska partier som i väst. Gordon Skilling talade om «intressegrupper» i det sovjetiska politiska systemet, och Jerry Hough använde sig flitigt av begreppet «pluralism» för att beskriva samma system (Skilling & Griffiths 1971, Cohen 1985: 8–19, White *et al.* 1987: 16–24, Almond & Roselle 1993, Månson 1994: 16–18, Gerner *et al.* 1995: 204–5).

Under 1970-talet sjönk också intresset för områdesstudier i USA. En slags skiljelinje hade uppstått mellan områdesforskningen och de övriga samhällvetenskaperna. Inom den amerikanska statsvetenskapen utvecklades teorier och modeller som sågs som generella. Det nomotetiska tänkandet dominerade. Forskare som sysslade med områdesstudier och tvärvetenskapliga ansatser fick en lägre status, som eklektiker. Vad det handlade om var något förenklat den grundläggande skillnaden mellan positivism och hermeneutik. Den behavioralistiska och empiriskt orienterade statsvetenskapen var skeptiskt inställd mot områdesforskningens idiografiska eller tolkande ansats, där man fokuserade på det partikulära snarare än det generella.

Trots vissa försök att förena östeuropaforskningen med behavioralismen – som Fredric Flerons samlingsvolym *Communist Studies and the Social Sciences* från 1969 och Roger Kanets antologi *The Behavioral Revolution and Communist Studies* från 1971 – kom studiet av Östeuropa och Sovjetunionen egentligen aldrig att bli en del av den «vanliga» statsvetenskapen (Arvidsson & Fogelklou 1984: 41, White *et al.* 1993: 242–49, Gerner *et al.* 1995: 27–30).

Generella modeller eller specifika områdesstudier?

Efter kommunismens fall i Central- och Östeuropa och Sovjetunionens upplösning har sovjetologerna ägnat sig åt att diskutera orsakerna bakom sammanbrottet. En post-sovjetologi har uppstått, med olika skolor och riktningar (se Fleron & Hoffmann 1993). Vissa är «essentialister» och hävdar att förklaringen till kommunismens kollaps fanns inbyggd i själva systemet. Det var redan från början dömt att gå under, det kunde inte reformeras. Andra föredrar multikausala förklaringsmodeller (se Tallberg 1996). Det är intressant att notera att den debatt som präglat sovjetologin fortsätter här. Var Sovjetunionen ett unikt fall, ett *sui generis*, och

ska man förklara upplösningen utifrån denna ståndpunkt? Eller är det rätt att använda generella teorier och modeller för att förklara kollapsen, och går det att analysera Sovjetunionens efterföljarstater med sådana teoretiska verktyg?

Till viss del gäller samma vetenskapsteoretiska motsättning för forskningsfälten transitologi och «konsolidologi» (*consolidology*). Här finns det forskare som anser att man kan använda lärdomarna från de demokratiska transitionsprocesserna i södra Europa på 1970-talet och i Latinamerika på 1980-talet för att förstå transitionsprocesserna i dagens Central- och Östeuropa. Det stora forskningsprojektet *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy in Latin America and Southern Europe* har fungerat som en viktig inspirationskälla för denna typ av forskning. Projektet, som inleddes 1979 och pågick under större delen av 1980-talet, leddes av Guillermo O'Donnell, Philippe C. Schmitter och Laurence Whitehead, och det kan betraktas som grundbulten för den skolbildning inom transitionsforskningen som vi här kan kalla den komparativistiska skolan (jfr Karasimeonov 1998: 73, Pridham 1994: 35, Huntington 1991, Linz & Stepan 1996).

Komparativisterna får dock inte stå oemotsagda i diskussionen. Bland transitologer finns nämligen också anhängare av «unik-paradigmet». Dessa forskare menar att situationen i de post-kommunistiska staterna i Central- och Östeuropa efter 1989 är unik. Lärdomarna från södra Europa och Latinamerika kan inte utan vidare tillämpas på dessa länder. För att hålla resonemanget kortfattat kan sägas att förespråkarna för «unik-paradigmet» anser att man inte kan föra in demokratiseringsprocesserna i de post-kommunistiska staterna som ytterligare en kategori i den allmänna diskursen «transition till demokrati», eftersom de kommunistiska regimernas kollaps skiljer sig från de fascistiska och auktoritära regimernas fall. I Central- och Östeuropa handlar det inte enbart om en politisk transition, utan det finns här också en ekonomisk och territoriell dimension som gör demokratiseringsprocesserna mer osäkra än vad som var fallet vid de tidigare transitionsprocesserna (jfr Elster *et al.* 1998, Offe 1992).

Debatten mellan komparativisterna och anhängarna av «unik-paradigmet» visar att motsättningen mellan generalister och områdesspecialister lever vidare på 2000-talet. Därmed är vi för det första tillbaka till konflikten mellan den nomotetiska och den idiografiska ansatsen. Ska länderna i öst analyseras som unika fall, eller kan man inkludera dessa länder i generella modeller? Skiljelinjerna i diskussionen gäller för det andra också i vilken utsträckning

man som komparativist kan tillåta sig att generalisera. Också inom fältet jämförande politik har man under senare år diskuterat huruvida man ska syssla med bredast möjliga jämförelser i syfte att bygga universella modeller, eller begränsa sig till enbart östra Europa, för att jämförelserna ska bli meningsfulla (se Ekman & Linde 2000).

Ett svenskt perspektiv

Ovan har vi berört den internationella östeuropaforskningens utveckling under efterkrigstiden. Hur har då utvecklingen sett ut i Sverige?

«Öststatsforskning» var under efterkrigstiden den svenska benämningen på studiet av kommuniststaterna i Central- och Östeuropa. I översikten *Öststatsforskningen i Sverige 1950–1983* (Arvidsson 1984a) ges en överblick av detta forskningsområde. Det generella mönstret är att svensk öststatsforskning under 1950- och 1960-talen var svagt utvecklad och att det var först på 1970-talet som det var riktigt att tala om öststatsforskningen som ett eget vetenskapligt fält (jfr Arvidsson 1984b). En annan generell tendens är att det främst är Sovjetunionen som intresserat de svenska forskarna. Det måste dock påpekas att detta intresse för den mäktiga grannen i öst var förvånansvärt lågt, givet Sveriges geopolitiska läge (jfr Kaakkuriniemi 1999: 69, *Social Science Research on Eastern Europe* 2000: 17).

Den generella trend som beskrivits ovan, att en slags skiljelinje växte fram mellan forskningen om Östeuropa och övrig samhällsvetenskap, gällde också för Sverige. Svensk statsvetenskap var ju under efterkrigstiden starkt influerad av amerikansk statsvetenskap (Lundquist 1993: 16–17). Den statsvetenskapliga subdisciplinen jämförande politik har således inte i någon högre utsträckning ägnat sig åt Östeuropa. De komparativa studier som har utförts har huvudsakligen hållit sig inom Norden, och den europaforskning vi haft har fokuserat på det västeuropeiska integrationsprojektet (jfr Anckar 1993: 117–19).

Det relativa ointresset för Östeuropa kan delvis också förklaras med hänvisning till de metodologiska problem som var förknippade med öststatsforskningen, vilket gällde såväl kvantitativa som kvalitativa analyser. Statistik från öststaterna var notoriskt bristfällig. Kvalitativa analyser var också problematiska, eftersom officiella publikationer oftast tjänade som Potemkinkulisser (Gerner 1984). Man ska därför kanske inte förvånas över att svensk öststats-

forskning växte fram vid universitetens institutioner för slaviska språk snarare än vid institutionerna för statsvetenskap eller historia. Kunskap om språk och kulturhistoria var nödvändig för att överhuvudtaget kunna använda de få källor som fanns tillgängliga på ett meningsfullt sätt.

Det var under 1960-talet som forskningen om kommuniststaterna tog fart, samtidigt som studier med en mer samhällsvetenskaplig inriktning började införas i kursutbuden vid de slaviska institutionerna. 1970 överfördes en sådan typ av östforskning från Slaviska institutionen i Uppsala till den nybildade *Avdelningen för öststatsforskning*. Mellan 1973 och 1983 bedrevs också grundutbildning i öststatskunskap inom ramen för vad som då kallades *Enheten för öststatsstudier* vid Uppsala universitet. 1983 slogs «avdelningen» och «enheten» samman till *Institutionen för öststatsstudier*, som kom att ägna sig åt såväl forskning som utbildning (Tarschys 1984: 16). Detta blev Sveriges enda renodlade områdesinstitution för studiet av Östeuropa. Samtidigt fanns det naturligtvis kvar östforskning vid de slaviska institutionerna, exempelvis i Lund. Då man efter 1989 inte längre talar om «östblock» eller «öststater», kom institutionen i Uppsala på 1990-talet att byta namn till *Institutionen för östeuropastudier*.

Rent generellt kan man säga att den östeuropaforskning som vi haft i Sverige har volym- och resursmässigt varit relativt svag, jämfört med länder som exempelvis Tyskland eller Storbritannien. Det var först efter de dramatiska omvandlingarna i slutet av 1980-talet och under 1990-talet som det akademiska intresset för Central- och Östeuropa kom att sträcka sig utanför en ganska snäv krets områdesexperter. Idag finns det på flera håll intressanta och livskraftiga forskningsmiljöer inriktade på studiet av östra Europa. Följande översikt ska inte uppfattas som någon heltäckande kartläggning av all östeuroparelaterad forsknings- och utbildningsverksamhet vid svenska universitet och högskolor, utan enbart som en övergripande bild av de mest framträdande forsknings- och utbildningsmiljöerna.

De svenska forsknings- och utbildningsmiljöerna

Bland de svenska forskningsmiljöerna har den redan nämnda *Institutionen för östeuropastudier* vid Uppsala universitet länge fyllt en viktig funktion för svensk och nordisk östforskning. Kristian Gerner, Stefan Hedlund och Anders Fogelklou har inte bara bidragit till en vetenskaplig utveckling av fältet östeuropastudier

utan tidvis också varit synliga i den allmänna debatten. Institutionen har en rad forskare i sin närmaste omgivning, och ett omfattande tidskrifts- och klipparkiv (se www.east.uu.se). Kursutbud och expertis täcker förutom Ryssland och Centraleuropa också in Balkan, östeuropeisk rätt, centraleuropeisk kulturhistoria och ekonomisk analys.

Vid *Östekonomiska institutet/Stockholm Institute of Transition Economics and East European Economies* (SITE) vid Handelshögskolan i Stockholm bedrivs framför allt forskning om ekonomiska transitionsprocesser i öst. Den utbildningsverksamhet som erbjuds sker inom ramen för Handelshögskolans generella utbud (www.hhs.se/site).

Vid Södertörns högskola har statsmakterna under 1990-talet gjort en satsning på att bygga upp en östersjörelaterad forskning. Östersjöstiftelsen har finansierat en stor mängd forskningsprojekt av både samhällsvetenskaplig och kulturvetenskaplig karaktär. Bland de problemområden som studeras märks demokratisering på lokal och regional nivå i Ryssland, affärsverksamhet och entreprenörskap i Östersjöområdet, internationell säkerhet och krishantering i regionen, samt Östersjösamarbetets historiska bakgrund och utveckling (se vidare på www.sh.se). Vid Södertörns högskola finns sedan sommaren 2000 också *Baltic and East European Graduate School* (BEEGS), ett centrum för forskning och högre utbildning om Östersjöregionen och Östeuropa. Här har man under de senaste åren gjort en satsning på att rekrytera doktorander, som ett sätt att garantera kontinuiteten i den östersjörelaterade verksamheten. Bland de verksamma forskarna vid BEEGS finner vi bland andra Olav F. Knudsen, Sven Hort, Lars Kleberg och Helene Carlback. Den östersjöprofil som Södertörns högskola gjort till sin märks också i det kursutbud som erbjuds, med bland annat speciellt designade program inriktade på Östersjöregionen ur både samhällsvetenskapliga och kulturvetenskapliga perspektiv.

Lunds universitet har *Centrum för Europaforskning* (CFE), där på senare år ett förhållandevis stort nätverk har byggts upp av institutioner och forskare inom de samhällsvetenskapliga, humanistiska och juridiska fakulteterna (se www.cfe.lu.se). Magnus Jerneck är föreståndare för CFE, och bland de anslutna forskarna märks bland andra Klas-Göran Karlsson, Bo Peterson, Barbara Törnquist-Plewa, Jonas Tallberg och Christer Jönsson.

Vid Göteborgs universitet grundades 1991 *Centrum för studier av Ryssland och östra Europa/Centre for Russian and East European Studies* (CREES) som ett multidisciplinärt forum för forskare

med ett östintresse. Under Rutger Lindahls ledning har CREES sedermera blivit en del av *Centrum för Europaforskning/Centre for European Research* (CERGU) vid Göteborgs universitet. CREES fungerar dock fortfarande som ett nätverk för östintresserade, både inom och utanför den akademiska världen. (För vidare information, se www.crees.gu.se). CERGU arbetar för sin del på ett liknande sätt som en kontaktpunkt för forskare från olika ämnen som intresserar sig för europafrågor. CERGU anordnar konferenser, seminarier och kurser på både grundutbildningsnivå och forskarutbildningsnivå. Bland de verksamma märks förutom Rutger Lindahl Per Månson och Per Cramér. CERGU utger årligen publikationen *Forskning om Europafrågor* i vilken pågående europarelaterad forskning vid Göteborgs universitet presenteras (För vidare information, se www.cergu.gu.se).

Umeå universitets *Centrum för regionalvetenskap* (CERUM) har sedan ett par år tillbaka intresserat sig bland annat för Barents-regionen (www.umu.se/cerum). Vid Växjö universitet ges kurser i östeuropakunskap i samverkan mellan ämnena kulturgeografi och politologi. Tommy Book har här varit en viktig drivkraft (se www.svi.vxu.se). Vid Örebro universitet finns liknande kurser i östeuropastudier, initierade i slutet av 1990-talet av Peter de Souza (se www.oru.se).

Centrum för multietnisk forskning (www.multietn.uu.se) vid Uppsala universitet är ett tvärvetenskapligt forum för studiet av kulturella och sociala fenomen som är relaterade till etnicitet. Under 1990-talet har nationalism och politik i det forna Jugoslavien av förståeliga skäl varit ett framträdande tema, där forskare som Kjell Magnusson och Tomislav Dulic gjort insatser. Vid Centrum för multietnisk forskning finns också sedan 1998 det av statsmakterna initierade *Programmet för studier kring Förintelsen och folk-mord*.

Då vi här i första hand intresserar oss för samhällsvetenskaplig östeuropaforskning har vi inte för avsikt att närmare gå in på de institutioner för slaviska språk som finns vid de svenska universiteten. Det kan ändå noteras att ryska, bulgariska, polska, serbokroatiska (serbiska/bosniska/kroatiska) och tjeckiska kan studeras som självständiga ämnen i Sverige. Just ryska kan studeras inte enbart på de stora universiteten, utan också runt om på flera regionala universitet och högskolor. Ryska är också det enda slaviska språk som kan studeras som särskilt ämne vid svenska gymnasieskolor. På de stora institutionerna är det vidare möjligt att läsa ukrainska, vitryska, slovakiska, slovenska, makedonska, fornkyr-

koslaviska och kyrkoslaviska, samt finsk-ugriska språk. De baltiska språken har av tradition också studerats vid de slaviska institutionerna i Sverige (se exempelvis www.slav.gu.se, www.slav.su.se, www.slaviska.uu.se).

Vid vissa av de slaviska institutionerna ges kurser som är öppna för andra än enbart språkstuderande. Slaviska institutionen i Lund har exempelvis en tradition av samhällsorienterade och kulturhistoriska kurser i sitt utbud, vilket också antyds av att institutionen under sommaren 2001 bytte namn till *Institutionen för Öst- och Centraleuropastudier* (www.lu.se/slav). Vid Stockholms universitet finns avslutningsvis också ett *Forum för Centralasienstudier/Forum for Central Asian Studies* (FoCas) som erbjuder kurser i Centralasienkunskap (www.orient.su.se).

Utanför universitetsvärlden finner vi angelägen östrelaterad forskning inom Utrikespolitiska Institutet (UI). UI är ett organ för information och forskning om internationella politiska frågor som vänder sig till såväl den akademiska världen som till den svenska allmänheten. Med en omfattande publikations-, seminarie- och konferensverksamhet står UI för en icke obetydlig del av kunskapsproduktionen om dagsläget i östra Europa (se www.ui.se). Forskningsverksamhetens tyngdpunkt ligger framför allt på säkerhetspolitiska spörsmål. Bland de anknutna forskarna märks Lena Jonson.

Forskning om Östeuropa ur ett säkerhetspolitiskt perspektiv bedrivs också vid Institutionen för säkerhetspolitik och strategi vid Totalförsvarets forskningsinstitut (FOI) med fokus på Ryssland och Baltikum. Flera unga forskare är verksamma där under Ingmar Oldbergs ledning (www.foi.se).

Vi har inte haft anledning att här presentera de organisationer som ägnar sig åt utbyte inom forskning och utbildning (Svenska Institutet, BALLAD, SIDA) eller de olika föreningar för akademiker eller intresserade som finns runtom i Sverige. För en översikt över sådana föreningar, se *Sällskapet för studier av Ryssland, Central- och Östeuropa samt Centralasien* (www.sallskapet.org).

Östeuropaforskning och europaforskning

Under 1990-talet har förutsättningarna för att studera Central- och Östeuropa förändrats dramatiskt, vilket vi kunnat utläsa i det ökade akademiska intresset för länderna i öst. Samtidigt har naturligtvis de politiska förändringarna under det senaste decenniet i grunden förändrat förutsättningarna också för studiet av de västeuropeiska länderna. Istället för efterkrigstidens artificiella uppdelning mellan

fälten östeuropastudier och europakunskap (studiet av EG/EU) har nu möjligheter öppnats för en europaforskning i ordets rätta bemärkelse. Den akademiska arbetsfördelningen förefaller dock inte ha följt med i takt med den allmänna samhällsutvecklingen. Frågan är alltså om svenska forskare verkligen har tagit tillfället i akt att utveckla sina respektive forskningsområden.

Visserligen var kanske en slags institutionaliserad tröghet att vänta, då invanda tankemönster legat djupt rotade. Under efterkrigstiden kom «Europa» i praktiken att bli identiskt med *Västeuropa*, och det som legitimerade europaforskningen var just fokuseringen på integrationsprojektet. Man ska därför inte förvånas över att det funnits en ovilja mot att gå utöver det som länge betraktats som kärnan i europakunskapen/EG-forskningen, nämligen de formella rättsliga och politiska institutionerna med centrum i Bryssel. Att det har funnits en tveksamhet inför uppgiften att införliva de forna öststaterna i analyserna kan också förklaras med att man genom att hålla sig kvar vid EG/EU inte heller har behövt ägna sig åt gränsdragningsproblematiken om vad «europakunskap» egentligen innebär (jfr Persson & Lindström 1999: 13–21).

Det är inte orimligt att tänka sig att samma typ av ovilja eller oförmåga att överge invanda tankemönster kan återfinnas hos östeuropaforskarna. Visserligen råder det inte någon som helst tvekan om att «Östeuropa» som studieobjekt för samtidsproblem inte längre finns kvar. Det gamla «Östeuropa» har istället förvandlats till Centraleuropa, Balkan, Sydöstra Europa, Baltikum, Ryssland och Sovjetunionens efterföljarstater samt Centralasien. Emellertid tillkommer inom «den gamla» östeuropaforskningen ett slags metodologiskt dilemma. Som vi sett ovan har östeuropaforskningen av tradition varit definierad som områdesstudier, det vill säga metodologiskt inriktad på det partikulära snarare än det generella. Man har med andra ord inte använt sådana teoretiska verktyg som utan vidare skulle kunna tillåta ett införlivande av länder utanför det egna studieområdet. De teorier och modeller som funnits tillgängliga inom samhällsvetenskaperna är däremot konstruerade utifrån premissen att ju fler undersökningsobjekt som kan inkluderas i undersökningarna, desto bättre.

Ett närmande av de två studieområdena europakunskap och östeuropastudier innebär inte nödvändigtvis ett hot mot områdesforskningen om Central- och Östeuropa. Vi menar inte att «generalisterna» nu borde kliva in och ta över kunskapsproduktionen om östra Europa med sina breda jämförande analyser, även om vi naturligtvis välkomnar ett införlivande av Central- och Östeuropa

inom exempelvis forskningsfältet jämförande politik. Inte heller menar vi att de rena områdesinstitutionerna som ägnar sig åt öst-europaforskning skall reformeras i riktning mot EU-forskning. Det mest naturliga är istället att de två perspektiven tillåts komplettera varandra. Det samhällsvetenskapliga perspektivet behövs för att uppmärksamma generella utvecklingsmönster och det humanvetenskapliga perspektivet behövs för förståelsen av de specifika historiska förutsättningarna för framväxten av det nya Europa. Vad vi framför allt behöver är arenor där forskare med dessa olika perspektiv kan mötas. Sådana arenor behöver inte nödvändigtvis skapas i form av nya institutioner för europaforskning, utan det mest realistiska i nuläget är byggandet av nätverk, vilka inte känner några disciplinmässiga eller för den delen nationalstatliga restriktioner. Man får ett gemensamt studieobjekt – «Europa» – men inte en gemensam uppsättning teorier, metoder och empiriska källor.

Under den senaste femårsperioden har vi sett hur sådana nätverk har börjat växa fram. I och med forskningspropositionen 1996/97 beslutade Sveriges riksdag om en satsning på att bygga upp en nätverksstruktur för europaforskning i Sverige. Beslutet vilade på en utredning av Utbildningsdepartementet (Ds 1996:50). I linje med detta beslut bildades *Nätverk för Europaforskning* (se www.statsvet.uu.se/eu). Detta samarbete omfattar de svenska universitetens institutioner för juridik, statsvetenskap och ekonomiska ämnen i tre sub-nätverk: *Nätverket för Europarättsforskning* (Stockholms universitet), *Nätverket för statsvetenskaplig Europaforskning* (Uppsala universitet) och *Nätverket för ekonomisk Europaforskning* (Lunds universitet). Nätverken organiserar gemensamma konferenser och seminarier och ger ut årsboken *Europaperspektiv*, vilken dokumenterar aktuell samhällsvetenskaplig europaforskning. Dessa årsböcker har främst fokuserat på EU:s integrationsprojekt, men man har inte varit helt främmande för att bitvis täcka in också Central- och Östeuropa.

Ett annat nätverk som bildades 1998 är *Svenska Föreningen för Europaforskning* (SAFER). I fokus här står inte bara integrationen inom EU, utan också förhållanden och förändringsprocesser i dess närområden, vilket alltså också inkluderar händelseutvecklingen i Central- och Östeuropa (se vidare www.safer.org.gu.se). Till slut kan vi också återigen hänvisa till *Centrum för Europaforskning* (CFE) vid Lunds universitet. Här sker samarbete inte bara mellan de samhällsvetenskapliga och juridiska fakulteterna utan också de humanistiska disciplinerna är inkluderade. Det är nu en angelägen uppgift att vidareutveckla sådana mångdisciplinära och metodolo-

giskt pluralistiska forskningsnätverk. Här finns såväl östeuropaforskningens som EU-forskningens framtid.

Litteratur

- Almond, Gabriel & Laura Roselle (1993) «Model Fitting in Communist Studies» i Frederic J. Fleron & Erik P. Hoffman (red.) *Post-Communist Studies & Political Science. Methodology and Empirical Theory in Sovietology*. Boulder: Westview Press.
- Anckar, Dag (1993) Comparative Research in the Nordic Countries. Overcoming Ethnocentrism? *Scandinavian Political Studies* 16 (2): 107–26.
- Arendt, Hannah (1951) *The Origins of Totalitarianism*. London: Secker & Warburg.
- Arvidsson, Claes (1984a) *Öststatsforskningen i Sverige 1950–1983. Forskningsöversikt och bibliografi*. Stockholm: Riksbankens Jubileumsfond 1984:2.
- Arvidsson, Claes (red.) (1984b) *Öststatsstudier. Teori och metod*. Stockholm: Liber.
- Arvidsson, Claes & Anders Fogelklou (1984) «Statsvetenskapliga ansatser» i Claes Arvidsson (red.) *Öststatsstudier. Teori och metod*. Malmö: Liber.
- Cohen, Stephen F. (1985) *Rethinking the Soviet Experience. Politics and History Since 1917*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Ekman, Joakim & Jonas Linde (2000) Forskningen om Östeuropa. Områdesforskning, komparativ statsvetenskap och internationell politik. *Politologen* 30 (1): 37–47.
- Elster, Jon, Claus Offe & Ulrich K. Preuss (1998) *Institutional Design in Post-Communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fleron, Frederic J. (red.) (1969) *Communist Studies and the Social Sciences*. Chicago: Rand McNally.
- Fleron, Frederic, J. & Erik P. Hoffmann (red.) (1993) *Post-Communist Studies & Political Science. Methodology and Empirical Theory in Sovietology*. Boulder: Westview Press.
- Friedrich, Carl J. & Zbigniew Brzezinski (1956) *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. New York: Praeger.
- Gerner, Kristian (1984) «Kvalitativ metod» i Claes Arvidsson (red.) *Öststatsstudier. Teori och metod*. Malmö: Liber.
- Gerner, Kristian (1998) «Evasive, Elusive 'Eastern Europe'» i Klas-Göran Karlsson, Bo Peterson & Barbara Törnquist-Plewa (red.) *Collective Identities in an Era of Transformations*. Lund: Lund University Press.
- Gerner, Kristian, Stefan Hedlund & Niclas Sundström (1995) *Hjärnridån. Det europeiska projektet och det gåtfulla Ryssland*. Stockholm: Fischer & Co.
- Huntington, Samuel P. (1991) *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Kaakkuriemi, Tapani (1999) Nätverksbyggande kring östforskning. *Nordisk Østforum* 13 (4): 69–73.
- Kanet, Roger E. (red.) (1971) *The Behavioral Revolution and Communist Studies*. New York: Free Press.

- Karasimeonov, Georgi (1998) «Conceptions and Misconceptions of Political Change in East-Central Europe» i Martin J. Bull & Mike Ingham (red.) *Reform in the Socialist System in Central and Eastern Europe*. London: Macmillan.
- Linz, Juan J. & Alfred Stepan (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.
- Lundquist, Lennart (1993) *Det vetenskapliga studiet av politik*. Lund: Studentlitteratur.
- Månson, Per (1994) Minervas uggla och Sovjetunionens fall. *Sociologisk Forskning* 31 (4): 3–32.
- Nätverk för Europaforskning (1996) Ds 1996:50. Stockholm: Fritzes.
- O'Donnell, Guillermo, Philippe C. Schmitter & Laurence Whitehead (red.) (1986) *Transitions from Authoritarian Rule*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Offe, Claus (1992) Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. *Social Research* 58 (4): 865–92.
- Persson, Hans-Åke & Fredrik Lindström (1999) «Att studera Europa» i Hans-Åke Persson & Fredrik Lindström (red.) *Europa – en svårfångad historia*. Lund: Studentlitteratur.
- Pridham, Geoffrey (1994) «Democratic Transition in Theory and Practice. Southern European Lessons for Eastern Europe?» i Geoffrey Pridham & Tatu Vanhainen (red.) *Democratization in Eastern Europe: Domestic and International Perspectives*. London: Routledge.
- Skilling, Gordon H. & Franklyn Griffiths (red.) (1971) *Interest Groups in Soviet Politics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Social Science Research on Eastern Europe (2000) *GESIS/ZA Newsletter* juli 2000.
- Tallberg, Jonas (1996) Explaining the Collapse. A Review of Four Approaches to the Breakdown of the Soviet Union. *Statsvetenskaplig Tidskrift* 99 (1): 85–96.
- Tarschys, Daniel (1984) «Områdesstudier» i Claes Arvidsson (red.) *Öststatsstudier. Teori och metod*. Malmö: Liber.
- White, Stephen, Judy Batt & Paul G. Lewis (red.) (1993) *Developments in East European Politics*. Durham: Duke University Press.

Nationalism eller internationalism?

Det grundläggande dilemmat i ungersk utrikespolitik kring 1970

Katalin Miklóssy

(f. 1964) är fil.mag. i historia vid Helsingfors universitet och forskare vid Alexanderinstitutet.

Hennes specialitet är samtidshistoria med fokus på Central- och Östeuropa.

Artikeln behandlar dubbelheten i hur de motstridiga aspekterna hos internationalism och nationalism hanterades av en kommunistisk regim under 1960- och 70-talen, nämligen det ungerska socialistiska arbetarpartiets beslutsfattande under Kadars ledning. Fokus ligger på förändringarna i den ungerska politiken gentemot Rumänien under tiden från Ungerns unilaterala omvärdering av relationerna 1968 till förnyandet av vänskaps- och samarbetsavtalet, VSB-pakten, 1972.¹

Nationalism eller internationalism?

Konflikten mellan internationalism och nationalism är intressant mot bakgrund av det starkt ideologiska klimat som rådde under det kalla kriget samtidigt som frågan fick ganska komplicerade politiska följder. Den marxistiska ideologin betonade proletariats enhet som viktigare än nationell tillhörighet och underströk att klassmedvetandet hade större betydelse än patriotiska känslor. Genom detta erbjöd marxismen en teoretisk modell för att lösa nationalitetsproblemen i det etniskt splittrade Östeuropa. För att studera motsättningen mellan nationalism och internationalism har jag valt Ungerns attityd gentemot Rumänien som exempel. Jag valde ämnet speciellt med tanke på att internationalismen betonades vara rådande inom det socialistiska lägret samtidigt som dessa länder har en lång historia av problematiska relationer.

Ungern och Rumänien hamnade åter på kollisionskurs 1968 då de fattade beslut som var klart olika i en fråga som berörde samtli-

1 Detta arbete är baserat på min doktorsavhandling vid Helsingfors universitet.

ga östblocksländer, nämligen interventionen i Tjeckoslovakien. Ungern deltog, om än ogärna, i operationen medan Rumänien, trots hot från Moskva, vägrade delta och offentligt fördömde den. Efter interventionen, som utan tvivel var en kris inom östblocket samtidigt som den var en bekräftelse på att det var internationalismen som gällde i praktiken, skedde något oväntat: Ungern började kritisera Rumäniens beslut att inte delta i interventionen. Till en början riktade Ungern sin kritik mot att Rumäniens utrikespolitik inte var renlärig, men från och med 1969 infördes ett nytt element i den rutinmässiga kritiken, nämligen frågan om den ungerska minoriteten i Rumänien.

Eftersom den ungerska minoriteten i Rumänien var talrik (1,6–1,7 miljoner), har dess ställning alltid varit en viktig fråga i de diplomatiska relationerna mellan Ungern och Rumänien. Rätten att förbättra och stärka banden mellan Ungern och den ungerska minoriteten i Rumänien var faktiskt den tvistefråga som fördröjde förnyandet av Avtalet om vänskap, samarbete och ömsesidigt bistånd (VSB-pakten) ända till 1972, då det behövdes Moskvas ingripande för att det slutligen skulle ratificeras. Detta blev en vändpunkt, inte bara i relationerna mellan de båda grannländerna utan också i frågan om den ungerska minoritetens ställning. Ceausescu-regimen införde en, också med internationella mått mätt, klart mer restriktiv minoritetspolitik, och den blev därmed ett lätt mål för de ungerska kommunisterna som nu kunde fortsätta kritiken och hävda att de hade fog för den.

I min teoretiska ansats använder jag mig av en specifik begreppsstruktur som grundar sig på min uppfattning om hur komplicerade relationerna mellan de båda länderna är. De bilaterala relationerna rörde sig på olika plan beroende på innehåll, mål och avsikter. För att undvika missförstånd vill jag poängtera att mitt forskningsproblem inte är att undersöka de ömsesidiga relationerna i sig, utan endast att finna skälen till Ungerns attitydförändring gentemot Rumänien. Det är emellertid uppenbart att Ungerns sätt att agera gentemot Rumänien påverkade hela kontaktnätet; därför är det enligt min mening berättigat att klassificera relationerna generellt i ljuset av den ungerska ståndpunkten.

Den internationella ramens betydelse

Den första och översta nivån definierar jag som den internationalistiska. Den fastställde det område för ideologiskt baserad politik, vilket utgjorde ramen för den verksamhet som skedde inom

enpartisystemens beslutsfattande organ. Ideologin tillhandahöll de grundläggande principerna för det politiska beslutsfattandet. På detta sätt bestämde den internationalistiska nivån eller den ideologiska politiken vilket slags relationer som uppstod mellan de sovjetiska satellitstaterna och den kontrollerade också i stor utsträckning dessa. Kärnan i min undersökning är således att analysera hur internationalismen praktiserades i förhållandet mellan två broderfolk.

Hur kan då idéernas/ideologins betydelse för det politiska beslutsfattandet definieras? Jag anser att teorin har en mycket stor betydelse för beslutsprocessen, men inte på samma sätt som marxisterna definierade den. Det är uppenbart att ideologin tillhandahöll den grundläggande ramen för beslutsfattarna genom att definiera vad som var möjligt att göra och vad som var absolut förbjudet. Det var inte alls frågan om en direkt tillämpning av teorin i praktiken, utan snarare om en specifik tolkning av hur ideologin skulle användas inom den politiska verksamheten. Ändå har man sällan insett att det fanns vissa restriktioner för hur tolkningarna kunde göras och de var väl förankrade i den ideologiska bakgrunden. Även om teorin innehöll ett visst utrymme för tolkning måste således de politiska besluten på ett eller annat sätt passa in under den teoretiska ramen.

Det marxistisk-leninistiska kravet på arbetarklassens solidaritet var en ganska tvetydig ideologisk dogm i sig. Idéns oklarhet berodde på att Lenin tolkade marxismen så att den kunde tillämpas på förhållandena i det multietniska Östeuropa. Av politisk-taktiska skäl lämnade Lenin möjligheten till nationellt självbestämmande öppen (Simon 1991: 22–23, Carrere d'Encausse 1992: 72–73) även om han betonade att arbetarklassens broderskap var den högsta principen. Denna dubbelhet hos den leninistiska teorin blev ytterst betydelsefull efter Stalins tid. Nikita Chrusjtjovs deklaration att socialismen kunde tillämpas på andra sätt än den sovjetiska modellen ledde till en våg av omtolkningar. Frågan var vilket det hierarkiska förhållandet mellan rätten till självbestämmande och internationalism var och dessutom: vad skulle internationalismen innebära i praktiken?

Det ideologiska begreppet internationalism fick en politisk betydelse som skiftade beroende dels på dagsläget under det kalla kriget, dels på den varierande balansen vad gällde kontrollen inom östblocket. Under Stalins tid var relationerna mellan de socialistiska staterna uppbyggda enligt den modell av hierarkisk uppbyggnad som Sovjetunionen som sådan utgjorde. Chrusjtjov å sin

sida gav medlemsstaterna avsevärt större friheter och ändrade därmed på den utvidgade imperiemodellens monolitiska struktur. På grund av dessa förändringar blev Comecon och Warszawa-pakten viktigare som ett indirekt instrument för central kontroll. Chrusjtjovs efterträdare Leonid Brezjnev stramade i sin tur åt den direkta kontrollen genom doktrinen om begränsad suveränitet.² Han höll fast vid Chrusjtjovs princip om större frihet för de allierade staterna men betonade att alla medlemsstater skulle prioritera blockets gemensamma intressen. Med andra ord: medlemsstaternas interna angelägenheter bestämdes i stor utsträckning av blockpolitiken.

I det socialistiska systemet var internationalismen kärnpunkten i relationerna inom östblocket. Kravet på sammanhållning skulle förstås av länderna i enlighet med hur Moskva tolkade den aktuella politiska innebörden av «internationalism». Detta definierade reglerna för hur de enskilda länderna skulle bete sig och påverkade i vilken grad den centrala kontrollen utövades. Relationerna mellan de socialistiska länderna var starkt bundna till maktcentret Moskva, vars agerande växlade enligt det internationella läget och situationen inom blocket.

Genom att organisera maktstrukturen i relationerna mellan staterna inom östblocket som en relation mellan centrum och periferi gav Moskva internationalismen ett officiellt innehåll som staterna inte fick avvika ifrån. Detta var ett sätt för centrum att påtvinga periferin sina spelregler. Dessutom agerade Moskva som en drivkraft för hur enheten skulle fungera och höll samtidigt systemet vid liv. Det sätt på vilket centrum–periferi-relationen fungerade kan studeras genom att analysera *inflytandesfärerna*, ett väl etablerat angreppssätt (Skilling 1964, Kaufman 1977, Triska 1986, Kramer 1996). Termen inflytandesfär syftar på de olika interaktionsområden där den dominerande staten främjar sina intressen genom att påverka den underordnade staten genom tvång och/eller övertalning. I den östeuropeiska kontexten reglerade dessa inflytandesfärer satellitstaternas samtliga statsfunktioner, vilket underminerade själva tanken på nationell suveränitet.

Inflytandesfärerna fungerade som kontrollelement i var och en av de underordnade staterna. Deras reella inverkan var emellertid olika i olika länder och varierade över tid. Under den tid jag valt att studera (1968–72) hade Ungern och Rumänien sinsemellan olika

2 Den så kallade Brezjnev-doktrinen publicerades ursprungligen i *Pravda* 13 november 1968.

press på sig inom olika sektorer, och hade också olika möjligheter att klara av trycket. Markku Kangaspuro (2000) anser centrum–periferi-strukturen vara en tredelad symbiosrelation. Trots att centrum hade en överväldigande makt över den underordnade periferin fanns det enligt Kangaspuro ett stort utrymme för kompromisser där centrum gjorde eftergifter för periferin. Dessutom fanns det ett begränsat utrymme där periferin kunde främja sitt egenintresse utan centralt inflytande.

Under 1960-talet och framåt blev det tydligt att det inom öst-blocket uppstod en politisk oenighet inom ramen för den ideologiska samsynen. Meningsskiljaktigheterna gällde inte det gemensamma målet eller den kommunistiska tanken i sig eftersom alla länder var, och var angelägna att förbli, kommunistiska. Den grundläggande orsaken till oenigheten var centrum–periferi-strukturen, eller mer specifikt den otillfredsställande status som den perifera staten fick genom att centrum utövade en så strikt central kontroll. Därför kan man se de uttrycksformer som oenigheten tog sig som dolda försök av staten i fråga att göra det bästa av sin perifera situation. Grundregeln för det politiska beslutsfattandet i periferin var att den tilltänkta policyn måste vara antingen politiskt eller ideologiskt legitim. Om den politiska aspekten i ett beslut kolliderade med den enighet som krävdes av centrum var det av stor betydelse att det ideologiska innehållet i beslutet var korrekt. Att kunna rättfärdiga beslutet genom hänvisningar till den leninistiska teorin blev av avgörande betydelse.

Ungern ville uppnå större frihet att fatta beslut angående sina interna angelägenheter genom att visa absolut lojalitet gentemot Kremls linje i sin utrikespolitik. Skälen till att landet prioriterade inrikespolitiken kan sökas inte bara i den pågående ekonomiska reformen utan också i kadamismens (1956–88) speciella ledarskapsmodell. Janos Kadar var en typisk centristisk politiker som försökte balansera kraven från vänster- och högerkanterna inom partiet. Hans maktposition var ständigt hotad, i synnerhet från de hårdföra, och därför förlitade han sig i hög grad på Moskvas stöd ända fram till mitten av 1960-talet.

Kadars liberala ledarskap passade väl ihop med Chrusjtjovs avspännings- och reformförsök, men då Brezjnev kom till makten blev Kadar tvungen att anpassa sig till en striktare enhetspolitik från Moskva, vilken också gynnade hans motståndare på vänsterkanten. År 1968 var inte den bästa tidpunkten att introducera en djärv och okonventionell ekonomisk reform, men de tre långa åren av planeringsarbete hade inte kunnat förutse den tjeckoslovakiska krisen

denna vår. Reformen som kallades Nya Ekonomiska Mekanismen medförde en avsevärd liberalisering i det dagliga livet, en stadigt stigande levnadsstandard och tillgång till konsumtionsvaror.

Genom att lossa på centralplaneringens grepp om ekonomin och delvis återinföra lagen om tillgång och efterfrågan i produktionslivet kom reformen också att introducera ett nytt tankesätt. Genom den ekonomiska reformen etablerades en småskalig privat företagssamhet och därmed fick också individualismen som idé fäste. Samtidigt nådde liberaliseringsprocessen det offentliga livet genom media, vilket var ett tydligt tecken på den politiska förändringen. Reformen måste emellertid skyddas från de andra östblocksstaternas och framförallt Moskvas konstanta attacker (Kanyo 1990: 253–54, Berend 1990: 201–31, Tökes 1998: 109).

Barnard kallade denna slags decentralisering för «horisontell pluralisering» till skillnad från «vertikal pluralisering», som syftar på den demokratiska fördelningen av politisk makt (Barnard 1991: 8). Eftersom den horisontella pluraliseringen inte påverkade maktstrukturen var den ett säkert sätt att försöka övervinna främlingskapet mellan samhället och makten. Visserligen finns det underliggande politiska fördelar med denna politik, men jag anser ändå att den kan förstås som ett sökande efter en ny politisk legitimitetsbas genom att skapa ett konsensussamhälle. Den nya pluralismen, speciellt under det problematiska året 1968, måste skyddas från extern inblandning. Med andra ord: pluralismen måste legitimeras ideologiskt. Den interna pluralistiska strävan måste följaktligen döljas bakom ett helhjärtat anammande av det ideologiska slutmålet å ena sidan och de politiska realiteterna, centrum–periferi-strukturen, å den andra. Detta innebär inte bara att man godtog utan också bekräftade lojaliteten med Moskvas ledande position. Med andra ord måste man försvara pluralismen på subnivå genom att demonstrera politisk pålitlighet och bevisa att ingen avvikelse skedde från det som verkligen var viktigt, nämligen enigheten inom blocket.

Efter interventionen i Tjeckoslovakien började Ungern kritisera Rumäniens beslut att inte delta i aktionen. Ungerns roll som kritiker passade Moskva väl eftersom Sovjetunionen, som av förståeliga skäl inte ville framföra direkt kritik inom blocket i en kris-situation, därmed inte behövde ta på sig den rollen. I själva verket var detta allmän praxis då Sovjet var missnöjd med någon av satellitstaterna (Huszar 1998: 41–50).³ En direkt varning skulle ha

3 Ett närliggande exempel är blockets möte i Dresden 1968 där Dubcek varnades öppet

skadat den idealiserade bilden av solidaritet och jämlikhet mellan broderländer som skulle upprätthållas och hade varit svår att motivera för den internationella kommunistiska rörelsen.

Om man beaktar rollen som kritiker och användandet av den bland satellitstaterna, ser man att ställningen som periferistat var mer komplex än den grova centrum–periferi-indelningen först låter ana. Den visar på att det också fanns en hierarki under den högsta nivån. Alla satelliter var inte jämlika utan man kan tala om en slags «periferins periferi». Denna term hänvisar inte bara till ländernas geopolitiska ställning utan också till ett visst politiskt förhållnings-sätt som partiledarna i dessa länder anammade. Det sätt på vilket kritikerrollen utövades avslöjade förändringar i hierarkin. Den som hade rätt att påta sig rollen som kritiker låg definitivt högre i hierarkin än de som blev utsatta för kritiken.

I det för min studie aktuella fallet kunde Ungern kosta på sig att kritisera Rumänien. Detta utgjorde bevis för Kadarregimen om att dess politiska ställning inom östblocket var starkare än Ceausescus. Det faktum att Ungern fick fortsätta sin roll som kritiker gav Kadaradministrationen en känsla av ökad rörelsefrihet inom beslutsfattandet i allmänhet. Att fortsätta i den rollen var livsviktigt för landets ställning i förhållande till de andra satelliterna och Moskva. Under de första åren som kritiker, mellan 1968 och 1970, var t. ex. Ungern märkbart aktiv på den internationella arenan och blev tilldelad viktiga uppgifter av Moskva.⁴ Det verkligt intressanta härvidlag är emellertid hur och varför Ungern valde Rumänien och inte något annat land som mål för sin kritik.

För Ungern blev Rumänien dess «significant other». En nations eller grups «significant other» är den som nationen (gruppen) använder som kontrast till sig själv i sin självidentifikation (Mikeli 1998, Neumann 1999). I vårt fall ligger tonvikten på kontrasten. För Kadarregimen var det viktigt att poängtera skillnaderna mellan den själv och Ceausescus regim. Kadar ville ha en positiv framtoning inför Moskva och Rumänien stod i tillräckligt stor kontrast till Ungern för att göra detta möjligt. För att förstå varför Ungern valde just Rumänien som sin «significant other» måste man

för första gången och där den sovjetiska politbyrån överlät åt Gomulka och Ulbricht att kritisera det tjeckoslovakiska ledarskapets agerande.

4 År 1968 fick t ex Ungern till uppgift att organisera de kommunistiska partiernas och arbetarpartiernas internationella möte. Följande år ombads det ungerska partiet att fungera som ordförande vid konferensen för kommunistiska partier och arbetarpartier i Moskva. Ungern fungerade som förhandlare under flera dispyter mellan de socialistiska länderna.

se närmare på de mellanstatliga relationerna. Jag kallar detta mellanstatliga relationsnät «det statliga egenintressets nivå».

Statens intressen

Inom den begränsning som den ideologibaserade politiken innebar fanns det relativt stora områden av relationer som kan hänföras till den nationella eller statliga nivån. På denna den andra nivån försökte staterna uppnå sina egna specifika mål inom sina varierande snäva ramar. Samtliga medlemsstater hade dock en viss frihet att utforma sin egen politik. Utformningen följde i regel hela blockets gemensamma intressen, men man kan tydligt se tendenser till försök att förverkliga väldefinierade strävanden som gick emot Moskvas vilja. Jag ser dessa försök som motaktioner eller reaktioner gentemot den övergripande blockpolitiken.

Historieskrivningen hänvisar till välkända krisperioder inom blocket (Ungern 1956, Tjeckoslovakien 1968 eller Polen 1980–81) som de yttersta bevisen på att det förekom försök bland de socialistiska länderna att driva en självständig politik. Dessa uppenbara fall är enligt min mening inte lika intressanta som staternas mer vardagliga, dolda mekanismer och taktiker för att uppnå större utrymme och integritet för nationellt beslutsfattande, med andra ord: mer suveränitet. Utifrån detta perspektiv är det intressant att studera varför staternas egna inofficiella politik för att nå suveränitet kom på kollisionkurs vad gällde Ungern och Rumänien. Inverkade det officiella kravet på internationalism på konfliktsituationen eller berodde den på genuina motsättningar i ländernas egenintressen?

I sin strävan efter suveränitet gick Ungern och Rumänien skilda vägar. Som tidigare nämnts använde sig Kadar av en taktik där den ungerska utrikespolitiken helt underkastades Moskva och genom absolut lojalitet försökte han vinna tid och ro för den ekonomiska reformprocessen. Att reformen blev framgångsrik var viktigt för Kadarregimen, som genom detta så kallade «sociala kontrakt» försökte vinna folkets godkännande.

Rumänien valde ett annat sätt att hantera status quo. Inspirerad av Chrusjtjovs tal till den 22:a partikongressen publicerade Gheorghiu-Dej-regimen år 1964 sin «Självständighetsdeklaration» och framförde den rumänska tolkningen av internationalismen: ett frivilligt samarbete mellan självständiga och jämlika stater.⁵ Behovet

5 Deklarationen publicerades för första gången i partiets dagstidning *Scinteia* 18 april 1964.

av att uttrycka en egen tolkning berodde på Chrusjtjovs plan att ge Rumänien rollen som jordbruksproducent inom Comecons arbetsfördelning. Enligt marxistisk ideologi var en jordbruksproducent ekonomiskt svag och beroende av andra jämfört med de industriella och semi-industriella producenterna inom den internationella handeln. Dessutom dominerade den stalinistiska synen fortfarande de kommunistiska ekonomernas tänkande. Enligt den skulle den tunga industrin ges högsta prioritet. Det var därför föga förvånande att det rumänska ledarskapet vägrade acceptera rollen som jordbruksproducent och i stället började söka efter andra sätt att genomföra sina egna planer på ekonomisk utveckling.

Bukarest försökte uppnå större frihet i sitt internationella umgänge genom att stärka sina relationer till Väst och till Kina. På så sätt försökte man balansera handeln med Comecon-länderna och minimera de betungande ekonomiska plikterna gentemot dem. Det kalla krigets realiteter visade dock snabbt att handel och politik var nära förbundna, och som en konsekvens av detta blev Rumänien också tvungen att omvärdera sin utrikespolitik. Maktskiftet i Bukarest år 1965 ändrade inte på detta. Den nya partiledaren Nicolae Ceausescu (1965–89) var fast besluten att föra vidare sin föregångares idéer om ekonomisk självständighet och höll fast vid samma taktik.

Här är alltså två socialiststater som försöker genomföra sina egna idéer om ekonomisk tillväxt genom att använda klart olika politiska taktiker. Den intressanta frågan är emellertid varför Ungern vände sig mot sin granne och riktade sin kritik mot just Rumänien? Svaret är rätt enkelt. Rumänien försökte nå suveränitet på ett mer rätlinjigt sätt än Ungern. Landet motsatte sig öppet kraven och förpliktelserna gentemot Warszawa-pakten och Comecon. Ceausescu-administrationen kämpade emot varje åtgärd som den uppfattade som försök att strama åt integrationen inom östblocket (Ceausescu 1973: 192–93, Murgescu 1974: 126–28).

Ungern ville däremot uppnå större frihet i det interna beslutsfattandet. Kadar förstod de geopolitiska realiteterna och försökte göra det mesta av dem. Han tänkte i blocktermer och strävade efter att sammanlänka den ungerska utvecklingen med hela gemenskapen. De kदारistiska reformisterna hade för avsikt att sprida reformen till de andra östblocksländerna. Tanken var att de icke-politiska och entreprenörmässiga ekonomiska principer, som låg bakom den ekonomiska mekanismen, skulle tillåtas verka i de mellanstatliga relationerna, även i minimal omfattning. Därigenom skulle Comecon omorganiseras. De ungerska förslagen syftade till

att modernisera hela institutionen och omvandla den till en konkurrenskraftig ekonomisk gemenskap, som kunde leva upp till medlemsländernas behov och förväntningar.⁶ Att utveckla organisationen sågs som absolut nödvändigt för att den ungerska reformen skulle lyckas. Den mest högljudda opponenter mot någon som helst plan på att utveckla integrationen inom organisationen var emellertid Rumänien. Därför var kollisionen mellan dessa två länders mål och ansträngningar oundviklig.⁷

I vanliga fall undvek man att betona de nationella strävandena inom östblocket, men de påverkade definitivt den politiska agendan, speciellt från och med slutet av 1960-talet. Om det visade sig att en stat försökte uppnå egna intressen, som inte låg i linje med det övriga blockets intressen, var den mest kraftfulla anklagelsen nationalism. Nationalistiska känslor erkändes sålunda aldrig frivilligt eftersom de i högsta grad var förbjudna och fördömdes som «brottsliga». Det brottsliga låg i att nationalismen var knuten till kapitalismen, bourgeoisins fientliga världsbild enligt gängse ideologiska terminologi, och för att den underminerade arbetarklassens broderskap och i förlängningen hela blocksystemet i sig.

En kommunistisk administration hade helt enkelt inte råd med att bli anklagad för nationalism inför Kreml. Därför var det ytterst viktigt att utveckla retoriska förklarande strategier. Retoriken är den ideologiskt baserade politikens språk och den enda officiella kommunikationskanalen. Anklagelser om «nationalism» måste därför kunna bortförklaras i marxistisk-leninistiska termer för att få bekräftelse och legalitet.

I synnerhet leninismen visade sig användbar för att sammankoppla sådana innehållsmässigt vitt skilda teoretiska begrepp som internationalism och nationalism eftersom den omfattade både tanken om internationalism och idén om rätten till nationellt självbestämmande. Leninistiska argument kom ofta att användas både som angreppsvapen och försvarssköld i striden mellan Ungern och Rumänien. Trots att försvar av statliga intressen klandrades för att vara nationalistiskt motiverade, var de enligt min mening ofta endast en del av kampen för suveränitet inom blocket. Den verkliga nationalismen hör hemma på nästa nivå, den tredje.

6 XIX-A-83-b. MT 3121/1970/626.d (Material ur Ungerns nationalarkiv).

7 *Viata Economica* 24 januari 1969.

Dold nationalism

Den sista, och utan tvekan mest dolda nivån, eller subnivån, var nationalismen. Det var en idé som inte passade in i den kommunistiska ideologin och därmed inte heller de kommunistiska ledarskapen. Nationalismen går emot själva grundvalen för den kommunistiska ideologin, arbetarklassens enhet. Om klassteorin överges, förlorar marxismen kärnan i sin teori. Nationstanken har ingen plats inom den ideologiska ramen. Den var därför ett ytterst allvarligt och olöst problem inom socialismen under dess sista årtionden, inte minst för att lojaliteten gentemot den egna nationen gradvis växte sig starkare än den kommunistiska övertygelsen i t.ex. Ungern och Rumänien.

Att definiera den nivå som nationalismen utgör är en smula förvirrande, eftersom begreppet nationell på svenska eller engelska kan syfta på såväl staten som nationen. I mitt arbete kategoriserar jag som nationella intressen alla mål och strävanden som grundar sig på idén om nationen. Detta medför att jag utesluter sådana «nationella» intressen vars målsättning var att uppnå suveränitet för staten som sådan. Även om distinktionen mellan dessa två begrepp inte är otvetydig, anser jag den vara viktig, därför att de inbegriper olika politiska slutmål.

Benedict Anderson hänvisar till nationsbegreppets konstruerade karaktär genom att kalla fenomenet «den föreställda gemenskapen», en gemenskap som har skapats för att vara politiskt medveten och som framställs med ett färdigt identitetskoncept (Anderson 1996: 37–45). Skapandet av en nationell identitet påverkas av föreställningen om en gemensam historia, ett gemensamt språk och gemensamma myter, liksom av den så kallade «gemensamt upplevda känslan av politiskt öde» (Smith 1991: 10–14).

Jag utgår här från att nationalismen i grunden är ett medvetet skapat och välorganiserat instrument för att uppnå vissa politiska mål. Eric Hobsbawm karaktäriserar nationalismen som statens sätt att skapa en nation kring sig själv (Hobsbawm 1994: 17–18) och detta verkar passa in väl på den socialistiska verkligheten.

Ungerns kommunistiska ledarskap anammade förvånansvärt nog en uppfattning som härrörde sig från tiden före kommunismen. Idén kan spåras tillbaka till fredsslutet efter första världskriget i Trianon och till det trauma som freden åstadkom genom att starkt bidra till förändringen i den ungerska nationsuppfattningen. Ungern blev en liten stat utan nämnvärda minoriteter medan mer än 3,5 miljoner ungersktalande blev andra länders medborgare på grund av att Ungern måste avstå landområden. I den ungerska delen av

dubbelmonarkin Österrike-Ungern ansågs nationen bestå av alla dem som bodde i landet. Efter 1920 förändrades emellertid innebörden av nationen till att innefatta dem som tillhörde samma kulturella sfär, vilket definierade den ungerska etniciteten. Det är intressant att också dåtidens kommunister accepterade denna nationstanke och var redo att göra politiska utspel mot «det orättvisa fredsslutet» för att få till stånd en revidering av territorialfrågan.⁸

Under avstaliniseringsprocessen övertog «nationella» kommunister makten efter dem som tränats av det stalinistiska Moskva. Med dem började nationsidén spridas inom partiet. Kadars oro över den ungerska minoritetens ställning i grannländerna kan ses som en fortsättning på nationstänkandet från tiden före kommunismen, men den gick tvärt emot själva grundtanken i internationalismen.

Som en följd av den allt mer liberala atmosfären i Ungern ökade de nationalistiska tendenserna i samhället. Kadar försökte knyta dem till staten genom en slags socialistisk patriotism. Bl. a. tog den ungerska politbyrå hänsyn till den allmänna opinionen i en såpass känslig fråga som den ungerska minoritetens ställning i de angränsande staterna,⁹ vilket tyder på att också partiet påverkades av känslan av att nationalitetsfrågan var angelägen. Olyckligtvis var beslutsfattarna inte bättre förberedda på att hantera nationalismen än resten av befolkningen.

Intressant nog påverkade den nya entusiasmen för nationsidén det ungerska partiets inställning till Rumänien. Denna gradvisa förändring doldes inte ens för allmänheten. Den transsylvanska minoritetens ställning ströks från listan på ämnen som var förbjudna att ta upp i media.¹⁰ Detta ledde till att allmänheten indirekt kunde läsa om partiets syn på frågan. Om dagstidningarna kunde skriva om den ungerska minoritetens försämrade ställning var det en klar signal om att den politiska ledningen inte heller uppskattade situationen. Mekanismen bakom denna informella kommunikation mellan partiet och folket var klar: i en diktatur är det censurans uppgift att hindra oönskad information från att bli publicerad och därför måste vi anta att detta informationsutbyte var avsiktligt. Men i detta fall är situationen förbryllande. Varför skulle de ungerska kommunisterna vilja sprida en mindre trevlig bild av ett annat socialistland? Enligt min mening ligger svaret i den kदारistiska

8 *Uj Marcius* juli–augusti 1925 och juli 1927.

9 OL-M-KS-288-5/576, OL-M-KS-288-32/1972/1 (Material ur Ungerns nationalarkiv).

10 I princip fick ingen direkt kritik av andra socialistiska stater publiceras.

logiken. Från slutet av 1960-talet sökte Kadar folkets godkännande och stöd för sitt handlande, speciellt då reformprocessen stötte på extern kritik. Att ta upp nationsfrågan – de ungerska minoriteternas ställning utomlands – var ett sätt för ledarna att närma sig folket.

Öppen nationalism som instrument

Det sägs att historieskrivningen snarare avspeglar den samtida politiska miljön, dess idéer och begrepp, än sitt studieobjekt, det förflutna. Detta påstående passar väl in på Ungerns och Rumäniens bilaterala förhållanden. Under den socialistiska perioden bedrevs historisk forskning om relationerna mellan länderna endast fram till det andra världskriget. Detta eftersom det kommunistiska systemet inte officiellt kunde medge att problem som härstammade från tiden före kommunismen ännu levde kvar trots den förhärskande idén om arbetarklassens brödraskap. Vid mitten av 1960-talet började det politiska klimatet skifta och som ett tecken på detta publicerades flera böcker som handlade om Transsylvanien. Detta betydde att det ungerska kommunistpartiet gjorde gemensam sak med det egna folket i frågan om de ungerska minoriteterna utanför Ungern i stället för att följa det internationalistiska kravet inom östblocket.

Eftersom de problematiska relationerna mellan Ungern och Rumänien alltid på ett eller annat sätt anknutit till ämnet Transsylvanien, innebar publiceringen också en öppen förändring i den officiella attityden gentemot Rumänien. Efter socialismens sammanbrott blev varje aspekt av den ungerska minoritetsfrågan ett populärt forskningsobjekt. Den blev också en politiskt viktig fråga och studier av minoritetsfrågan uppmuntrades – tyvärr endast från den traditionellt accepterade utgångspunkten, nämligen det officiella Ungerns så kallade «historiska sanning och rättvisa». Problemet är att studier av de bilaterala förhållandena till Rumänien faller inom denna kategori och att detta ämne dessutom traditionellt är underordnat studiet av den ungerska minoriteten i Transsylvanien.

Min studie har en klart avvikande infallsvinkel eftersom den visar att de ungersk-rumänska relationerna inte var avhängiga av den ungerska minoritetens ställning i början av den studerade perioden. Förändringen i relationerna började av andra skäl än minoritetsfrågan i Rumänien. Huvudskälet står först och främst att finna i försöket att komma tillrätta med statusen som satellit. Följaktligen

var den specifika frågan om de bilaterala relationerna kopplad till den övergripande frågan om allianssystemet i sin helhet och därmed till det grundläggande problemet med östblockets centrum–periferi-struktur. Enligt min bedömning var de ökade nationalistiska tendenserna inom de båda ländernas politbyråer ett resultat av ett medvetet försök att uppnå folkets stöd, det perifera ledarskapets försök att vinna internt stöd mot trycket från centrum (Moskva).

Sammanfattningsvis kan man säga att Ungern offrade förhållandet till Rumänien för att uppnå större oberoende inom östblocket. Ur denna synvinkel uppvisar bilden av Kadar, den trogne tjänaren som hjälpte Moskva att slå ner folkresningen 1956 och som offrade den ungerska minoriteten till förmån för internationalismen, en ny sida som förtjänar att omvärderas.

Den verkliga tragedin är att vi här har två små satellitstater som försökte uppnå ett minimum av självbestämmande inom östblocket, utan att inse den uppenbara möjligheten till samarbete. Istället vände de sig mot varandra av skäl som borde ha saknat betydelse inom den värld som styrdes av den marxistisk-leninistiska ideologin, nämligen historien före kommunismen och nationella känslor. Jag anser perioden 1968–72 vara en tid av bortkastade möjligheter till att förbättra traditionellt dåliga relationer. Jag anklagar också denna period för att bära ansvaret för att relationerna snabbt försämrades under 1980-talet.

Litteratur

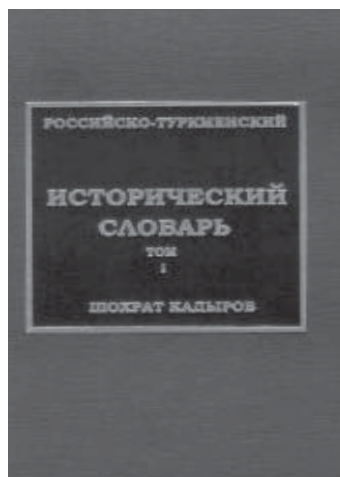
- Anderson, Benedict (1996) *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London, New York: Verso.
- Barnard, Frederick M. (1991) *Pluralism, Socialism and Political Legitimacy. Reflections on Opening up Communism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berend, T. Iván (1990) *The Hungarian Economic Reforms, 1953–1988*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carrere d'Encausse, Helen (1992) *The Great Challenge. Nationalities and the Bolshevik State 1917–1930*. New York, London: Holmes & Meier.
- Ceausescu, Nicolae (1973) *Der Rumänische Standpunkt. Thesen zur nationalen und internationalen Politik*. Freiburg im Breisgau: Verlag Rombach.
- Hobsbawm, Eric (1994) *Nationalismi*. Tampere: Vastapaino.
- Huszar, Tibor (1998) 1968. *Praga – Budapest – Moszkva*. Budapest: Szabad Ter.
- Kangaspuro, Markku (2000) *Neuvosto-Karjalan taistelu itsehallinnosta. Nationalismi ja suomalaiset punaiset Neuvostoliiton vallankäytössä 1920–1939*. Helsinki: SKS.
- Kanyó, András (red.) (1990) *Kádár János. Végakarat*. Budapest: Hírlapkiadó.
- Kaufman, Edy (1977) *The Superpowers and Their Spheres of Influence: The United States and the Soviet Union in Eastern Europe and in Latin America*. New York: St Martin's Press.
- Kramer, Mark (1996) «The Soviet Union and Eastern Europe: Spheres of Influence» i N. Woods (red.) *Explaining International Relations Since 1945*. Oxford: Oxford University Press (98–125).
- Mikkeli, Heikki (1998) *Europe as an Idea and an Identity*. London: Macmillan.
- Murgescu, Costin (1974) *Romania's Socialist Economy*. Bucharest: Meridiane.
- Neumann, Iver B. (1999) *Uses of the Other. «East» in European Identity Formation*. Manchester: Manchester University Press.
- Simon, Gerhard (1991) *Nationalism and Policy toward Nationalities in the Soviet Union*. Colorado, Oxford: Westview Press.
- Skilling, H. Gordon (1964) *Communism National and International. Eastern Europe after Stalin*. Toronto: University of Toronto Press.
- Smith, Anthony (1991) *National Identity*. London: Penguin Books.
- Tökés, Rudolf (1998) *A kialkudott forradalom*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Triska, J. F. (red.) (1986) *Dominant Powers and Subordinate States: The United States in Latin America and the Soviet Union in Eastern Europe*. Durham, NC: Duke University Press.

Russisk-turkmensk historisk leksikon

(Rossijsko-turkmenskij instoritsjeskij slovar)

av Shokhrat Kadyrov

Et banebrytende boksprosjekt er nettopp gjort ferdig av Shokhrat Kadyrov, turkmensk professor i historie, bosatt i Bergen. Det er for første gang laget et russisk-turkmensk historisk leksikon, et arbeid som Kadyrov har brukt nærmere ti år på å utvikle og ferdiggjøre.

Responsen på bokverket har vært svært positiv, og Kadyrov er invitert til ulike universiteter rundt omkring i verden for å redegjøre for prosjektet og gi forelesninger (Boston, Maine, Edinburgh, Paris, m.fl.).

Bind 2 er nå under utarbeidelse og vil inneholde flere dokumenter og tematiske artikler.

Shokhrat Kadyrov
Rossijsko-turkmenskij instoritsjeskij slovar

Bind 1

Bergen: Biblioteka almanakha
«Turkmeny»
460 s. (innbundet)
ISBN 8299593204

Boken kan bestilles fra:

Kadyrov-prosjektet
Statsminister Michelsens vei 57
5231 Paradis

tel: 55239192 faks: 55239199

Pris: kr 500 fritt tilsendt.

Religiøse motsetninger i Ukraina

Alexander Tymczuk
(f. 1976) er hovedfags-
student ved Institutt for
sosialantropologi,
Universitetet i Oslo.

I juni 2001 foretok pave Johannes Paul II en historisk reise til Ukraina av stor symbolsk betydning. Dette var det første pavebesøket til et område som Den russisk-ortodokse kirke regner inn under sin jurisdiksjon. Patriark Aleksij II av Moskva og hele Rus' motsatte seg derfor besøket. Begrunnelsen var i første rekke at pавens nærvær ville forverre konfliktene mellom katolikker og ortodokse om retten til kirkebygg i Vest-Ukraina og anklager om katolsk misjonering på ortodokst område.

I første del av artikkelen vil jeg skissere den historiske bakgrunnen for dagens religiøse motsetninger i Ukraina. Deretter vil jeg se nærmere på patriark Aleksijs offisielle begrunnelse for motstanden mot pavebesøket. I andre del vil jeg analysere Aleksijs protester i lys av dagens religiøse situasjon i Ukraina. Min hypotese er at protestene fra Moskva var mer et resultat av frykt for en splittelse av Den russisk-ortodokse kirke enn en konflikt mellom den katolske og den ortodokse kirke.

Fra Kiev-riket til en selvstendig ukrainsk stat

I år 395 døde keiser Theodosius den store, og Romerriket ble delt mellom hans to sønner. Dette splittet Europa i to deler som utviklet seg politisk og religiøst i ulike retninger. Den religiøse skillelinjen mellom det katolske vest og det ortodokse øst ble konsolidert i år 1054, da paven i Rom og patriarken i Konstantinopel lyste hverandre i bann på grunn av teologiske uenigheter.

* Takk til Pål Kolstø for kommentarer.

Dagens Ukraina ble liggende i skjæringspunktet mellom den katolske og den ortodokse sfære. Da storfyrste Volodymyr I av Kiev antok kristendommen i 988, brakte han de østslaviske områdene inn i den europeiske kulturtradisjonen. Samtidig ble Kiev-riket liggende øst for den religiøse skillelinjen, under den ortodokse patriarken i Konstantinopel. I 1240 ble Kiev-riket erobret av mongolene, og Moskva tok gradvis over som politisk og religiøst senter. Fra 1326 fikk metropolitten av Kiev fast sete i Moskva.

Samtidig tok kongedømmet Polen-Litauen gradvis kontroll over dagens Vest-Ukraina. Polsk-litauiske myndigheter presset på for å få metropolitten av Kiev på sitt territorium, og i 1458 ble metropolittembetet delt i to mellom Moskva og Polen-Litauen. Metropolitten i Polen-Litauen fikk tittelen metropolitt av Kiev, Galicia og hele Rus', og hadde sete i Navahrudak (i dagens Hviterussland). I 1589 ble metropolitten i Moskva opphøyd til patriark, og Moskva kuttet dermed båndene til moderkirken i Konstantinopel.

I 1596 inngikk en del ortodokse biskoper fra områdene under polsk-litauisk kontroll en union med Vatikanet, den såkalte Brest-unionen. Resultatet var opprettelsen av Den gresk-katolske kirke, eller Uniatkirken. Denne kirken fikk beholde sin ortodokse rite og tradisjon (bl.a. gifte prester), men anerkjente paven i Rom som sitt åndelige overhode. Mens pavekirken dermed ekspanderte i vest, presset Den russisk-ortodokse kirke på i øst. Som en følge av Perejaslav-avtalen i 1654 fikk Russland kontroll over de østligste og sørligste regionene av dagens Ukraina. Dette førte til at den ortodokse kirken i Ukraina ble underlagt patriarkatet i Moskva i 1686. Med dette var grunnlaget for de religiøse skillelinjene i dagens Ukraina lagt med et hovedsakelig gresk-katolsk Vest-Ukraina og et ortodokst Øst-Ukraina.

Etter at Vest-Ukraina ble annektert av sovjetmakten under 2. verdenskrig, beordret Stalin i mars 1945 en oppløsning av den ukrainske gresk-katolske kirke. Den russisk-ortodokse kirke støttet myndighetene i kampanjen for å «gjenforene» gresk-katolikkene med den russiske kirken, og Brest-unionen ble opphevet av en sterkt presset synode i L'viv 8.–10. mars 1946.¹ Prester og troende ble forfulgt og deportert til Sibir, og kirkebygningene ble enten gitt til Den russisk-ortodokse kirke eller omgjort til for eksempel museer eller lagerlokaler. Den gresk-katolske kirke overlevde som en

1 Den russisk-ortodokse kirke hevder fortsatt at dette var en kanonisk legitim synode, og at opphevelsen av Brest-unionen er gyldig (Taft 2000).

undergrunnskirke og blant diasporaen i USA, Canada og Australia.

Den russisk-ortodokse kirke møtte også problemer i den erklærte ateistiske staten. Kirken ble, som samfunnet ellers, offer for statlig regulering og overvåkning. Denne kirken sto allikevel i en særstilling idet den fikk monopol på ortodoks religionsutøvelse i Sovjetunionen.

Mot slutten av 1980-tallet opplevde det sovjetiske samfunnet en oppmykning under Gorbatsjovs reformer, og den religiøse sfære var intet unntak. Fra 1988 til 2000 ble antallet religiøse organisasjoner i Ukraina firedoblet (Yelenskyi 2001). I 1989 ble Den gresk-katolske kirke igjen legalisert, og antallet gresk-katolske prestegjeld i Vest-Ukraina nådde i løpet av 1992–93 førkrignivå (D'Anieri *et al.* 1999: 78). Også Den ukrainske autokefale² ortodokse kirke (heretter Den autokefale kirke), som hadde blitt opprettet i 1921, og som ble tvangsoppløst av bolsjevikene på 1930-tallet, ble gjenopprettet i 1989. Den autokefale kirke representerte et nasjonalt alternativ til Den russisk-ortodokse kirke.

I 1990 innvilget Moskva-patriarkatet den ortodokse kirken i Ukraina vidtrekkende autonomi og nytt navn, Den ukrainske ortodokse kirke (heretter omtalt som Moskva-kirken). Dette var imidlertid ikke tilstrekkelig for deler av presteskapet. Den daværende metropolitt Filaret dannet en komité som fremmet ønske om autokefali for Moskva-kirken. Den russisk-ortodokse kirke avviste dette, og Filaret ble bedt om å forlate sin posisjon i mai 1992. Kort tid etter gikk Filaret sammen med en del prester fra Moskva-kirken sammen med Den autokefale kirke og dannet Den ukrainske ortodokse kirke – Kiev-patriarkatet (heretter Kiev-kirken). Denne kirken erklærte seg uavhengig av Den russisk-ortodokse kirke og ble bl.a. støttet av president Kravtsjuk, som mente at et selvstendig land måtte ha en selvstendig kirke. Den nasjonale enheten var imidlertid kortvarig. I september 1993 brøt flere biskoper ut av Kiev-kirken og gjenopprettet Den autokefale kirke.

Ukrainas kirker

I dagens Ukraina finnes det altså tre ortodokse kirker, en gresk-katolsk kirke og en romersk-katolsk kirke:³

2 Autokefal kirke vil si en selvstendig kirke med en egen patriark og et eget kirkehierarki.

3 Det finnes også andre kirkesamfunn i Ukraina. Ifølge Smoloskyp-instituttet finnes

Moskva-kirken: Den ukrainske ortodokse kirke – Moskva-patriarkatet er fortsatt en del av Den russisk-ortodokse kirke og det største av kirkesamfunnene i Ukraina. Moskva-kirken har 9049 menigheter og 7755 kirker.⁴ Kirken ledes av Volodymyr (Sabodan), som ble valgt til metropolitt av Kiev og hele Ukraina etter at Filaret ble avsatt i mai 1992.

Kiev-kirken: Den ukrainske ortodokse kirke – Kiev-patriarkatet har 2781 menigheter og 1825 kirker. I oktober 1995 ble Filaret (Mykhailo Denysenko) valgt til patriark av Kiev og hele Rus'-Ukraina. Kiev-kirken er ikke offisielt anerkjent av ortodokse kirker i andre land.

Den autokefale kirke: Den ukrainske autokefale ortodokse kirke har i dag 1015 menigheter og 697 kirker. Metropolitt Mefodij Kydriakov ble valgt til leder våren 2000.⁵ I likhet med Kiev-kirken er ikke Den autokefale kirke anerkjent av andre ortodokse kirker.

Den gresk-katolske kirke: Den gresk-katolske kirke ble offisielt registrert på republikknivå 28. mai 1991. I dag har kirken 3317 menigheter og 2777 kirker og er dermed det nest største kirkesamfunnet i Ukraina etter Moskva-kirken. Lubomyr Husar ble valgt til erkebiskop 28. januar 2001. Om lag 5 millioner av Ukrainas befolkning regner seg som gresk-katolske.

Den romersk-katolske kirke: Den romersk-katolske kirke har 807 menigheter og 713 kirker og ledes av erkebiskopen av L'viv, kardinal Marian Jaworski. Om lag 870 000 ukrainere regner seg som romersk-katolske.

De to siste kirkene står begge under paven i Rom, men har hver sin liturgi og har utviklet hver sin identitet. To tredjedeler av befolkningen anser seg for å tilhøre en av de ortodokse kirkene (Martyniuk 1994: 34).

det i alt 64 kristne, syv jødiske, fire muslimske og 28 nyreligiøse samfunn (Tomenko 2001).

4 Det finnes en del motstridende tall når det gjelder fordelingen av prestegjeld, kirker og troende i Ukraina. Jeg har valgt å holde meg til tallene oppgitt på hjemmesiden til Religious Information Service of Ukraine (<http://www.risu.org.ua>). Ifølge Martyniuk (1994) er en opptelling av kirker og prestegjeld misvisende ettersom det ikke viser hvilken kirke troende faktisk identifiserer seg med. En undersøkelse utført av RFE/RL Research Institute i mai 1993 viste således at 48% av de spurte støttet eller identifiserte seg med Kiev-kirken, mens 6% identifiserte seg med Moskva-kirken og 10% med Den russisk-ortodokse kirke (*ibid.*).

5 Den autokefale kirkes synode besluttet å ikke velge en ny patriark etter at patriark Dmytrij døde 25. februar 2000, etter som man var i forhandlinger med Kiev-kirken om en sammenslåing.

Den regionale fordelingen av de ulike kirkesamfunnene sammenfaller i stor grad med den politiske skillelinjen mellom Øst- og Vest-Ukraina. I øst og sør står pro-russiske partier og Moskva-kirken sterkt, mens nasjonalistene, den gresk-katolske kirke, Kiev-kirken og Den autokefale kirke dominerer i vest. Ifølge *Ljudyna i Svit* (nr. 1 2000) har Moskva-kirken 196 prestegjeld i de tre vestligste regionene i Ukraina, mens Kiev-kirken og Den autokefale kirke har henholdsvis 871 og 697 prestegjeld (referert i *CPCFPU* 2000b). Samtidig er mer enn 86% av de gresk-katolske organisasjonene konsentrert i disse tre regionene (Yelenskyi 2001)

Det er på bakgrunn av denne noe kaotiske kirkesituasjonen at vi må forstå patriark Aleksijs protest mot pavens reise til Ukraina. Jeg vil først ta for meg Aleksijs to hovedargument mot besøket.

Strid om kirkebygg i Vest-Ukraina

Da Den gresk-katolske kirke ble gjenopprettet i 1989, ble det frem satt krav om tilbakeføring av kirker som ble tatt fra gresk-katolikene i 1946. Det oppsto flere konflikter mellom katolikker og ortodokse i Vest-Ukraina om hvem som hadde retten til disse kirkene. Situasjonen ble forverret av at det ukrainske kommunistpartiet, ledet av Volodymyr Sjtsjerbytskij, hadde overført hundrevis av «stengte» kirker til Den russisk-ortodokse kirke vinteren 1988–89, de samme kirkene som det ble gjort krav på eller som ble ulovlig benyttet av gresk-katolikker. Dette ble gjort for å hindre en oppblomstring av ukrainsk nasjonalisme og Den gresk-katolske kirke. Siden Den russisk-ortodokse kirke anser synoden som opphevet Brest-unionen i 1946 for kanonisk gyldig, definerte den Den gresk-katolske som en nyopprettet *romersk*-katolsk kirke. Den gresk-katolske kirke hadde dermed ifølge Den russisk-ortodokse kirke ikke krav på kirker som ble tatt fra den «opprinnelige» gresk-katolske kirke i 1946 (Bociurkiw 1995: 138).

Patriark Aleksij har gjentatte ganger brukt pavens manglende inngripen overfor aggressive katolikker i Vest-Ukraina som begrunnelse for at et pavebesøk ikke var ønskelig. I forbindelse med besøket hevdet han at «there is a Greek-Catholic war (...) against Orthodox believers in Ukraine» (*RISU* 12. juni 2001). Aleksij anslo at gresk-katolikker hadde «kapret» 1300 ortodokse kirker i Vest-Ukraina (Binyon 29. juni 2001). Han fikk støtte av den høyt respekterte presten Dmitrij Smirnov fra Moskva, som påsto at «there are terrible cases in Ukraine today of Orthodox Christians being persecuted, beaten and even murdered. These acts are com-

mitted by the Pope's flock, but he, their shepard, hasn't said a word about this, and in this way, is even going so far as to encourage such acts» (Heath 2001).

Stepan Boruskij, leder av komiteen for religiøse spørsmål i den regionale administrasjonen i L'viv, hevdet på den annen side at bare to av i alt 20 konflikter mellom ulike religiøse grupper i L'viv fylke i 2001 gjaldt strid om kirkebygg mellom Moskva-kirken og Den gresk-katolske kirke (*RISU* 12. juni 2001). Biskop Julian Gbur (Den gresk-katolske kirke) hevdet at «the conflicts between us and the Moscow Patriarchate exist only in the imagination» (*CWNews.com/Keston* 5. oktober 2000). Han får støtte fra erkebiskop Serhij av Ternopil (Moskva-kirken), som uttalte at «the time of disputes has already passed», og at han ikke så noen aggresjon fra gresk-katolikkers side (*RISU* 18. juni 2001). Den samme holdningen kommer til uttrykk blant nesten alle representantene for den ortodokse kirke, den katolske kirke og myndighetene som Keston Institute har intervjuet (*CWNews.com/Keston* 5. oktober 2000).

En stor del av konfliktene mellom Den gresk-katolske kirke og de ortodokse kirkene ble løst allerede på begynnelsen av 1990-tallet, bl.a. ved at alle kirkesamfunn har bygd mange nye kirker (D'Anieri *et al.* 1999: 81). Striden om kirkebygg står nå i første rekke mellom Moskva-kirken og Kiev-kirken, og da først og fremst om historiske religiøse steder, som for eksempel den nyrestaurerte Sankt Volodymyr-katedralen i Khersones ved Sevastopol og den gjenoppbygde Uspenskij-katedralen i Kiev. Sankt Volodymyr-katedralen er den eldste kristne helligdommen i det tidligere Sovjetunionen og er nå gitt til Moskva-kirken, noe som førte til kraftige protester fra Kiev-kirken (Mussuri 2001b). Uspenskij-katedralen har en unik historisk, arkitektonisk og symbolsk verdi og er derfor svært viktig både for Kiev-kirken og Moskva-kirken. Så lenge det er konflikt mellom kirkene, vil imidlertid katedralen forbli et statlig museum (Hyde 2001). I enkelte tilfeller har det gått så langt at det har kommet til håndgemeng mellom tilhengere av Moskva-kirken og Kiev-kirken. I april 1999 ble patriark Filaret (Kiev-kirken) angrepet av tilhengere av Moskva-kirken i byen Mariupol (*U.S. Department of State* 1999).

Når det gjelder fordelingen av kirkebygg mellom de ortodokse kirkene og Den gresk-katolske kirke, skulle man kanskje anta at det var Kiev-kirken og Den autokefale kirke som har flest konflikter med Den gresk-katolske kirke siden det er disse kirkene som har størst oppslutning i Vest-Ukraina. Men disse to kirkesamfunnene er stort sett positivt innstilt til Den gresk-katolske kirke. Vatikanet

og Den russisk-ortodokse kirke ble på sin side i 1999 enige om å opprette en blandet kommisjon som skal forsøke å løse konflikter om eierskap av kirker i Vest-Ukraina. Vatikanet har utnevnt sine representanter til kommisjonen, men venter fortsatt på svar fra Moskva (Wooden 2001). Konfliktene har dermed i stor grad forblitt uløst.

Katolsk misjonering på ortodokst område

Patriark Aleksij hevdet også at et pavebesøk ikke var ønskelig før Den katolske kirke sluttet med aktiv misjonering på ortodokst område. Den russiske ortodokse kirke har reagert på en kraftig økning av katolske menigheter og presteseminarer i Russland og Ukraina. Den 18. mai 2001 vedtok Moskva-kirkens teologiske kommisjon en resolusjon hvor man påsto at den katolske kirke bedriver aggressiv misjonering i Ukraina og at ortodokse troende i Galicia blir diskriminert (*RISU* 5. juni 2001).

Alle kirkesamfunn i Ukraina – ortodokse, katolske, protestantiske, nyreligiøse osv. – opplevde en eksplosiv vekst på begynnelsen av 1990-tallet. Oppblomstringen av gresk-katolske menigheter har naturlig nok vært knyttet til at Den gresk-katolske kirke ble legalisert i 1989, og dermed steg opp fra katakombene. De vest-ukrainske områdene var før 1939 hovedsakelig gresk-katolske, og befolkningen her beholdt sin gresk-katolske identitet under hele sovjetperioden. På grunn av at mange katolikker ble tvangsflyttet fra Vest-Ukraina til andre deler av Ukraina, samt frivillig arbeidsmigrasjon, har det siden 1989 også blitt opprettet gresk-katolske menigheter i Øst- og Sør-Ukraina, områder hvor det før 1946 ikke hadde vært gresk-katolikker (D'Anieri *et al.* 1999: 80).

Ser man på katolisismens og ortodoksiens vesen, kan man hevde at katolisismens åndelighet er utadvent og har villet prege verden med sine verdier. Den ortodokse tradisjonen er derimot innadvent og verdensfornektende (Kolstø 1992). Denne forskjellen resulterer i at Den russisk-ortodokse kirke ser på all katolsk virksomhet i de tradisjonelt ortodokse områdene som et fremmedelement og en trussel mot «det ortodokse».

Vatikanet har på sin side benektet at de driver misjonering på den ortodokse kirkes territorium, samtidig som det er blitt påpekt at man verken vil eller kan hindre noen som av eget ønske kommer til de katolske kirkene. Man mener at man har et ansvar overfor de millioner av katolikker som allerede finnes i Ukraina og Russland, og at man dermed har rett til å sende prester og biskoper til disse områdene (Bodin 1993: 105).

Den ukrainske befolkningens syn

Patriarkens protester så imidlertid ikke ut til å vinne gehør i den ukrainske befolkningen. En undersøkelse foretatt av Senter for sosiologiske studier (SOCIS) i april 2001 viste at 60% av de spurte var positive til det forestående pavebesøket, 6% negative og 34% likegyldige (*RISU* 21. mai 2001). Over to millioner mennesker deltok på de fire utendørsmessene i Kiev og L'viv, selv med strenge sikkerhetstiltak og dårlige transportmuligheter (*Jamestown Monitor* 2. juli 2001).

Også de ukrainske myndighetene var positive til besøket. Anatolij Orel, utenrikspolitisk rådgiver i presidentadministrasjonen, uttalte at pavebesøket ville vise at «Ukraine is a European country, tolerant of all religions» (*RISU* 1. juni 2001). President Kutsjma hadde tidligere påpekt at han håpet at pavebesøket ville hjelpe Ukraina på vei mot integrasjon i Europa og integrere de ulike kirkene i Ukraina (Johansen 1995: 46).

Både Kiev-kirken og Den autokefale kirke var positive til pavebesøket. Patriark Filaret (Kiev-kirken) uttalte til paven at «we believe that your stay in Ukraine has nothing to do with proselytism but, on the contrary, will help towards reconciliation between Orthodox and Catholic believers and the establishment of Christian love» (*Financial Times* 25. juni 2001). Metropolitt Mefodij (Den autokefale kirke) skrev: «Let this visit bring all Ukrainians a sign of unity and better understanding of each other» (*RISU* 11. juni 2001).

Pavebesøket utløste allikevel protester i Kiev blant prester og tilhengere av Moskva-kirken, samt partiene på venstresiden. Metropolitt Volodymyr og hele ledelsen i Moskva-kirken reiste demonstrativt til Brest i Hviterussland, hvor de deltok i en messe sammen med patriark Aleksij. Han boikottet dermed møtet som paven hadde bedt om å få med lederne av de religiøse samfunnene i Ukraina. Han hadde på forhånd advart om at båndene mellom Moskva-kirken og Vatikanet ville bli brutt dersom paven møtte de to skismatiske ortodokse kirkene.

Ut fra patriark Aleksij's argumentasjon er det snakk om en konflikt mellom to religioner. Den amerikanske statsviteren Samuel Huntington kaller slike konflikter «clash of civilizations»: «Ukraine (...) is a cleft country with two distinct cultures. The civilizational fault line between the West and Orthodoxy runs through its heart and has done so for centuries» (Huntington 1996: 165). Dagens religiøse motsetninger i Ukraina underbygger imidlertid etter min mening *ikke* Huntingtons modell om konflikter mellom sivilisasjo-

ner. Det er ikke mulig å trekke en klar «sivilisasjonsgrense» mellom partene i konflikten, verken geografisk (øst–vest) eller konfesjonelt (ortodoksi–katolisisme). De fleste konflikter er avgrenset til Vest-Ukraina og Kiev, og følger ikke øst–vest-dimensjonen. Konflikten utspiller seg dessuten oftere mellom ortodokse troende av forskjellige kirker (spesielt Kiev-kirken og Moskva-kirken) enn mellom de katolske og de ortodokse kirkene. Patriark Aleksijs påstander om at det nærmest er en «religionskrig» mellom katolikker og ortodokse i Ukraina, kan derfor ikke sies å være korrekte.

Mot en splittelse av Den russisk-ortodokse kirke?

En mer sannsynlig forklaring på patriarkens sterke protester kan ligge i den innbyrdes striden mellom de ortodokse kirkene i Ukraina. Under Sovjetunionen hadde Den russisk-ortodokse kirkes grenser vært tilnærmet sammenfallende med statens grenser. Opprettelsen av en selvstendig ukrainsk stat åpnet mulighetene for en autokefal ukrainsk ortodoks kirke. Pavebesøket sommeren 2001 kunne tenkes å bidra til større oppslutning om opprettelsen av en samlet autokefal kirke, noe som ville svekke Den russisk-ortodokse kirkes kontroll over ortodokse troende i Ukraina.

Den ortodokse kirke er i motsetning til den katolske organisert i nasjonalkirker, hver med en patriark som øverste leder. Dette betyr at kirke, språk og nasjonalitet er tettere sammenkoblet enn i vest. Det finnes altså ingen overnasjonal hierarkisk kirkeorganisasjon eller noen øverste autoritet, slik som paven i Rom, selv om patriarken i Konstantinopel ofte blir sett på som den fremste blant likemenn. For ortodokse kirker i en selvstendig stat har derfor autokefali vært en historisk norm.

Dersom dette prinsippet skulle ha blitt gjennomført i 1991, ville det ha blitt opprettet 15 lokale patriarkater i det postsovjetiske området.⁶ Dette ville ha innebåret et alvorlig slag for Den russisk-ortodokse kirke siden en stor del av kirkens prestegjeld ligger utenfor Den russiske føderasjonen. Spesielt ville opprettelsen av en selvstendig ukrainsk ortodoks kirke betydd en svekkelse av Den russisk-ortodokse kirke siden halvparten av kirkens 19 000 prestegjeld befinner seg i Ukraina (Fagan 2001).

6 «‘It would be wrong’, Aleksii insisted in early 1993, ‘automatically to transfer the causes for the division of the USSR to the church sphere. One cannot form fifteen local Orthodox churches in a country that has been divided into fifteen sovereign states’» (Dunlop 1995: 21).

I Ukraina er det *totale* antall ortodokse prestegjeld 14 000, dvs. dobbelt så mange som de 7000 i Den russiske føderasjonen. Ifølge Taraz Kuzio vil en potensiell samlet autokefal ortodoks kirke i Ukraina bli den største ortodokse kirken i verden (Kuzio 2000).⁷ Videre hevder han at Den russisk-ortodokse kirke ville miste sin historiske lederstilling blant østslaviske folk siden en samlet ukrainsk autokefal kirke vil kunne hevde å være den direkte etterfølger etter metropolittembetet i Kiev-riket. Et annet viktig poeng er at en stor del av østslavernes kirkehistoriske kulturarv, og derfor en viktig del av østslavernes ortodokse identitet, befinner seg i dagens Ukraina.

I prinsippet ønsker alle de ukrainske ortodokse kirkene en sammenslåing og opprettelse av en samlet autokefal kirke.⁸ Det er derimot uenighet om hvordan dette skal kunne gjennomføres. Metropolitt Volodymyr (Moskva-kirken) mener at en slik kirke bare kan etableres i henhold til kanonisk lov og i enighet med Moskva-kirken (*RISU* 1998). Dette betyr at de to «skismatiske» kirkene, Kiev-kirken og Den autokefale kirke, må gjenforene seg med Moskva-kirken, og at det deretter søkes om autokefali fra Den russisk-ortodokse kirken. Mytrofan, sogneprest i Kiev (Moskva-kirken) uttaler i så måte:

«We can't talk about union, but only about a return of those who left, a return to the fold. And the only way they can do that is through repentance. This isn't just a whim of the Ukrainian Orthodox Church or a whim of Moscow, it is clearly stated in Church rules. (...) We are for a single Church in Ukraine, and [that Church] should be independent. The Ukrainian Orthodox Church is practically autocephalous at present (...) [it] needs to be legalized (Hyde 2000).

En sammenslåing på Moskvas premisser er imidlertid en lite sannsynlig løsning siden Kiev-kirken og Den autokefale kirke ikke er villige til å forene seg med Moskva-kirken så lenge Den russisk-ortodokse kirke ikke gir noen garantier for at den vil innvilge autokefali. Et annet viktig hinder er personlige motsetninger og maktkamp mellom kirkelederne i Ukraina. Metropolitt Volodymyr

7 En innvending mot Kuzio er at han trekker denne konklusjonen ut ifra antall prestegjeld og ikke antall troende. De tre ortodokse kirkene i Ukraina har «overlappende» prestegjeld.

8 Selv Den gresk-katolske kirke har tatt til orde for en sammenslåing av Den gresk-katolske kirke og de ukrainske ortodokse kirkene til et ortodoks-katolsk patriarkat av Kiev, Halych og hele Rus' (Bociurkiw 1995: 143).

(Moskva-kirken) har nektet å ha noe med patriark Filaret (Kiev-kirken) å gjøre.⁹

Et mer sannsynlig scenario er at Den autokefale kirke og Kiev-kirken slår seg sammen og forsøker å oppnå kanonisk status gjennom å slutte seg til Konstantinopel. I november 2000 besluttet Kiev-kirken og Den autokefale kirke å opprette en felles kommisjon som skal jobbe for en sammenslåing av de to kirkene. Patriark Bartholomeos av Konstantinopel vil ta stilling til kanoniske spørsmål etter at kirkene eventuelt har blitt slått sammen (Mussuri 2000).

Den russisk-ortodokse kirke frykter på sin side at patriark Bartholomeos vil gå inn i konflikten slik han gjorde i Estland våren 1996 da deler av den ortodokse kirken i Estland brøt med Den russisk-ortodokse kirke og ble lagt inn under Konstantinopel.¹⁰ Biskop Mytrofan (Moskva-kirken) uttalte i så måte at «[i]f the Ecumenical Patriarch wishes to take part in our internal affairs in Ukraine, this will surpass by several times the situation which has developed in Estonia» (*RISU* 29. mai 2001). Moskva-patriarkatet henvendte seg i brev form til patriark Bartholomeos for å protestere mot en mulig innblanding: «The pulling of Your Sanctity into the Ukrainian conflict will not bring anything good. It will not only aggravate the present split, but will lead to new splits. Any participation from your side in this conflict may cause a crisis and even split the Orthodox world. Obviously, the split may be solved only by efforts from inside» (Mussuri 2000).

Patriark Bartholomeos fastslo imidlertid i juni 2000 at Ukraina ligger innenfor Konstantinopels kanoniske territorium (Kuzio 2000). Dette begrunnes med at Konstantinopel ikke anerkjenner overføringen av metropolitembetet av Kiev til Den russisk-ortodokse kirke i 1686, noe som gjør Den russisk-ortodokse kirkes kontroll over Ukraina ukanonisk i Konstantinopels øyne. De ortodokse kirkene i Ukraina er således brikker i en større maktkamp mellom den russiske kirke og Konstantinopel om lederskap og innflytelse over verdens ortodokse.

9 Filarets personlighet er også blitt nevnt som grunn for at en del biskoper valgte å bryte ut av Kiev-kirken i 1993 for å gjenopprette Den autokefale kirke, og for at denne kirken har vokst så raskt etter dette (Martyniuk 1994: 35, D'Anieri *et al.* 1999: 86). Forhandlingene om en sammenslåing av Kiev-kirken og Den autokefale kirke har flere ganger vært i fare for å bli brutt av begge parter, oftest på grunn av personlig uenighet (Mussuri 2001a, Woronowycz 31. januar 1999).

10 Se Loorents (1998).

Ukrainske myndigheter støtter opprettelsen av en autokefal ukrainsk-ortodoks kirke. I en tale til den ukrainske befolkningen julen 1999 oppfordret Kutsjma til enhet blant landets ortodokse kirker (*U.S. Department of State* 1999). I august 2001 ba han bisperrådet i Den russisk-ortodokse kirke om å gi Moskva-kirken kanonisk autonomi. Moskva avslo dette, og president Kutsjma ble samtidig oppfordret til ikke å blande seg inn i kirkesaker (*RISU* 14. desember 2001). Fra regjeringshold har den ukrainske viseministeren for humanitære spørsmål, Nikolaj Zjulinskij, bedt patriark Bartholomeos om assistanse i sammenslåingen av de ortodokse kirkene og opprettelsen av en samlet ukrainsk autokefal kirke (Ponomarev & Skachko 16. november 2000). Men det finnes også betydelig politisk motstand mot en slik kirke. Et eksempel på dette er et opprop undertegnet av 125 parlamentsmedlemmer, anført av kommunistpartiets leder Petro Symonenko, hvor man ber patriark Bartholomeos om ikke å blande seg inn i den ukrainske ortodokse kirkes indre anliggender (*RISU* 16. juni 2001).

Politisk sett er dette del av en større strid om hvorvidt Ukraina bør være en selvstendig stat, og dermed hvorvidt det er legitimt med en nasjonalkirke. Tilhengerne av en selvstendig ukrainsk stat ser dagens situasjon i den ortodokse kirke som et hinder for konsolideringen av den ukrainske staten, og mener den ortodokse kirkes struktur må tilpasses det postsovjetiske kartet. Det ukrainske senter for fred, konvertering og utenrikspolitikk går så langt som å hevde at konfliktene mellom de ulike kirkene, og da spesielt mellom Moskva-kirken og Kiev-kirken, er en av de viktigste trusler mot Ukrainas nasjonale sikkerhet (*CPCFPU* 2000b).

Enkelte partier på venstresiden er derimot motstandere av å kutte de siste båndene som finnes etter sovjetimperiet, og kjemper for en gjenforening av Russland, Ukraina og Hviterussland. De får støtte av Unionen av ortodokse borgere i Ukraina, Unionen av ortodokse brorskap og Det slaviske parti (*RISU* 5. juni 2001). Patriark Aleksij støtter et slikt prosjekt. Han har uttalt at han «håper på en renessanse for unionen av de tre slaviske broderfolkene, som ble døpt i den samme døpefonten i Kiev» (*Rossijskaja gazeta* 14. april 2001). Den russiske kirke har en tendens til å betrakte en selvstendig ukrainsk stat som et forbigående fenomen: «[R]etaining the Ukrainian parishes in subordination to Moscow has, first of all, the significance of the apparent and tangible symbol of the *temporariness* of political isolation of Ukraine and Russia from one another» (*CPCFPU* 2000a, min uthevelse).

For Den russisk-ortodokse kirke synes allikevel *status quo* å

være den beste løsningen når det gjelder kirkesituasjonen i Ukraina. Sannsynligheten for at de to «skismatiske» ortodokse kirkene i Ukraina (Kiev-kirken og Den autokefale kirke) frivillig slutter seg til Moskva-kirken, er svært liten. Det er derimot en mulighet for at Moskva-kirken vil kunne bryte med moderkirken i Russland for å etablere en autokefal ukrainsk ortodoks kirke. Dette kan skje som følge av at lederne i Moskva-kirken selv finner det «gunstig» med en selvstendig ukrainsk kirke, eller etter press fra ukrainske myndigheter og/eller de troende selv.

Den russiske kirke oppfattet pavebesøket som en potensiell trussel mot dens kontroll over Moskva-kirken ettersom besøket kunne føre til økt støtte for en selvstendig ukrainsk ortodoks kirke. Paven forsøkte for eksempel å samle alle religiøse ledere i Ukraina til dialog og oppfordret det ukrainske folket til å stå samlet og overvinne konflikter som har splittet kristne i 1000 år. Han understreket også at Ukraina er en europeisk nasjon med lange historiske røtter.¹¹ I Aleksijs ører høres dette sannsynligvis ut som om paven nærmest oppfordrer til en samlet ukrainsk kirke, samtidig som han forsøker å trekke Ukraina mot Europa. Pavens samtaler med lederne av Kiev-kirken og Den autokefale kirke tolkes dessuten som et tegn på at han anerkjenner disse «skismatiske» kirkene. Patriark Filaret uttalte til *Novyye izvestija* at han var sikker på at pavebesøket ville være «a step away from isolation and a step toward international recognition» for Kiev-kirken (Heath 2001).

Begivenheter som pavebesøket kan være med på å bevisstgjøre den ukrainske befolkningen om dens religiøse preferanser og bygge opp under et ønske om en samlet autokefal ortodoks kirke. En spørreundersøkelse foretatt av Det ukrainske senter for økonomiske og politiske studier (UCEPS) i august 2000 viste at 66% av de spurte anså seg som ortodokse. Av disse svarte over to tredjedeler at de ikke kunne eller ville spesifisere hvilken ortodoks kirke de tilhørte, og svarte «I am simply Orthodox» (Dudar & Shangina 2000: 86). «Such a division gives reason to conclude that inter-confessional contradictions between the Orthodox Churches are not always pursued to satisfy the spiritual needs of believers» (*ibid.*).

Befolkningens tilsynelatende likegyldighet når det gjelder den kirkepolitiske situasjonen, bidrar til at kirkelederne får fritt spillerom til å bedrive sine «kanoniske» maktkamper. Hele 39% av de

11 For pavens taler, se <http://www.papalvist.org.ua>.

spurte trodde hovedgrunnen til konflikter mellom kirkene skyldes kirkeledernes ønske om makt (Dudar & Shangina 2000: 97). Pavebesøket kan i ytterste konsekvens føre til at befolkningen engasjerer seg i disse spørsmålene, og det har Den russisk-ortodokse kirke lite å tjene på. Medlemmene av Kiev-kirken og Den autokefale kirke må ha foretatt et bevisst valg da de byttet kirketilhørighet. Det er lite sannsynlig at disse går tilbake til Moskva-kirken. Mange i Moskva-kirken er derimot passive medlemmer. Patriark Filaret (Kiev-kirken), som riktignok på ingen måte kan sies å være noen nøytral kilde, sa i et intervju med *Zerkalo nedeli* i august 2000 at han trodde 60–70% av Moskva-kirkens medlemmer ville være villige til å gå over til en felles ukrainsk-ortodoks kirke (Kuzio 2000).

Konklusjon

Patriark Aleksij står overfor en svært komplisert situasjon i Ukraina, og faren for et skisma innen Den russisk-ortodokse kirke er i høyeste grad til stede. Utfallet av kirkestriden i Ukraina vil være med på å avgjøre hvorvidt den russiske kirke skal fortsette å utgjøre et kirkeimperium eller bli redusert til en «ordinær» nasjonalkirke.

Oppløsningen begynte for så vidt allerede under *glasnost*, da den russiske kirke mistet sitt monopol over ortodoks religionsutøvelse i Sovjetunionen. Med opprettelsen av 15 postsovjetiske stater i 1991 ble spørsmålet om nasjonalkirker for alvor en aktuell problemstilling. Så langt er det imidlertid som tidligere nevnt bare deler av den estiske ortodokse kirke som har flagget ut.

En samling av de ukrainske ortodokse kirkene i en autokefal kirke vil bety at Den russisk-ortodokse kirke mister sin ledende posisjon i den ortodokse verden, en viktig del av sin historiske identitet og betydelige inntekter. Den russisk-ortodokse kirke oppfattet derfor pavebesøket til Ukraina som en potensiell trussel: Paven kunne gjennom sin oppfordring til dialog mellom Ukrainas kirker bidra til at de troende i større grad ville slutte opp om opprettelsen av en samlet autokefal kirke. En slik nasjonal mobilisering på grasrotplan er den største trusselen mot Den russisk-ortodokse kirkes posisjon i Ukraina siden det til syvende og sist handler om hvilken kirke de troende velger å søke til.

Dersom en ortodoks samling bare skulle omfatte en eventuell sammenslåing av Kiev-kirken og Den autokefale kirke, er det ikke noe som tyder på at Moskva-kirken umiddelbart vil miste kontrollen over majoriteten av de ortodokse troende i Ukraina. Den kort-

varige unionen mellom de to kirkene på begynnelsen av 1990-tallet medførte ingen «massekonvertering» til Kiev-kirken. Men dersom Konstantinopel anerkjenner en ny autokefal ukrainsk ortodoks kirke og gir den kanonisk status, kan dette få store konsekvenser. Mange prester og biskoper i Moskva-kirken som er for autokefali, vil muligens velge å gå over til en kanonisk autokefal kirke. Før dette skal skje, må imidlertid også Kiev-kirkens patriark Filaret være ute av bildet siden hans person vekker sterke følelser blant Moskva-kirkens tilhengere.

Det mest sannsynlige fremtidsscenariet er at Kiev-kirken og Den autokefale kirke slår seg sammen, og at Moskva-kirken forblir en del av Den russisk-ortodokse kirke. En mulighet er at Moskva-kirken «gir fra seg» de tre vestlig regionene L'viv, Ivano-Frankivsk og Ternopil, hvor motstanden mot Moskva-kirken og Den russisk-ortodokse kirke er størst, til en sammenslått autokefal kirke (Vassilyeva 2001). Uansett er det helt avgjørende at opprettelsen av en samlet ukrainsk ortodoks kirke må være ønsket av alle parter, og ikke en politisk beslutning. Det religiøse samfunnet i Ukraina har opplevd nok av påtvungne unioner.

Litteratur

- Binyon, Michael (2001) Patriarch attacks Pope trip. *The Times* 29. juni. <http://www.thetimes.co.uk/article/0,,3-2001222212,00.html>.
- Bociurkiw, Bohdan (1995) «Politics and Religion in Ukraine. The Orthodox and the Greek Catholics» i Michael Bourdeaux (red.) *The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia*. Armonk: Sharpe (131–62).
- Bodin, Per-Arne (1993) «Ur djupen ropar jag» – kyrka och teologi i 1900-talets Ryssland. *Tro og Tanke* nr. 11.
- CPCFPU (2000a) The Russian Orthodox Church as a Subject of Russia-Ukraine Relationship. *Foreign and Security Policy of Ukraine, Occasional Paper* No. 46. <http://www.foreignpolicy.org.ua/e/op/2000ope46.phtml>.
- CPCFPU (2000b) The Conflict Between Confessions and Ukraine's National Security: Analysis of the Existing Threats. *Foreign and Security Policy of Ukraine, Occasional Paper* No. 35. <http://www.foreignpolicy.org.ua/e/op/2000ope35.phtml>.
- D'Anieri, Paul, Robert Kravchuk & Taraz Kuzio (1999) *Politics and Society in Ukraine*. Oxford: Westview Press.
- Dudar, Nadiya & Liudmila Shangina (2000) Faith and Religion in the Life of the Ukrainians. *National Security and Defence* No. 10: 83–98.
- Dunlop, John B. (1995) «The Russian Orthodox Church as an «Empire-Saving» Institution» i Michael Bourdeaux (red.) *The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia*. Armonk: Sharpe (15–40).
- Fagan, Geraldine (2001) Ice Curtain in the East. *The Tablet* 27. januar. http://www.thetablet.co.uk/cgi-bin/archive_db.cgi?tablet-00487.

- Heath, Michael (2001) Pope's Ukraine Visit Triggers Controversy, Hope. *The Russia Journal* 22. juni. <http://www.russajournal.ru/weekly/article.shtml?ad=4788>.
- Huntington, Samuel P. (1996) *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- Hyde, Lily (2001) Ukraine's Divided Orthodox Church Losing Believers. *RFE/RL Newsline* 18. oktober.
- Johansen, Jahn Otto (1995) *Det «hellige» Russland – Et essay om religion og nasjonalisme i øst*. Otta: Engers Boktrykkeri A/S.
- Kolstø, Pål (1992) To kulturer i Øst-Europa – katolikker og ortodokse. *Hvor hender det?* nr. 5.
- Kuzio, Taraz (2000) A Look at the Struggle to Establish the World's Largest Orthodox Church. *The Ukrainian Weekly* 3. desember. <http://www.ukrweekly.com/Archive/2000/490004.shtml>.
- Loorents, Robert E. (1998) Spelet om den estnisk-ortodoxa kyrkan. *Nordisk Østforum* 12 (3): 33–49.
- Martyniuk, Jaroslaw (1994) The State of the Orthodox Church in Ukraine. *RFE/RL Research Report* 3 (7): 34–41.
- Mussuri, Evgenia (2000) Ukrainian Orthodoxy Begins Unification Process. *Kyiv Post* 16. november.
- Mussuri, Evgenia (2001a) Kyiv Church Rivals Split Once Again. *Kyiv Post* 15. mars.
- Mussuri, Evgenia (2001b) UOC-KP and UOC-MP Bicker over Ownership in Khersones. *Kyiv Post* 2. august.
- Ponomarev, Igor & Vladimir Skachko (2000) Unification Agreement for Ukrainian Churches Signed. *Vremia MN* 16. november.
- RISU (1998) *Metropolitan Volodmyr of Kyiv and all Ukraine*. http://www.risu.org.ua/content.php?menu=170100&page_id=46.
- Taft, Robert F. (2000) *Anamnesis, not Amnesia: the «Healing of Memories» and the Problem of «Uniatism»*. <http://www.utoronto.ca/stmikes/theology/taft-kelly2000.htm>.
- Tomenko, Mykola (2001) *Abetka Ukrajin's'koji polityky 2000–2001*. Kiev: Smoloskyp.
- U.S. Department of State (1999) *Annual Report on International Religious Freedom for 1999: Ukraine*. Washington, DC: U.S. Department of State.
- Vassilyeva, Anna (2001) Breakthrough for Orthodox Unification? *Keston News Service/RISU* 27. juli. <http://www.risu.org.ua/article.php?sid=56&l=en>
- Wooden, Cindy (2001) Pope Tells Ukrainian Orthodox Leader He Hopes They Meet in June. *Catholic News Service* 26. april. <http://www.papalvisit.org.ua/eng/news.php?ac=a&id=60>
- Woronowycz, Roman (1999) Patriarch Dymytrii on developments in the UAOC. *The Ukrainian Weekly* 31. januar.
- Yelenskyi, Viktor (2001) *The Processes of Institutional Religion in Ukraine*. http://www.risu.org.ua/content.php?menu=1903&page_id=98&l=en.

Visioner om ett nytt samhälle

Kvinnor och familj i tidig sovjetrisk lagstiftning

Helene Carlbäck

(f. 1947) är fil.dr. i historia,
planeringschef vid Baltic
and East European
Graduate School (BEEGS)
vid Södertörns högskola
i Stockholm.

«Den nya sovjetmakten i Ryssland, ett av Europas mest efterblivna länder, har på mindre än två år gjort mer för att emancipera kvinnorna och göra dem jämlika med männen än vad alla världens upplysta, 'demokratiska' stater sammantaget har gjort under de föregående 130 åren» (Lenin 1965: 40). Med sitt uttalande 1919 syftade Lenin på den familje- och äktenskapslag, som antagits året innan av den nya bolsjevikiska regimen i Ryssland. Även om den nordiska familjelagstiftningen framstår som kvinnoemanciperande i jämförelse med många av lagarna i Europa vid den här tiden (Bradley 1996: 9ff, Melby *et al.* 2001: 191ff) fanns det ingen motsvarighet till 1920-talets sovjetryska familjelagstiftning.¹ Vad gäller frågor om skilsmässa, myndighet över egendom och fördelning mellan makarna av uppfostringsansvar skulle t.ex. den tyska, engelska eller franska familjerätten inte komma att reformeras förrän flera årtionden efter andra världskriget. Juristen Alexander Goichbarg, f.d. mensjevik som gått med i bolsjevikpartiet efter revolutionen och som lett lagstiftningskommittén bakom den nya familjelagen, hävdade i en kommentar till lagen att det nu upprättats en «absolut jämlikhet mellan män och kvinnor inför lagen» och att «den betoning som fanns på individuella rättigheter och könens likställighet gjorde lagen till inget mindre än den mest progressiva familjelag som världen någonsin skådat» (Goldman 1993: 51, 91).

De tydliga tendenser till individualisering och könsjämlikhet som fanns i 1920-talets sovjetryska äktenskaps- och familjelagar

1 För texten till 1918 och 1926 familjelagar samt dekretet 1920 om legalisering av abort, se Schlesinger (1949).

har fått åtskillig uppmärksamhet av forskare och publicister i Väst. Det fokus som i Västeuropa och USA lagts på kvinnofrågor i politik och forskning de senaste årtiondena har inspirerat en ny våg av litteratur om familj och genusaspekter i det tidiga Sovjetryssland.² Här framhålls det radikala och experimenterande i lagstiftningen, som en kontrast till den efterföljande familjelagstiftningen (1936 och 1944 års lagar), som betecknas som tidstypiska inslag i en mer allmän konservativ reträtt under stalinregimen. Olika slags förklaringar presenteras till varför det efterblivna Ryssland utfärdade lagar, vars motsvarighet kom att återfinnas i många delar av Europa först långt senare.

I föreliggande artikel är avsikten att presentera den sovjetryska familjelagstiftningen under 1920-talet – med betoning på de sekulariserande, individualiserande och feministiska tendenserna, för att därefter gå in på några tänkbara förklaringar till radikaliteten i lagstiftningen på 1920-talet. Avslutningsvis beskrivs rättsutvecklingen på 1930- och 1940-talet.³

En ny familjerätt: radikalast i Europa

Den ryska familjelagen av 1918 är exempel på en sekularisering av äktenskapet av det slag vi finner uttryck för i t.ex. den nordeuropeiska rättsutvecklingen vid den här tiden. Den sovjetryska⁴ lagen gick dock i många avseenden betydligt längre.⁵ Så t.ex. stadgades att endast genom registrering hos civila myndigheter var äktenskapet giltigt. Kyrkliga vigslar gavs således ingen legal grund, varför den ortodoxa kyrkan därmed förlorade ett viktigt prerogativ.

Lagen innebar även en starkare individualisering av förhållandet mellan makarna än vad de nordiska lagarna gjorde. Parterna

2 För en bibliografi, se t.ex. Liljeström (1995), Attwood (1999).

3 För viktiga påpekanden i ett tidigt manusstadium tackar jag Annika Åkerblom.

4 Jag kommer vad gäller lagstiftningen för 1920-talet att använda begreppet «sovjetrysk»; detta dels därför att de konkreta lagtexter som t.ex. Schlesinger (1949) refererar till är utfärdade och ratificerade av organ inom RSFSR, dvs. Ryska socialistiska federativa sovjetrepubliken, dels därför att begreppet sovjetrysk var relativt väl spritt vid den här tiden, t.ex. i skildringar i utländsk press av det sovjetiska samhällsexperimentet. Lagstiftningen 1936 och 1944 var utfärdade av organ för Sovjetunionen. Det är också mer relevant att använda ett begrepp som återspeglar den starka centralisering som Sovjetunionen (bildat 1922) genomgick med början i tidigt 1930-tal.

5 För en redovisning av resultaten av ett nyligen avslutat forskningsprojekt om den nordiska äktenskapsmodellen, se Melby *et al.* (2001).

skulle ha rätt till skilsmässa om de själva så önskade, utan angivande av särskilda skäl, och själva skilsmässoproceduren hade avsevärt förenklats, bl.a. var avgiften för den administrativa behandlingen betydligt lägre än tidigare. Även här ser vi att effekten blir ett avgörande slag mot kyrkan, vars syn på äktenskapet som ett heligt och oupplösligt förbund med ett penndrag hade förpassats till historiens skräpkammare. Ytterligare steg i riktning mot en individualisering⁶ av makarnas inbördes relationer i äktenskapet var bestämmelsen att «äktenskap inte innebär att gemensam egendom skapas», dvs. makarna bevarade sina egna tillgångar under äktenskapet och vid skilsmässa fanns ingen lagstadgad gemensam egendom att skifta.

Den ryska lagen introducerade en nyhet, som skulle komma först senare i den nordiska familjerätten, nämligen erkännandet av lika rättigheter för såväl utom- som inomäktenskapliga barn. Juridikprofessorn Jakov Brandenburgskij, en flitig skribent på ämnet familjerätt under 1920-talet, kommenterade detta med att den «sovjetiska lagstiftningen totalt har frigjort familjereationen från äktenskapsrelationen. Den förra (...) grundar sig hos oss inte på äktenskap, utan på barnafödande» (Gsovski 1961: 531).

Genom att inte stadga om makars underhållsplikt gentemot varandra och genom att uttryckligen deklarera, att gemensam egendom inte skapades under äktenskapet, förutsatte den nya lagen att båda parter var ekonomiskt oberoende; makarna skulle bidra i lika mån till barnens försörjning. Endast i fall av arbetsoförmåga eller sjukdom skulle en part underhålla den andre. Lagen uttryckte därmed en uttalad målsättning att förändra relationerna mellan könen. Denna feministiska tendens, dvs. en strävan efter att förändra könsrelationerna, återfanns också i bestämmelsen att makarna fritt kunde välja att som sitt gemensamma efternamn antingen ta mannens eller kvinnans namn – eller bådas som dubbelnamn.

Med historiskt facit i handen är det svårt att inte ställa sig undrande inför denna politik: trodde samhällsbyggarna i det nya Ryssland att det var möjligt att så genomgripande förändra verkligheten i ett av Europas, i flera politiska och sociala avseenden, mest efterblivna länder? Ett svar, som mer sällan återfinns i litteraturen just om familjepolitik och kvinnofrågor, men som jag menar är en rimlig förklaring, är att de nya ryska ledarna såg som ett villkor för realiserandet av den nya djärva politiken, att också omvärlden skulle

6 För skarpsynta resonemang och komparativa ansatser i frågan om familjelagar i Europa under 1900-talet, se Ginsborg (2000).

bli socialistisk, nationsgränserna upphöra i betydelse och på grundval av de proletära styrelserna ett nytt slags internationell arbetsfördelning uppstå.⁷

Uppfattningen om det världsrevolutionära läget verkade också få sin klara bekräftelse efter Tysklands sammanbrott vid första världskrigets slut och de revolutionära försök till maktovertagande som skedde på olika håll i Europa kring årsskiftet 1918/1919. Detta tillsammans med de folkliga protesterna i bl.a. England mot segrarmakternas inblandning i det ryska inbördeskriget inspirerade till bildande av den Kommunistiska internationalen på sommaren 1919. Framtiden tycktes ljus för en spridning av de vänstersocialistiska idéerna. I denna nya proletära världsordning kan bolsjevikerna ha sett sig som mönsterbildande med sociala experiment på familjelivets och könsrelationernas område.

Ideologin: marxismen och kvinnofrågan

Om vi ser på hur forskningen om 1920-talets politik kring familj och kvinnofrågor velat förklara varför Ryssland efter 1917 valde en så radikal lagstiftning, kan vi konstatera att hänvisningar till de ideologiska rötterna i bolsjevikpartiets politik är ofta förekommande. Man hänvisar till att i «klassiska» marxistiska texter av Engels, Bebel och Zetkin framhålls produktionsförhållandena i samhället som bestämmande för kvinnornas ställning. Redan i det kapitalistiska industrisamhället drogs kvinnorna in i den «produktiva» sfären, dvs. lönearbetet, vilket var ett nödvändigt men inte tillräckligt villkor för den kvinnliga emancipationen. Den kapitalistiska industrialismen skapade också förutsättningar för en mekanisering av hemsysslorna, även det en förutsättning för kvinnornas befrielse.⁸

Samtidigt bidrog dock det kapitalistiska systemet till att skapa en oöverstiglig klyfta mellan lönearbetets och familjelivets krav på kvinnorna. Denna inneboende motsättning mellan produktion och

7 Just den här föreställningen hos de ryska bolsjevikerna – och deras vänstersocialistiska systerpartier runt om i Europa – att den revolutionära krutdurken när som helst skulle explodera, kan exemplifieras med något som idag kan te sig nog så kuriöst: På vårvintern 1918 fördes handelsförhandlingar mellan Sovjetryssland och Sverige mellan bolsjevikerna och de svenska vänstersocialisterna, representerade av Fredrik Ström och Karl Kilbom – med den underliggande förutsättningen att de senare inom en överskådlig framtid skulle vara Sveriges styrande män (Carlbäck-Isotalo 1992: 187ff).

8 För en redogörelse av de marxistiska rötterna till sovjetisk familjepolitik, se t.ex. Landes (1989: 15ff).

reproduktion i kapitalismen ledde till ökad barnadödlighet, ödelagda hem, övergivna barn och kroniska hälsoproblem. Inte förrän under socialismen skulle problemet med kvinnornas dubbla börda kunna lösas, då hemsysslorna och barnomsorgen överfördes till en offentlig, samhälleligt skött reproduktionssfär. Och först då privategendomen, kapitalismens grundläggande princip, hade avskaffats kunde kvinnorna befrias från det förtryck i familjen som utövades mot henne från mannens eller faderns sida. Politisk rösträtt och civila rättigheter för kvinnorna sågs visserligen som nödvändiga förutsättningar för deras emancipation, men de skulle så att säga komma av sig själva efter att den socialistiska revolutionen hade sopat bort privategendomen och därmed den ojämlika könsarbetsdelningen.

De marxistiska analyserna av kvinnoförtryck och kvinnofrigörelse fanns som ett allmänt tankegods i den europeiska arbetarrörelsen: kvinnans ekonomiska beroende av männen måste hävas, hon måste ha ett eget förvärvsarbete och samhället skulle en dag stå för organiserad barnomsorg och socialiserad hushållsskötsel. Kring sekelskiftet utvecklades dock motsatta strömningar inom arbetarrörelsen: kvinnornas plats skulle vara i hemmet av biologiskt grundade skäl (moderskapet, den kvinnliga särarten etc.), men också av skälet att kvinnorna blev konkurrenter till männen i arbetslivet (bl.a. genom att pressa ned arbetslönerna). En arbetsdelning inom familjen skulle fortsatt grundas på ett särartsfilosofiskt tänkande, där huvudansvaret för hem och familj låg på kvinnorna – ibland «moderniserat» med idéer om moderskapsförsäkring och husmorslön. Den lönearbetande modern som mål för arbetarrörelsen ersattes med den «socialistiska hemmafrun» (Hirdman 1992: 36ff).⁹ Den vänstersocialistiska delen av arbetarrörelsen (i Ryssland bolsjevikerna) kom emellertid att bära med sig de klassiska marxistiska tankegångarna om kvinnofrågan in i 1900-talet.

Praktiken: ett kollektiverat privatliv

Att det revolutionära synsättet på sociala och ekonomiska frågor, som bolsjevikerna hade med sig när de övertog statsmakten i Ryssland 1917, förstärktes av den samhälleliga praktiken under inbördeskriget åren därefter är ytterligare en vanligt förekommande förklaring till radikaliteten i den ryska familjelagstiftningen (Stites

9 För en kritisk diskussion av frågan om huruvida all husmorspolitik är antifeministisk, se Carlsson Wetterberg (2000: 69f).

1978: 317ff, McDermid & Hillyar 1998: 182f, Goldman 1993). NEP-tiden efter 1921 innebar visserligen avsevärda förändringar med påtagliga inslag av marknadsekonomi och privatiseringar, men inbördeskrigets erfarenhet levde kvar hos den sovjetiska ledningen. Detta märktes t.ex. i kollektiveringspolitiken tio år senare, liksom i «kulturrevolutionen» i slutet av 1920-talet. «Krigskommunismen» under inbördeskriget, ett system med statligt fastställda livsmedelsransoner som fördelades efter klasstillhörighet och arbetsinsats, med kollektiva matsalar där barnen fick gratis mat och med löneutbetalningar in natura, bidrog till föreställningen om att det penninglösa samhället närmade sig med snabb fart.

I *Kommunismens ABCD* – ett slags populariserat partiprogram – från 1921 hette det: «Vi får inte glömma detta: varje köksa måste vara förberedd för statens förvaltning (...) Hur ska arbetarkvinnan kunna utöva sina rättigheter, om hon måste sköta hemmets hushållning, göra inköpen, tvätta åt andra, sköta barnen och bära hela den börda, som arbetets kvinnor nu bär? (...) Organisationer av hus-kommuner (inte för gräl utan för att göra livet mänskligt) med centraltvätterier, organisation av gemensamma kök, daghem, kindergarten, lekplatser, sommarkolonier, skolor med gemensam barnbespisning – detta kommer att befria kvinnan och ge henne möjligheter att sysselsätta sig med det, varmed den manlige proletären sysslar» (Bucharin & Preobrasjenskij 1921: 31f).

Inte bara teoretiker bland bolsjevikpartiets toppar – företrädesvis inom vänsterfalangen – ansåg att familjens sociala och ekonomiska uppgift hade försvunnit. Denna åsikt hade också jurister, samhällsplanerare och partiets kvinnoaktivister (Goldman 1993: 43 ff). Man var överens om att ifrågasätta den könsmässiga arbetsdelning som den borgerliga familjen givit upphov till och den moraliska trovärdigheten hos densamma. Dessutom var man överens om att den borgerliga familjens organisering av hushållssysslorna var högst ineffektiv ur ekonomisk synpunkt, uppsplittrat som arbetet var på alla individuella familjehushåll. Livsmedel och bränsle användes på ett resursslösande sätt, och en oerhörd mängd mänsklig (kvinnlig) arbetsenergi bands därmed till föga nytta. Detta skulle avhjälpas med ett system av kollektivt, offentligt organiserat hushållsarbete.

I början av 1920-talet rapporterade Alexandra Kollontaj, ledande teoretiker om familje- och sexualfrågor och den sovjetryska regeringens första socialminister: «Sedan våren 1918 har alla städer i arbetarrepubliken börjat övergå till principen om kollektiv utspisning. Sovjetiska matsalar, fria luncher för barnen börjar er-

sätta familjernas hushåll.» Den kollektiva mathållningen hade blivit en självklar del av livet hos stadsbefolkningen, anförde Kollontaj och angav följande siffror: I Petrograd hade nästan 90 procent av befolkningen utspisats kollektivt under åren 1919–20; för Moskva låg motsvarande siffra på över 60 procent. Detta gav anledning att se ljus på möjligheten att befria kvinnan: «Köket, som förslavar kvinnan ännu mer än moderskapet, har upphört att vara en förutsättning för familjelivet» (Kollontaj 1949: 48ff).

Nu gällde det att gå ett steg vidare, menade Kollontaj, genom att också lägga över barnomsorgen på stat och samhälle: «Att minska kvinnans fruktlösa arbete i hushållet är bara en sida av hennes frigörelse. Omsorg om barnen och deras uppfostran har inte varit en mindre börda än hushållet, utan något som kedjat kvinnorna till hemmet (...) [I Sovjetryssland] ses nu moderskapet från en ny vinkel: sovjetregeringen betraktar detta som en social skyldighet.... Därmed tar också regeringen på sig omsorgen om småbarnen, det ekonomiska skyddet av barnen, en riktig samhällelig utbildning» (Kollontaj 1949: 48ff).

Tjugotalet såg dock inte mycket av dessa planer förverkligade. De radikala förhoppningarna fick sig snart en törn mot den bistra verkligheten. På landsbygden runt om i Ryssland protesterade och demonstrerade man mot statens politik att beslagta i stort sett allt produktionsöverskott av spannmål. Bönderna hade berövats alla incitament att leverera säd – med hungerkatastrofer till följd. Lenins regering tvingades till reträtt och den nya, mer bondevänliga ekonomiska politiken var ett faktum. Den nya jordlagen 1922 befäste böndernas äganderätt till jorden, och nu privatiserades inrikteshandeln och de mindre och medelstora industrierna. Avsikten med NEP var att få landets näringsliv på fötter, efter världskrig, revolution och inbördeskrig; inom bolsjevikpartiet betraktades NEP som en smärtsamt nödvändig, men avskydd eftergift åt den ägande bondeklassen. Att styrkebalansen förr eller senare måste vändas, dvs. att man måste tippa balansen till förmån för industriarbetarproletariatet och fattigbönderna, som nu befann sig i underläge, var man överens om över fraktionsgränserna inom partiet. Man hade helt enkelt 1921 med NEP tagit «ett steg bakåt för att komma två steg framåt».¹⁰

10 Uttrycket härrör från Lenin. Om NEP har åtskilligt skrivits; för ett exempel på ett sociokulturellt perspektiv, se samlingsverket *Russia in the Era of NEP. Explorations in Soviet Society and Culture* (Fitzpatrick et al. (red.) 1991).

Reformvänliga jurister: den radikala aktören?

En annan förklaring som inte är lika vanligt förekommande i litteraturen om sovjetisk familjepolitik är att radikaliteten i den nya efterrevolutionära lagstiftningen ska förstås mot bakgrund av att reforminriktade jurister i Ryssland sedan 1870-talet hade försökt förändra familjerätten, men inte lyckats; en ny civilrättsbalk som utarbetats i början av 1900-talet blev aldrig ratificerad (Wagner 1994: 138 ff). Det finns därför skäl att tro att en moderniserad familjelag skulle ha blivit följden av den ryska revolutionen 1917 oavsett om statsmakten då hade erövrats av vänsterliberaler, moderata socialister (socialistrevolutionärer, mensjeviker) eller – som nu blev fallet – det vänstersocialistiska alternativ, bolsjevikerna. Om detta kan man bara spekulera, men klart är att resultatet av lagstiftningsarbetet under bolsjevikerna blev en betydligt radikalare familjerätt än vad som tidigare varit möjligt att föreslå. Jämställdhet mellan könen i den utsträckning som återfanns i 1918 års lag, hade t.ex. inte stått på juristernas dagordning i reformförsöken före revolutionen.

En synpunkt som har framförts i forskningen, är att tankegångar om familjens upplösning och kvinnans frigörelse var något som i högre grad omhulldes av radikala jurister än av ledande politiker. Visserligen var vänsteroppositionen inom bolsjevikpartiet, dit Kollontaj hörde, radikalt sinnad, men denna grupp marginaliserades tidigt från politikens kraftfält. Diskursen om den frigjorda och självständiga kvinnan hölls dock vid liv under hela 1920-talet.¹¹ «Idén om att avskaffa familjen levde kvar som ett viktigt inslag i den revolutionära ideologin under det första årtiondet efter revolutionen, dock utan att få något verkligt inflytande på politiken», påpekar några forskare (Glass & Stolee 1987: 894).

Det finns således ett antal förklaringar till att Sovjetryssland fick en avancerad och radikal familjelagstiftning 1918. Dels var den *marxistiska idégrunden* levande, förstärkt med erfarenheter av en samhällelig praktik under inbördeskrigets år. Den ledande politiska grupperingen, bolsjevikerna tillsammans med andra radikala marxistiska partier, ansåg det vara nödvändigt att avskaffa så mycket som möjligt av det gamla samhällets bastioner, där familjeinstitu-

11 Lynn Attwood (1999) visar i sin undersökning av kvinnobilden i några «damtidningar» under mellankrigstiden hur ett androgynt kvinnoideal utmärkte 1920-talet. Tidningar som *Rabotnitsa* (Arbeterskan) och *Krestjanka* (Bondkvinnan) förde diskussioner med läsekretsen om huruvida kosmetik och mode egentligen borde ha någon plats i den moderna sovjetryska kvinnans liv.

tionen sågs som en strategisk förmedlare av gamla, icke önskvärda värderingar. Dels kan utvecklingen förklaras med den ovan nämnda föreställningen om att den *internationella revolutionen* skulle inträffa inom en mycket nära framtid. För marxisterna var det en självklar utgångspunkt att den proletära segern i revolutionen var en internationell företeelse. Utan stödet från ett segrande proletariat i Tyskland och andra ledande europeiska stater, kunde inte socialismen förverkligas i ett enskilt land som Ryssland. Och dels fanns ett *behov av att reformera den ryska lagstiftningen*, vilket hade upplevts starkt av progressiva jurister under flera årtionden före ryska revolutionen. Dessa aktörer fick nu möjligheter att förverkliga och till och med utvidga gamla drömmar.

Dessa förklaringar kan ses som sammanfallande orsaker till att familjelagstiftningen under 1920-talet blev så radikal. Utvecklingen under 1930-talet tog dock en annan vändning.

Utvecklingen efter 1920-talet: familjens återkomst

I inbördeskrigets Ryssland hade kvinnorna dragits in i arbetslivet på bred front. I den nya blandekonomin på 1920-talet, däremot, sköt arbetslösheten i höjden, och den drabbade främst kvinnorna. Kvinnor, som varit hemmafruar under äktenskapet hade vid skilsmässa, enligt gällande familjelag, inte rätt till någon del av den egendom som förvärvats gemensamt under äktenskapet. De drog därmed det kortaste strået i materiellt hänseende om de skildes från sin man. Dessutom levde många par, särskilt inom arbetarklassen i städerna, i oregistrerade samboförhållanden, där parterna över huvudtaget inte hade några juridiska förpliktelser gentemot varandra. I det rådande läget med låga löner och hög arbetslöshet upplevde många kvinnor äktenskapslagen som en börda som gjorde deras ställning ytterligare osäker. I en diskussion i parlamentet i mitten av 1920-talet angrep kvinnliga delegater männen för bristande ansvar och lösaktigt beteende: «En del män har tjugo hustrur; med någon lever de en vecka och med nästa i två veckor osv., och så skaffar de barn med var och en av dem,» klagade en delegat (Goldman 1991: 128). Enligt en undersökning från slutet av 1920-talet initierades i t.ex. Leningrad mer än två tredjedelar av skilsmässorna av män (Davies 1997: 66).

Skilsmässornas antal ökade påtagligt under 1920-talet, samtidigt som arbetslösheten särskilt bland kvinnorna var omfattande. Den svaga lagregleringen av underhållsskyldigheten gjorde att många frånskilda eller övergivna kvinnor hade svårt att försörja sig

själva och sina barn (Farnsworth 1977: 41 ff). Mot bakgrund av detta beslöt sovjetregeringen att modifiera 1918 års familje- och äktenskapslag i syfte att förbättra kvinnors och barns rättsskydd vid upplösta äktenskap. En modifierad familjelagstiftning genomfördes därför 1926.

Den reviderade lagen stadgade att egendom förvärvat inom äktenskapet skulle betraktas som gemensam och delas upp mellan makarna vid skilsmässa. Dessutom skulle hårdare regler gälla för männens plikt att betala underhåll efter skilsmässa. I samma syfte, att stärka kvinnornas möjligheter till försörjning stadgades att ore-gistrerade, äktenskapsliknande samboförhållanden skulle jämställas juridiskt med registrerade äktenskap. Därmed hade man gjort ett visst avsteg från «familjens bortdöende» och det kollektiviserade privatlivet. I någon mening kan 1926 års lag därför tolkas som en återgång till en mer familjevänlig politik, vilket t.ex. Beatrice Farnsworth gör och därmed betecknar den som «konservativ» (Farnsworth 1977: 141).

Lagstiftarna gjorde dock ingenting för att stärka äktenskapet som sådant, skilsmässoproceduren underlättades i stället jämfört med 1918 års lag. Nu behövde inte längre skilsmässor beslutas av de lokala domstolarna, utan den s.k. Civilregistreringsmyndigheten, ZAGS, var handläggare av frågan. Det var nu också tillräckligt att en av parterna i äktenskapet uttryckte önskan om skilsmässa och därvid underrättade sin partner och myndigheterna via brev om detta, för att frågan skulle behandlas snabbt. Förfarandet kom att gå under beteckningen «postkortsskilsmässa».¹²

En mer påtaglig förändring i lagstiftningen skulle komma tio år senare, med syfte att försvåra skilsmässorna, skärpa bestämmelserna för underhållsbetalning, förbättra mödra- och barnavårdsinstitutioner samt förbjuda aborter – de tilläts endast på medicinska indikationer. Som en bakgrund till dessa lagförändringar kan vi skönja flera tendenser i samhällsutvecklingen: Som redan nämnts steg skilsmässotalen avsevärt under senare delen av 1920-talet, då en nära nog tredubbel ökning skedde i de större städerna, medan en ökning på cirka 30 procent kunde iakttas på landsbygden. Aborterna ökade också stadigt; så t.ex. översteg antalet aborter i slutet av 1920-talet antalet födselar i många ryska städer (Goldman 1993: 289 f). Till detta kan läggas ett oroväckande födelseunderskott till följd av den sociala turbulensen och svältkatastrofen under 1930-

12 För en diskussion i det sovjetryska «parlamentet» (VTsIK) om lagförslaget, se Schlesinger (1949: 81ff).

talets första år. Tvångskollektiviseringen och den forcerade industrialiseringen under 1930-talets första år hade medfört en rekordartad snabb urbanisering som sovjetledningen inte lyckades följa upp med ett adekvat bostadsbyggande och en utbyggnad av service-sektorn och konsumtionsvaruindustrin. Kvinnorna ryckte nu in som arbetskraft under den snabba ekonomiska utvecklingen, samtidigt som den tidigare utlovade avlastningen från samhällets sida av kvinnans bördor i hemmet endast i mycket liten grad kom till stånd – allt detta fick till följd att antalet upplösta familjer ökade, liksom antalet hemlösa barn och ungdomskriminaliteten.

Den dominerande uppfattningen under 1920-talet och i början av 1930-talet var att brottslighet och annan social avvikelse var ett samhälleligt betingat fenomen som endast kunde botas med sociala åtgärder. Denna syn kom från mitten av 1930-talet att successivt bytas ut mot «biologistiska» föreställningar som styrande i straffrättsligt hänseende. Balansen mellan tolkningar utifrån arv eller miljö som orsak till människans beteende tippade över till förmån för den förra förklaringsmodellen: kriminella minderåriga, som tidigare varit undantagna från frihetsberövande straff, kunde nu få fängelse för sina brott (Goldman 1993: 317). Även föräldrarna gjordes straffrättsligt ansvariga för minderåriga barns kriminella beteende.

Lagen år 1936 om förbud mot abort och försvårande av skilsmässor föregicks av en omfattande presskampanj där «läattsinniga» attityder till äktenskap och barnuppfostran brännmärktes. I en ledarartikel i Pravda på senvåren 1936 fastslogs att «den läattsinniga attityden till äktenskapet skulle få sig en stöt» med den nya lagen. Det gällde att bekämpa «kvardröjande rester av ett borgerligt tänkande om äktenskap, kvinnor och barn» (Schlesinger 1949: 251 ff).

Specialisten på familjepolitik, juristen Semjon Volfson som tidigare varit en ledande företrädare för tanken om familjens bortdöende, ändrade åsikt. Med retoriska vändningar hämtade från marxismens 1800-talsklassiker förklarade han sin skarpa vändning från att ha fördömt äktenskapet och familjen som ett hinder för alla människors, och särskilt kvinnornas, frigörelse till ett prisande av samma företeelser: «Borgaren upprättar sin familjeordning med knutpiskan, borgaren för vilken den egna familjen inte är annat än en tunn slöja över prostitution och sexuell lössläpphet»; för det socialistiska Sovjetunionens del vore det en otänkbarhet att jämföra dagens familj med vad som funnits före revolutionen. Efter som den sovjetiska kvinnan deltog på lika villkor med mannen i produktionslivet, fanns inte längre någon grund för hennes bero-

ende av honom; äktenskap ingicks av kärlek och sympati. Därför skulle inte familjen behöva dö bort under socialismen, den skulle bara bli starkare, underströk Volfson i sin bok *Socialismen och familjen*. Här tog han också avstånd från vad han själv skrivit tidigare i dessa frågor: «I min bok *Äktenskapet och familjens sociologi* från 1929 utvecklar jag den helt felaktiga tesen att socialismen medför ett bortdöende av familjen. Eftersom jag numera anser dessa idéer vara skadliga, har jag helt och hållit övergivit dem» (Volfson 1949: 315 ff).

Det tycktes uppenbart för myndigheterna att familjen måste återintroduceras på den samhälleliga scenen som en huvudaktör i kampen för samhällelig stabilitet. Tendensen förstärktes med 1944 års familjelag. Nu erkändes inte längre samboförhållanden som juridiskt likvärdiga med registrerade äktenskap. Ett barns rätt till materiellt stöd från fadern erkändes endast om barnet var fött inom äktenskapet. Skilsmässa var inte längre möjlig om endast en part så begärde; nu krävdes båda makarnas vilja. Det var inte heller tillräckligt med en anmälan om detta till myndigheterna, utan ärendet skulle behandlas i domstol, som hade rätt att avslå begäran. Dessutom skulle handläggningen av skilsmäsoärenden bli dyrare än tidigare. I förarbetena till lagen förklarades att sovjetstaten fortfarande såg den fria rätten till skilsmässa som en självklarhet, men med den nya lagen avsåg man att undvika att «läattsinniga» beslut från enskilda människor vann laga kraft, utan att domstolsmyndigheter kunnat pröva och undersöka grunderna för önskan att skiljas. Därmed uttryckte sovjetregimen en strävan att förstärka äktenskapet och familjen som institution. Familjen skulle ha huvudansvaret för omsorgen om barnen och skötseln av hushållsgöromålen.

Familjelagen år 1944 tillkom också i en strävan att förbättra befolkningsstatistiken efter världskrigets förödande sovjetiska människoförluster: moderskapspenning och barnbidrag förstärktes. Omsorgen om befolkningstillväxten tog till och med över på bekostnad av omsorgen om den stabila tvåkönade kärnfamiljen, eftersom det materiella stödet förstärktes även till ensamstående mödrar. Det ursprungliga projektet att befria kvinnan från hushållslaveriet hade övergetts till förmån för en ny modell med den «lönearbetande modern» (Temkina & Rotkirch 1997: 188). Den sovjetiska staten förmådde inte ta över de funktioner som traditionellt hade tillhört familjen. Kanske ville inte heller majoriteten av befolkningen bejaka de nya, omvälvande reformerna från 1920-talet?

Från att ha utmärkt sig som en avvikare – beundrad av kulturradikaler, vänsterintellektuella och socialister runt om i världen

under mellankrigstiden för sin progressiva och kvinnovänliga familjepolitik – hade Sovjetunionen vid tiden för andra världskriget blivit mer likt det övriga Europa. Detta dock med den skillnaden, att samtidigt som sovjetledningen till sina medborgare förmedlade positiva värderingar av familjen som ett socialt stabiliserande element och av kvinnan som den omhändertagande i familjelivet, så drogs kvinnorna in i arbetslivet och detta i en utsträckning som skulle inträffa i t.ex. Sverige först långt in i efterkrigstid, på 1960- och 1970-talet. Att detta skapade en tung dubbel börda för kvinnorna i de delar av Sovjetunionen som nåddes av industrialiseringen är en annan historia.¹³

Litteratur

- Attwood, Lynne (1999) *Creating the New Soviet Woman. Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–53*. New York: St Martin's Press.
- Bradley, David (1996) *Family Law and Political Culture. Scandinavian Laws in Comparative Perspective*. London: Sweet & Maxwell.
- Bucharin, N. & E. Preobrasjenskij (1921) *Kommunismens ABCD*. Stockholm: Fram Förlag.
- Carlbäck-Isotalo, Helene (1992) Sjvedsko-sovetskije torgovyje svjazi v 1917–1918 gg. *Ekonomitjjeskaja istorija. Problemy, issledovanija, diskussii*. Moskva: Nauka (187–209).
- Carlsson Wetterberg, Christina (2000) «Kvinnans rätt och nationens väl. Debatten kring 1920 års giftermålsbalk» i Lars M. Andersson (red.) *Rätten. En festskrift till Bengt Ankarloo*. Lund: Nordic Academic Press.
- Davies, Sarah (1997) *Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Farnsworth, Beatrice Brodsky (1977) «Bolshevik Alternatives and the Soviet Family. The 1926 Marriage Law Debate» i Dorothy Atkinson (red.) *Women in Russia*. Stanford, CA.: Stanford University Press.
- Fitzpatrick, Sheila, Alexander Rabinowitch & Richard Stites (red.) (1991) *Russia in the Era of NEP. Explorations in Soviet Society and Culture*. Bloomington: Indiana University Press.
- Ginsborg, Paul (2000) The Politics of the Family in Twentieth Century Europe. *Contemporary European History* 9 (3): 411–45.
- Glass, Becky L. & Margaret K. Stolee (1987) Family Law in Soviet Russia, 1917–1945. *Journal of Marriage and the Family* 49 (Nov.): 893–902.
- Goldman, Wendy (1991) «Working-Class Women and the «Withering Away» of the Family. Popular Responses to Family Policy» i Sheila Fitzpatrick, Alexander Rabinowitch & Richard Stites (red.) *Russia in the Era of NEP*. Bloomington: Indiana University Press.

13 I 1970- och 1980-talets Sovjetunionen bedrevs åtskillig sociologisk forskning kring frågor om kvinnornas dubbelarbete. För valda artiklar i engelsk översättning, se t.ex. Lapidus (1982).

- Goldman, Wendy (1993) *Women, the State and Revolution. Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gsovski, Vladimir (1961) «Family and Inheritance in Soviet Law» i Alex Inkeles & Kent Geiger (red.) *Soviet Society. A Book of Reading*. London: Constable (530–40).
- Hirdman, Yvonne (1992) *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*. Stockholm: Carlssons.
- Kollontaj, Alexandra ([1923]1949) «The Revolution of Life and Morals» i Rudolf Schlesinger (red.) *The Family in the USSR. Documents and Readings*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Landes, Joan B. (1989) «Marxism and the 'Woman Question'» i Sonia Kruks, Rayna Rapp & Marilyn B. Young (red.) *Promissory Notes. Women in the Transition to Socialism*. New York: Monthly Review Press.
- Lapidus, Gail Warshofsky (red.) (1982) *Women, Work and Family in the Soviet Union*. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe.
- Lenin, V.I. (1965) *Collected Works. Vol. 30: September 1919–April 1920*. Moskva: Progress.
- Liljeström, Marianne (1995) *Emanciperade till underordning. Det sovjetiska könssystemets uppkomst och diskursiva reproduktion*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- McDermid, Jane & Anna Hillyar (1998) *Women and Work in Russia 1880–1930. A Study in Continuity through Change*. London, New York: Longman.
- Melby, Kari, Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterberg (2001) «Ektekapslovreform. En forutsetning for velfærdsstaten?» i Hilda Rømer Christensen, Urban Lundberg & Klaus Petersen (red.) *Frihed, lighed og tryghed. Velfærdspolitik i Norden*. Skrifter utgitt av Jysk Selskap for Historie nr. 48.
- Schlesinger, Rudolf (red.) (1949) *The Family in the USSR. Documents and Readings*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Stites, Richard, (1978) *The Women's Liberation Movement in Russia. Feminism, Nihilism, and Bolshevism 1860–1930*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Temkina, Anna & Anna Rotkirch (1997) «Soviet Gender Contracts and Their Shifts in Contemporary Russia» i Anna Temkina (red.) *Russia in Transition: The Case of New Collective Actors and New Collective Actions*. Helsinki: Kimora.
- Volfson, Semen ([1936]1949) «Socialism and Family» i Rudolf Schlesinger (red.) *The Family in the USSR. Documents and Readings*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Wagner, William G. (1994) *Marriage, Property, and Law in Late Imperial Russia*. Oxford: Clarendon Press.

Postmodernisme eller polsk modernisme?

Majken Hindø

(f. 1974) er cand. mag.
i polsk og lingvistik.
Tidligere hjælpelektor på
Universitetet i Poznan.

Er postmodernisme en del af den polske kultur, eller er den blot en -isme, der er blevet påtvunget den af den anmassende vestlige kultur? Dette er en debat i Polen, der til stadighed kan bringe selv den mest støvede Pan Professor op på barrikaderne. Dele af den polske modernisme har meget til fælles med den vestlige postmodernisme, og det er netop den lighed, der ligger til grund for mange uenigheder. Diskussioner om dette emne tager ofte udgangspunkt i de polske forfattere, hvis værker er groteske og absurde. Problemet er, at mange polske kritikere kategoriserer disse forfattere som modernister, hvorimod mange vestlige kritikere – og nogle få polske – mener, at forfatterne hører til gruppen af postmodernister.

I det følgende vil jeg diskutere, hvorvidt man kan sige, at postmodernisme er et fænomen, der eksisterer i Polen eller ej. Jeg vil gennemgå argumenter fra debatten i Polen henholdsvis for og imod en integrering af fænomenet postmodernisme. På den ene side finder man folk som Halina Janaszek-Ivanicková, Edward Mozejko og Ryszard Nycz og på den anden side den polske litteraturkritiker Włodzimierz Bolecki. Derefter vil jeg på baggrund af Brian McHales *Postmodernist Fiction* (1989) opridse hvilke træk, der karakteriserer en postmodernistisk tekst. Til sidst følger en analyse af Janusz Glowackis teaterstykke *Czwarta siostra* (Den fjerde søster)¹ (1999) med henblik på at diskutere tilstedeværelsen af postmodernistiske træk heri.

1 Alle titler og citater er oversat af forfatteren.

Polsk modernisme

Vestlig og polsk modernisme er ikke identisk. Den vestlige modernisme var realistisk, og postmodernismen opstod som et opgør med denne realisme. Men i Polen gjorde allerede de første modernister op med den realistiske tradition, og senere generationer har derfor ikke haft behov for et sådant opgør.

Den polske modernisme indeholder forskellige kunstneriske strømninger. Én af disse er det groteske. Selv om det groteske har optrådt i polsk litteratur også før det 20. århundrede, har det aldrig haft så stor betydning som efter 1918. Dette skifte i litteraturen skyldtes omvæltningerne i 1918. Efter at have været slettet fra landkortet i mange år, blev Polen igen en selvstændig stat. Polen havde i lang tid været berøvet sin uafhængighed, og når et land ikke er uafhængigt, bliver litteraturen mere end blot litteratur. Den bliver en samfundsinstitution, der skal forsøge at holde folket samlet og værne om traditionerne. Efter 1918 blev litteraturen sat fri. Den kunne nu tillade sig blot at være litteratur, og da begyndte det groteske at blomstre.

Det bedste eksempel på grotesk stil fra denne perioden er forfatteren og kunstneren Stanislaw Ignacy Witkiewicz (Witkacy).² Udgangspunktet for Witkiewicz' groteske stil var leg med sproget. Han benyttede vulgarismer og neologismer, som han blandede med seriøst, litterært sprog. Witkiewicz skrev sine nyskabende, til tider profetiske værker i mellemkrigstiden. Men verden var endnu ikke klar til Witkiewicz. Witkiewicz havde deltaget i den russiske revolution, havde set krigens grusomheder med egne øjne, og han forudså også anden verdenskrig. Sproget var hans redskab til at forudsige verdens undergang. Først da folk i Europa oplevede efterkrigstidens spændinger, den kolde krigs begyndelse og den fælles angst, følte de den samme tomhed som Witkiewicz. Det var på det tidspunkt, at Jean Paul Sartre, Albert Camus, Franz Kafka, Eugène Ionesco og andre eksistentialister og absurdiste oplevede deres storhedstid, og det var paradoksalt nok dem, der banede vejen for Witkiewicz' berømmelse både i Polen og resten af Europa.

I dag er Witkiewicz en klassiker. Han slog for alvor igennem i 1970'erne, hvor stort set alle hans stykker blev opført i Polen. Så på trods af årstallet på fødselsattesten, blev fænomenet Witkiewicz

2 Witkiewicz blev født i 1885 og begik selvmord i 1939. Da anden verdenskrig brød ud meldte han sig til hæren, men blev kasseret af helbredsmæssige årsager. Han forlod Warszawa sammen med sin kone og satte kursen mod øst. Da de hørte, at sovjethæren havde krydset Polens østlige grænser, begik han selvmord.

født samtidig med, at Ionesco, Slawomir Mrozek³ og Witold Gombrowicz⁴ slog igennem med deres groteske teater.

Nogle typiske træk ved den groteske stil, som både Witkiewicz, Mrozek og Gombrowicz gør brug af, er intertekstualitet, parodi, travesti (overdreven eller grotesk imitation af et litterært værk) og pastiche (efterligning af musik eller litteratur). Disse træk er også karakteristiske for postmodernismen og kan forklares således: Intertekstualitet kan ses som øverste faktor, mens pastiche, parodi og travesti er måder at udtrykke intertekstualiteten på. Intertekstualitet er en teksts leg med andre tekster, en forfatters leg med andre forfattere. Men legen med andre tekster er ikke et mål i sig selv. Derfor er den form for parodi og travesti, der taksonomerer under intertekstualitet, ikke blot en latterliggørelse af et andet og mere højtideligt værk. Den er mere end det. Intertekstualiteten bliver brugt til at skabe en ny original tekst, hvor samspillet mellem forfatteren og andre forfattere giver en ny forståelse, og det er op til læseren at finde ud af, hvorfor forfatteren har valgt at parodiere andre forfattere (Glowinski 2000).

Postmodernisme

Det groteske spiller også en stor rolle inden for postmodernismen. Netop det er en af årsagerne til uenigheden blandt litteraturkritikerne om hvorvidt postmodernismen findes i Polen. Douwe Fokkema har hævdet, at postmodernisme ikke kan eksistere i fattige, teknologisk svagt udviklede og totalitære lande. Det totalitære gælder både religiøs og politisk fundamentalisme. I 1987 betragtede Fokkema både Polen, Tjekkiet og det tidligere USSR som hørende ind under disse kategorier (Fokkema 1995). I dag er situationen noget anderledes, og begrebet postmodernisme har splittet de litterære kritikere i Polen i to lejre. Mange ser det som et kunstigt forsøg på at adaptere et amerikansk begreb til polsk kultur, færre ser det som en nødvendighed at anvende dette begreb, hvis man ønsker at tage del i den globale, litterære diskussion.

Der er mange lighedstegn mellem den polske modernisme og den vestlige postmodernisme – både hvad angår indholdsmæssige

3 Mrozek er født i 1930 og bor i Krakow.

4 Gombrowicz blev født i 1904 og døde i Frankrig i 1969. Han forlod Polen i 1939 og tilbragte de næste 24 år i frivilligt eksil i Argentina. Han satte aldrig sine fødder på polsk grund igen. Hans bøger blev bandlyst af nazisterne, stalinisterne og i 1958 af den polske regering.

og stilistiske faktorer. Strukturen i de absurde og groteske dramaer af bl.a. Witkiewicz og Gombrowicz minder meget om den postmodernistiske struktur – oprøret mod en totalitær tankegang. Nogle vil derfor gå så vidt som til at kalde nogle af de polske modernistiske forfattere for postmodernister.

Postmodernisme er ikke et enten-eller fænomen. En tekst kan være mere eller mindre postmodernistisk. Men hvad karakteriserer en postmodernistisk tekst? Hvad skal man være opmærksom på i sin søgen efter postmodernistiske træk? Ud over at en postmodernistisk tekst forholder sig ironisk til sine omgivelser, og der kan forekomme intertekstualitet, pastiche, travesti og parodi, er der også andre træk, man skal være opmærksom på. Brian McHale (1989) skriver om *dominanten* og *zoner*. Dominanten er et begreb, som han har hentet i litteraturvidenskaben, nærmere betegnet hos Roman Jakobson. Dominanten i en tekst er den, der sætter dagsordenen; den er tekstens leder. Andre komponenter skal rette sig ind under denne dominerende komponent. En tekst med en postmodernistisk dominant kan altså have f.eks. romantiske træk, men så længe dominanten er postmodernistisk, er teksten det også.

Postmodernistisk litteratur er domineret af ontologi, dvs. af en værensfilosofi, hvor erkendelse og virkelighed er to adskilte begreber. Man kan fremhæve spørgsmål som: Hvilken verden er der tale om? Hvad skal gøres i den? Hvilket af mine jeg'er skal gøre det?

Tilstedeværelsen af andre zoner eller verdener er også et karakteristisk træk i en postmodernistisk tekst. McHale taler om fire forskellige zoner med udgangspunkt i det indbyrdes forhold mellem flere verdener:

- ▼ *Juxtaposering* eller sidestilling. I den litterære sfære betyder det sidestilling af to verdener – en virkelig og en fiktiv. Grænsen mellem den virkelige og den fiktive verden kan være svær at skelne.
- ▼ *Interponering* eller indskud. Her placeres noget midt imellem noget andet, hvor det ikke hører til.
- ▼ *Superponering* er det samme som at overlejre, eller at placere noget oven på noget andet.
- ▼ *Misattribution* vil sige, at man tillægger et sted eller en person noget, der ikke er en del af deres natur.

Spørgsmålet er nu, om man kan integrere det postmodernistiske begreb i polsk kultur?

Bolecki versus postmodernismen

Włodzimierz Bolecki er én af de kritikere, der er meget imod at anvende begrebet postmodernisme i forbindelse med polsk litteratur. Han er derimod tilhænger af den polske modernisme. I bogen *Polowanie na postmodernistów* (På jagt efter postmodernister) (1999) forsøger han at «afpostmodernisere» den polske litteratur. Ifølge Bolecki er der sket en postmodernisering af modernismen i Polen, og det finder han ganske unødvendigt og ærgerligt. Han sætter lighedstegn mellem kommunismens fald og postmodernismens indtog i Polen. Kulturen havde brug for nye begreber, der ikke blev forbundet med tidligere tiders undertrykkelse, og her passede postmodernismen godt ind. Der blev sat lighedstegn mellem postmodernisme og postkommunisme. I 1989 organiserede f.eks. tidsskriftet *Dialog* en diskussion, hvis overskrift var *Czy postmodernizm jest dobry na postkomunizm?* (Er postmodernismen godt for postkommunismen?). Baggrunden var, at mange så disse to «ismer» som meget nært beslægtede.

Bolecki lægger mest vægt på, at postmodernismen især blev sat i forbindelse med afdøde forfattere som Witkiewicz og Gombrowicz. Mange vestlige kritikere ser disse som pionerer inden for postmodernismen. Eftersom postmodernismen ikke er et polsk begreb, mener Bolecki imidlertid, at man ikke automatisk kan kalde polske værker, der rummer parodi, ironi og intertekstualitet for postmodernistiske, da de også er en del af den polske modernisme. Alt hvad forfattere som Witkiewicz og Gombrowicz skabte af symbolisme og grotesk litteratur, foregik inden for rammerne af den polske modernistiske tradition, og Bolecki mener derfor, at der ikke er belæg for at gå ind og kalde dem for postmodernistiske forfattere.

Ifølge Bolecki er den polske modernisme stadig dominerende, da Polen ikke har udviklet sig i samme tempo som den vestlige verden, især USA. Den polske modernisme blev udviklet i mellemkrigstiden; den fik en ufrivillig pause ved anden verdenskrigs komme og blev derefter brutalt trampet ned af socialrealismen og de stalinistiske ideer. Modernismen er derfor endnu ikke et afsluttet kapitel i Polen; den har ikke gennemgået de faser, de vestlige landes modernisme har gennemgået. Dette betyder, at postmodernismen ses som et input udefra. Den betragtes som en vestlig form for massekultur, der i øjeblikket oversvømmer både vestlige og ikke-vestlige lande.

Bolecki mener, at ét af postmodernismens hovedpunkter er, at meningen i en fortælling ikke nødvendigvis er det vigtigste. Vig-

tig er også måden, den er skrevet på. Mange polske forfattere opfylder en del af de krav, der stilles til en postmodernistisk tekst. I blandt andet Witkiewicz' og Gombrowicz' værker finder man citater, pastiche, parodier, intertekstualitet, alternative virkeligheder, eklekticisme, antonymer, dekonstruktivisme, ironi samt en nedbrydning af muren mellem fin- og massekultur og en ironisering over det eksisterende samfundshierarki. Men hvorfor pludselig kalde dem for postmodernistiske? Bolecki er af den opfattelse, at det blot er endnu en kategorisering. Det fortæller ikke noget nyt om teksterne. Det er blot en omformulering af de fænomener, der før er blevet beskrevet som karakteristiske for andre litterære betegnelser.

I Witkiewicz' og Gombrowicz' værker fortolker og vælger man. Det er netop i fortolkningen af værkerne, at man finder det exceptionelle indhold. Uden fortolkning intet kunstværk. Værkerne kan i formen ses som postmodernistiske, men indholdsmæssigt er de det ifølge Bolecki ikke. Hver af de tre forfattere søger nemlig en skjult mening med virkeligheden.

Polsk postmodernisme

Det er vanskeligt at finde de polske tilhængere af postmodernismen, men de eksisterer, især blandt polakker i Vesten. Halina Janaszek-Ivanicková er én af dem, der er åben over for begrebet postmodernisme som et fænomen, der også eksisterer i Polen. Hun skriver i artiklen *Paradoksalny Zywt Postmodernizmu w Krajach Slowianskich Europy Srodkowej i Wschodniej* (Postmodernismens paradoksale liv i Central- og Østeuropa) om de polske litterære forskeres berøringsangst over for postmodernismen (Janaszek-Ivanicková 1995). Denne berøringsangst skyldes, ifølge Janaszek-Ivanicková, at mange polske kritikere forbinder postmodernistisk litteratur med litteratur, der blot bliver til for litteraturens skyld. Litteraturen er uafhængig, og de verbale spil er til for spillets skyld. I Polen har litteraturen traditionelt tjent et højere formål, og mange har svært ved at forestille sig en litteratur uafhængig af de samfundsmæssige forhold. Derfor mener Janaszek-Ivanicková også, at skal det postmodernistiske paradigme have en chance i Polen, skal man i definitionen af postmodernismen hælde til den side, der kæmper mod de totalitære ideer og deformerer virkeligheden frem for til den side, hvor alt er ligegyldigt. Postmodernismen kan altså adapteres til det polske samfund, så længe den kan tage stilling til samfundsmæssige problemer.

Edward Mozejko (1995) er ligeledes åben over for begrebet

postmodernisme, men han forstår kritikernes skepsis. I Polen hersker megen snobberi i de kulturelle kredse. Der er en bred kløft mellem fin- og massekultur, og det kan derfor være svært at acceptere postmodernismens populistiske tendens og egalitarisme. Ryszard Nycz analyserer i sin bog *Tekstowy swiat* (En tekstverden) (1995) en række polske værker som indeholdende postmodernistiske træk. Nycz mener, at det vil være en skam, hvis polsk litteratur udelukker sig selv fra den postmodernistiske indflydelses rækkevidde. Heller ikke Mozejko er i tvivl om, at den type tekster, som vestlige kritikere klassificerer som værende postmodernistiske, også optræder i polsk litteratur.

Jeg vil nu flytte diskussionen fra teori til praksis og gennem en analyse af Janusz Glowackis teaterstykke *Czwarta siostra* give mit bud på, om det er muligt at læse et polsk værk som en postmodernistisk tekst.

Janusz Glowacki

Janusz Glowacki blev født i Polen i 1938. Her blev han kendt for sine noveller, føljetoner, filmmanuskripter og teaterstykker. Alt hvad han har skrevet er gennemsyret af ironi og sort humor. Han var kendt som en playboy og drukkenbolt og blev aldrig taget helt alvorligt.

I 1982 slog han sig ned i New York. Som mange andre polske forfattere valgte han at leve i eksil, hvor han ikke var nødt til at lade sig begrænse af den polske censur. På verdensplan slog han igenem med stykket *Antygona w Nowym Jorku* (*Antigone i New York*) fra 1992.

Glowacki skriver for publikum, og hans ønske er at underholde. Derfor gør han sig umage med at finde steder og handlinger, der kan interessere mennesker verden over. *Antygona w Nowym Jorku* foregår i New York, og *Czwarta siostra* i Moskva. Begge steder er storbyer, som alle kender og har en forestilling om. Da Glowacki boede i Polen, udspillede hans stykker sig der. Når handlingen ikke længere finder sted i Polen, er det bl.a. fordi Polen ifølge Glowacki er på vej til at blive amerikaniseret og derved har mistet noget af sit særpræg. Men uanset hvor handlingen foregår, er dette blot en dekoration. Hans stykker handler ikke så meget om steder, som de handler om menneskets angst, fortvivlelse, drømme og håb.

Glowacki har udtalt, at han godt kan lide at skrive på bagsiden af et allerede skrevet stykke papir. På denne måde blander han noget

nyt med noget ældre. I *Antygonia w Nowym Jorku* var det Sofokles, der blev brugt som baggrund, i *Czwarta siostra* Anton Tjekhovs *Tre søstre*. Når han ikke bruger polske forfattere som bagside, skyldes det, at de kun i begrænset omfang er kendt uden for Polens grænser, og han ønsker at henvende sig så bredt som muligt.

Glowacki stræber efter at gøre sine figurer naturlige. Handlingerne omkring dem kan være groteske, men selve personschildringen skal være realistisk. Hans stykker er tragikomedier, og hans mål er, at der skal være lige dele tragik og komik, ellers tipper det over og bliver plat. Nogle kritikere ser ham som naturalist, andre som surrealist. De har alle ret. Ifølge Glowacki bliver det nemlig sværere og sværere at se forskellen. Det naturlige er surrealistisk. De personer, der optræder i Glowackis stykker, er outsiders, der lever på kanten af samfundet. Det er den slags menneskeskæbner, som Glowacki kan leve sig ind i.

Czwarta siostra

Czwarta siostra handler om tre søstre – Wiera, Katia og Tania. Vi hører om deres anstrengelser for at forlade Moskva i håbet om et bedre liv. Den ældste, Wiera, arbejdede efter at have studeret russisk, som lærer, men er i øjeblikket Jurijs assistent og elskerinde. Jurij er en nationalistisk politiker, hvis paroler er antisemitiske og mandschauvinistiske. Hun går fra ham, da hun bliver gravid og imod hans vilje ønsker at føde barnet og opdrage det alene. Den mellemste, Katia, er uddannet advokat, men lever af at fodre vilde dyr i cirkus. Hun har en romance med en amerikansk filminstruktør, John Freeman, der indspiller en dokumentarfilm om børneprostitution i Moskva. Først da han i fjernsynet får overrakt en Oscar og takker sin kone for hendes støtte, får Katia at vide, at han er gift. Den yngste, Tania, går på danseskole, men bliver smidt ud, da faderen drikker alle skolepengene op. Hun bliver forlovet med Kostja, der arbejder for mafiaen og både har fjernsyn, computer, mobiltelefon og Armani-jakkesæt. Kostja bliver imidlertid skudt ved en fejltagelse inden brylluppet, da nogle mafiosi mener, at Kostja skylder dem penge.

De tre søstre mener, at der hviler en forbandelse over dem, eftersom alt går galt. De er overbeviste om, at hvis de blot kommer til New York, vil alt ændre sig til det bedre. Den eneste vej til USA går gennem Kola, der er en forældreløs dreng som generalen, de tre søstres far, har taget til sig. Kola optræder som barneprostitueret i John Freemans film, hvor han er klædt ud som pige og bærer

navnet Sonia Oniszczenko. Da John Freemans film bliver nomineret til en Oscar, rejser Kola efter ham for at deltage i overrækkelsen i Los Angeles. Takket være denne begivenhed har han fået et multivisum til USA og kan senere blive sendt til New York over til generalens bror. Planen er, at Kola skal bane vejen for, at de tre søstre kan følge efter. Kola rejser endnu engang af sted, forklædt som pige, og han ender to gange i samme bordel i New York. Han flygter hjem til Moskva, hvor alle søstrenes håb og drømme om et bedre liv brister, da de har set Kola som deres eneste mulighed.

Snart ser lykken alligevel ud til at tilsmile familien. I New York var Kola vidne til et mafiaopgør, og da han i hast flygtede fra stedet, tog han af sted med den forkerte kuffert. Hjemme i lejligheden åbner han denne kuffert og ser, at den er fuld af guld. Derefter kommer Jurij pludselig på besøg. Han fortæller, at han vil lade sig skille fra sin kone og gifte sig med Wiera i stedet. Derefter kommer John Freeman med omtrent samme budskab til Katia. Babuszka, Kostjas mor, kommer derefter med en kæmpestatue af Kostja. Alle opfører de sig med stor respekt over for Kola, som pludselig bliver kaldt ved sit rigtige navn, Jakub Ivanowicz. Midt i alt dette får Wiera veer og begynder at føde. Alle folk samles omkring hendes seng for at se den lille blive født. Babyen Nadzieja (Håb) kommer ud og skyder alle omkring sig med en kalasjnikov. Alle dør med undtagelse af Babuszka, der bærer skudsikker vest. Det, der på næstsidste side lignede en happy ending, slutter alligevel med en tragedie.

Tjekhov og *Czwarta siostra*

Glowacki fik ideen til at skrive *Czwarta siostra* efter at have set mange opførelser af *Tre søstre*. Hvis man ser stykket som en forlængelse af *Tre søstre*, kan man tolke det på denne måde: Prosorov-søstrene Olga, Masja og Irina er kommet til Moskva. De finder ud af, at det sted, de hele deres liv har drømt om, ikke er lykken, men hvor skal de så tage hen? Når lykken ikke findes hos én selv, må den jo findes et andet sted. New York, lykken må være i New York! Hvor deres tanker og drømme før var fyldt med Moskva, er det nu New York, der fylder det tomrum, hvor lykken burde have været.

Glowacki selv siger, at *Czwarta siostra* ikke er en fortsættelse af *Tre søstre*, men en ironisk allusion for at se, hvad der er sket med verden siden Tjekhovs tid. *Czwarta siostra* handler om tabte illusioner, kærlighed, værdier i forfald og den galskab, der herskede i

slutningen af det 20. århundrede. Ser man det som en moderne udgave af *Tre søstre*, kan man tolke det således: Tania, Katia og Wiera er tre søstre, der bor i Moskva. Moderen er død, faderen tidligere general. Katia og Wiera er veluddannede, men de kan ikke finde et passende arbejde. Tania er blevet smidt ud af danseskolen som følge af farens drikkeri. Kvinderne i *Tre søstre* er ligeledes veluddannede i kraft af deres opdragelse. Alle søstrene taler tre fremmedsprog, men kan ikke bruge deres viden til noget, da de bor i en lille provinsby. Deres afdøde far var løjtnant, og de elsker mænd i uniformer. Generalen i *Czwarta siostra* ser gerne Tania gift med en mand i uniform, men det ønsker hun dog ikke.

Kvinderne i både *Czwarta siostra* og *Tre søstre* lider i deres omgivelser og drømmer om et bedre liv et sted langt fra, hvor de befinder sig, henholdsvis Moskva og New York. For Tjekhovs tre søstre er Moskva lige så langt fra den lille by, hvor de bor, som New York er fra Moskva for Tania, Katia og Wiera; måske endda endnu længere.

Længslen efter kærlighed er et andet fællestræk. I *Tre søstre* er Olga en ugift pebermø, Masja er gift med en mand, der forguder hende, men som hun foragter, mens Irina skal giftes med baronen, som hun ikke elsker, men dog har stor respekt for. Han dør i en duel med en anden mand, der også elsker Irina. I *Czwarta siostra* har Wiera en affære med en gift nationalistisk politiker, Katia er forelsket i en amerikansk filminstruktør, der også er gift, og Tania er forlovet med en mafioso, der bliver skudt af sine egne mænd. Det er alle ulykkelige kærlighedsskæbner.

I *Tre søstre* er der også en «fjerde søster», broderen Andrej Sergejevitj. Han er en lærd mand, uddannet i Moskva, men han er bange for sine søstre og opfører sig meget lidt mandigt. Søstrene sætter deres lid til, at han kan få en stilling som professor i Moskva. I stedet spiller han alt, hvad de ejer og har, op. De penge, som kvinderne ville have brugt til at rejse til Moskva for, er borte. I *Czwarta siostra* er den «fjerde søster» Kola, deres plejebroder. Tania sælger alt, hvad hun ejer af værdi og giver pengene til Kola, for at han kan bane vejen for dem til et bedre liv i New York. Han vender hjem to dage efter, og pengene er næsten væk.

Slutningen i *Tre søstre* er knap så brutal som i *Czwarta siostra*. Hos Tjekhov er det håbet, der dør. Håbet om et liv i Moskva, håbet om et liv med kærlighed. Hos Glowacki er det Håbet, den nyfødte Nadzieja, der slår ihjel.

Persongallerierne i de to stykker har så meget til fælles, at jeg mener, der er grundlag for at kalde *Czwarta siostra* for en moderne

udgave af *Tre søstre*. Glowacki ønsker at vise, hvad der er sket med verden siden Tjekhovs tid, og det gør han bedst, hvis han har samme udgangspunkt som Tjekhov. Udgangspunktet er tre ulykkelige kvinder, der drømmer om et bedre liv. Tjekhov kaldte sine stykker for komedier, da de ikke levede op til, hvad man dengang ventede af en tragedie. Skulle jeg i dag beskrive *Tre søstre*, ville jeg kalde det en tragikomedie, da stykket både rummer morskab og sorg. Selv om *Czwarta siostra*, der er gennemsyret af ironi, knap kalder så mange følelser frem som *Tre søstre*, er den ligeledes en tragikomedie. Begge stykker handler om tabte illusioner, kærlighed og tre kvinder, der søger en vej væk fra deres lidelser, men som på trods af det håbløse i situationen holder modet oppe. Titlen kunne for begge stykkers vedkommende have været *Tre stærke kvinder*.

Andre allusioner i *Czwarta siostra*

Tjekhovs skuespil er den mest tilstedeværende tekst i *Czwarta siostra*, men ikke den eneste. Herudover optræder Bulgakovs *Mesteren og Margarita*, Dostojevskijs *Forbrydelse og straf* samt knap så åbenlyst brødrene Grimms *Askepot*.

John Freeman siger, han har læst alt af Bulgakov, og Katia tager ham med hen for at se et Bulgakov-museum. Museet ligger i den lejlighed, hvor Berlioz og Voland boede i *Mesteren og Margarita*, og hele opgangen er malet med billeder af Azazello, Behemot og Voland. Ved siden af Volands billede er skrevet: «Woland przyjeżdżaj, pełno sie draniów w Moskwie namnożyło» («Kom, Voland, der kommer flere og flere skurke i Moskva»). Voland skal altså komme tilbage til Moskva for at rydde op. Bulgakov skrev sin bog under sovjetstyret, og den var så absolut systemkritisk. At Glowacki her udtrykker et ønske om, at djævlén vender tilbage, er i mine øjne en kritik af de samfundsforhold, der nu hersker i de tidligere kommunistiske lande. Kommunismen er væk, men hvad har man fået i stedet? Narkotika, kriminalitet, mafia og prostitution. Hvis man ønsker, at djævlén skal rydde op, må det virkelig stå slemt til.

Tania sammenligner Julia Roberts i *Pretty Woman* med Dostojevskijs Sonia i *Forbrydelse og straf*: «U Dostojewskiego tez bylo prostytutka, Sonia. I uratowała dusze Rakolnikowa.» («Hos Dostojevskij var der også en prostitueret, Sonia. Hun reddede Rakolnikovs sjæl.»). Men det er ikke den eneste sammenligning, man kan gøre. Kola bliver klædt ud som pige og optræder som børneprostitueret. Hans navn som pige er Sonia. Dostojevskijs Sonia er

prostitueret. Raskolnikov kommer til hende og fortæller om de mord, han har begået, for at hun skal redde hans sjæl. Sonia-Kola skal redde de tre søstres sjæl ved at bane vejen for dem i USA.

Pretty Woman er en moderne askepothistorie om luderen, der bliver gift med en millionær. Historien om Kola er ligeledes historien om Askepot. Han er den forældreløse, der bliver herset rundt med af de tre søstre. Han laver alt det grove arbejde og får ingen tak. Han bliver senere filmstjerne og senere igen, under mystiske omstændigheder, millionær. Som den ægte Askepot kan Kola passe skoene, som ingen af de andre søstre kan, og han forvandles til en «prinsesse». Kola gennemgår to forvandlinger: først ved Oscar-modtagelsen, og senere da han ender som millionær. Askepot, der forvandles til prinsesse, kan sammenlignes med en forældreløs, der forvandles til millionær eller en luder, der forvandles til en lady (jævnfør *Pretty Woman*).

Postmodernistiske træk i *Czwarta siostra*

Czwarta siostra indeholder mange postmodernistiske træk. Det, at Glowacki har valgt at skrive den på baggrund af en allerede skrevet tekst, er i sig selv et sådant træk. Endvidere er der intertekstuelle træk til stede. *Czwarta siostra* er en intertekstuel leg med Tjekhov, med *Tre søstre* og med de karakteristiske træk i russisk litteratur: Patos, entusiasme og en filosofisk tankegang.

Hvis man ser på de kriterier, som McHale stillede op for en postmodernistisk tekst, passer de godt på *Czwarta siostra*. Den postmodernistiske dominant er ontologisk, og ét af spørgsmålene, man kan stille, er: Hvilken verden befinder vi os i? Det spørgsmål kan man stille til *Czwarta siostra*. Hvilken verden foregår *Czwarta siostra* i? Der er tre svar. Den foregår i en lejlighedsverden; næsten al handling udspiller sig i lejligheden, der kan symbolisere en hel verden. Den foregår i Moskva, Rusland. Og den foregår i Glowackis verden, dvs. vores verden set med Glowackis øjne. Hvad skal ske i disse verdener? I lejlighedsverdenen handler det om at overleve og ikke opgive håbet om et bedre liv. I Moskva/Rusland drejer det sig om at tjene penge og have statussymboler. I Glowacki/vores verden lægges der vægt på at finde de grundlæggende menneskelige værdier frem. At græde over Lady Dianas død, men være fuldstændig ligeglad, når børn bliver sprunget i luften, er ikke den rette måde at forvalte sine følelser på. Det er dog den måde, som Tania reagerer på.

I lejlighedsverdenen drømmer lejligheds-Tania om et liv, lige-

som de kvinder hun ser på film. Kostja er prinsen på den hvide hest, der kan vise hende hele verden og give hende et drømmeliv. Hun lukker øjnene for, at det er mafia og kriminalitet, der skaffer ham midlerne til at leve et sådant liv. I Moskva/Rusland stjæler Moskva-Katia kød for, at familien kan overleve. I Glowackis/vores verden ønsker verdens-Wiera at læse, så hendes barn kan blive oplyst og få et bedre liv end hendes eget.

Alle disse jeg'er er udtryk for én og samme person – Glowacki. Han er blevet spurgt, om Wiera er den person, der giver udtryk for hans holdninger. Men Glowacki svarede, at han er til stede i dem alle. Han er generalen, der længes efter en ordentlig krig. Han er Babuszka, der lærer generalen at drikke vodka på den rigtige måde. Han er Wiera, der gerne vil læse; Katia, der ikke tror på sig selv; naive Tania, der lever i et eventyr; Kola, der bliver groft udnyttet, men som alligevel, da han får penge, ønsker at lade de ædle følelser komme til. Glowacki er det hele. Skal vi forsøge at applicere McHales tidligere nævnte zoner på denne tekst, er der snarest tale om superponering. Man tager Glowackis/vores verden, placerer den ovenpå Moskva-verdenen, og ud af det får man denne lejligheds-verden. Man blander *Pretty Woman* og techno-musik med russisk patos og vodka, og ud af det opstår den verden, man oplever, når man læser *Czwarta siostra*.

Konklusion

Spørgsmålet om postmodernisme eksisterer i Polen er svært at besvare. Både tilhængerne og modstanderne har gode argumenter, og det er nemt at se sagen fra begge sider. Uanset om man hælder til den ene eller den anden, fører spørgsmålet om postmodernisme andre spørgsmål med sig.

Hvordan definerer man f.eks., hvad der gør en forfatter polsk? Hvis man som Gombrowicz levede det meste af sit voksenliv i eksil, er man så stadig en polsk forfatter? Og kan Glowacki, der lever i New York og har gjort det siden 1982, kalde sig en polsk forfatter? Jeg er sikker på, at spurgte man Glowacki, om han er en polsk eller amerikansk forfatter, ville han svare polsk. Jeg er også overbevist om, at Gombrowicz ville have svaret det samme. At være polsk er ikke nødvendigvis et spørgsmål om at opholde sig i Polen, men om valg af national selvidentitet. Men man kan dog ikke forblive upåvirket af den kulturelle kontekst, man lever og arbejder i.

Fokkema siger, at postmodernisme ikke kan eksistere under et

totalitært regime, men hvor langt rækker et totalitært regime? Et totalitært regime kan række langt ud over landets grænser, eftersom regimet både bestemmer, hvad der må komme ud, og hvad der må komme ind. Gombrowicz' bøger var bandlyst i Polen. Det betyder, at den polske kommunistes arme rakte hele vejen til Argentina, hvor Gombrowicz skrev flere af sine bøger. På trods af forbudet mod disse bøger blev de dog læst i Polen i smug. Dette gælder ikke blot Gombrowicz, men også andre «skadelige», vestlige forfattere, hvis bøger har en postmodernistisk dominant. På trods af regimets forbud imod disse bøger, er der altså blevet læst postmodernistisk litteratur i Polen, og postmodernismen har på den måde haft sin indflydelse på den polske kultur.

Post- eller polsk modernisme? Det er måske to sider af samme sag. Men hvis Polen ønsker at deltage i den globale, litterære diskussion på samme niveau som andre lande, kan det dog være en fordel, rent terminologisk, at vælge postmodernismen.

Litteratur

- Bolecki, Włodzimierz (1999) *Polowanie na postmodernistów*. Kraków: Wydawn. Fokkema, Douwe (1995) «Metamorfoza Postmodernizmu. Europejska Recepcja Amerykańskiego Pojęcia» i Halina Janaszek-Ivanicková & Douwe Fokkema (red.) *Postmodernizm w literaturze i kulturze krajów Europy Środkowo-Wschodniej*. Katowice: Slask.
- Głowacki, Janusz (1999) *Czwarta siostra*. Warszawa: Czytelnik.
- Głowinski, Michał (2000) *Intertekstualność, groteska parabola*. Kraków: Universitas.
- Janaszek-Ivanicková, Halina (1995) «Paradoksalny Żywot Postmodernizmu w Krajach Słowiańskich Europy Środkowej i Wschodniej» i Halina Janaszek-Ivanicková & Douwe Fokkema (red.) *Postmodernizm w literaturze i kulturze krajów Europy Środkowo-Wschodnie*. Katowice: Slask.
- McHale, Brian (1989) *Postmodernist Fiction*. London: Routledge.
- Mozejko, Edward (1995) «Paradygmaty Prozy Postmodernistycznej w Społeczeństwie Totalitarnym na Przykładzie Literatury Polskiej» i Halina Janaszek-Ivanicková & Douwe Fokkema (red.) *Postmodernizm w literaturze i kulturze krajów Europy Środkowo-Wschodnie*. Katowice: Slask.
- Nycz, Ryszard (1995) *Tekstowy świat: poststrukturalizm a wiedza o literaturze*. Warszawa: Instytut Badań Literackich.

Velkommen til internett

En virtuell *shtetl*, eller det forsvunne jødiske Øst-Europa på nettet

Jakub M. Godzimirski
Internettmedarbeider

Jødenes skjebne i Øst-Europa er et eksempel på hvordan etnisk betinget hat og «etnisk håndverk» kan bidra til å utlette hele folkegrupper. I mellomkrigstiden utgjorde jødene nesten 10 prosent av befolkningen i Polen, men som en følge av den tyske rasepolitikken og den tilhørende masseutryddelsen regner man at det i dag bor færre enn 5000 personer av jødisk avstamning i landet. Den jødiske tilstedeværelsen i Polen – og i stor grad i resten av Øst-Europa – er derfor av mer historisk karakter. Samtidig tjener deres skjebne som en stadig påminnelse om hvor sårbare minoriteter kan være i turbulente historiske perioder. Denne utgaven av internettguiden vår er viet det vi kan kalle den «virtuelle *shtetl*». Navnet *shtetl* stammer fra jiddisch og betyr en liten by. I dag brukes det ofte for å beskrive den spesielle jødiske kulturen som preget mange østeuropeiske byer før krigsutbruddet. Denne kulturen, skildret på en så begavet måte av kunstnere som Isaak Bashevis Singer, Sholem Aleichem, Izaak Babel

og Marc Chagall, ble tilintetgjort som følge av Hitlers politikk.

Takket være den jødiske diaspora og ny teknologi har man de siste årene gjort mye for å gjenskape den tradisjonelle jødiske kulturen og fortelle om dens tragiske skjebne. Siden denne kulturen var en viktig del av østeuropeiske samfunn, og dens skjebne fortsatt er et omdiskutert tema, har vi valgt å presentere ressurser som gir innsikt både i kulturen og den pågående debatten.

Hvis man er interessert i å se hvordan det jødiske samfunnet til tross for de mange prøvelsene har klart å opprettholde en kontinuitet, bør man kanskje begynne med å avlegge et besøk på YIVOs hjemmesider. YIVO, eller Jødisk vitenskapelig institutt, ble opprettet i 1925 i Vilnius, den gang et av de viktigste sentra for tradisjonell jødisk kultur. I 1940 flyttet instituttet til New York, og det regnes i dag som et viktig sentrum for forskning på jødisk kultur og historie. Instituttets hjemmeside har adresse:

<http://www.yivoinstitute.org/>

En annen organisasjon som forsøker å ta vare på tradisjonell jødisk kultur, er National Foundation for Jewish Culture, som har adresse:

<http://www.jewishculture.org/index.htm>

I 2000 kåret det jødiske samfunn i USA de 100 beste jødiske bøkene gjennom tidene. Mange av bøkene på denne listen skildrer det gamle jødiske livet i Øst-Europa. Denne jødiske litteraturkanon finner man på denne adressen:

<http://www.yiddishbookcenter.org/story.php?n=13>

Et av de beste stedene man kan begynne en virtuell reise gjennom det nå ikke lenger eksisterende jødiske Øst-Europa, er Jewish Genealogy sitt nettsted på adressen:

<http://www.jewishgen.org/>

Overlevende fra de jødiske samfunnene i Øst-Europa og deres etterkommere i Vesten har bestemt seg for å ta vare på minnet om det gamle jødiske hjemlandet i øst. Dette har resultert i publiseringen av en rekke såkalte *yizkor*-bøker (minnebøker) hvor man har samlet informasjon om det jødiske liv i gitte byer eller landsbyer. Noen av disse bøkene er oversatt til engelsk og er tilgjengelige på nettet. Bøkene, som ofte er rikt illustrert med gamle bilder, er en av de viktigste – og ikke minst meget følelsesladde – kilder til informasjon om den gamle jødiske kulturen i Øst-Europa. Et utvalg av bøkene finner man på adressen:

<http://www.jewishgen.org/yizkor/>

Et annet sted med samme karakter er Virtual Shtetl:

<http://www.ibiblio.org/yiddishshtetl.html>

Historien om det jødiske holocaust er tema for mange publikasjoner, men Yad Vashems nettsted er uten tvil et av de viktigste:

<http://www.yad-vashem.org.il/>

Andre steder hvor man finner informasjon om holocaust, er The Holocaust History Project og United States Holocaust Memorial Museum med adresse:

<http://www.holocaust-history.org/>

og

<http://www.ushmm.org/>

Et annet interessant prosjekt er Steven Spielbergs Visual History Foundation: Survivors of Shoa. Da den kjente amerikanske regissøren arbeidet med filmen *Schindlers liste*, fikk han ideen om å bygge opp en samling av videointervjuer med folk som overlevde holocaust. Generasjonen som overlevde disse grusomhetene, var i ferd med å forsvinne, og Spielberg ønsket å dokumentere holocaust gjennom personlige beretninger før det var for sent. Sammen med en rekke støttespillere har han i løpet av de siste 7 årene gjennomført mer enn 50 000 intervjuer med folk som overlevde holocaust. Informasjon om dette ambisiøse og viktige prosjektet er tilgjengelig på adressen:

<http://www.vhf.org/static/organization.htm>

For å illustrere at debatten om holocaust fortsatt er viktig og relevant i dagens Europa, vil vi trekke frem den polske og internasjonale debatten om den såkalte Jedwabne-massakren (se også Kristian Gerners artikkel i forrige nummer av *Østforum*). I juli 1941, da sovjetiske okkupasjonsstyrker ble tvunget på retrett i Nordøst-Polen, gikk polakker i landsbyen Jedwabne til angrep på sine jødiske naboer. Da den polsk-amerikanske sosiologen Jan T. Gross publiserte en bok om dette i 1999, ga det støtet til en opphetet debatt om denne hendelsen i Polen og i jødiske miljøer i Israel og USA. Denne debatten avslørte holdninger som mange trodde hadde vært begravet siden krigen og førte til en polarisering av det polske samfunn og de polske elitene. En god oversikt over debatten finnes på et nettsted opprettet av den polske Pogranicze-stiftelsen (Grensland-stiftelsen):

<http://www.pogranicze.sejny.pl/english/jedwabne/index.htm>

Mer informasjon om selve Pogranicze (Grenslandet) og dens aktiviteter finner man på adressen:

<http://www.pogranicze.sejny.pl/english/index.htm>

NUPI gir også ut følgende publikasjoner:

Internasjonal Politikk

IP er det ledende skandinaviske-språklige tidsskriftet på sitt felt og henvender seg så vel til den interesserte legmann som til akademikere. Det feltet som tidsskriftet søker å dekke, er i enorm forandring. Skillene mellom hva som utgjør nasjonal og internasjonal politikk, er i stor grad i ferd med å bli visket ut. Samtidig er det tydelig på stadig flere områder at fenomener som før ble sett som nasjonale, blir utformet i samspill med prosesser som strekker seg utover nasjonale grenser. *Internasjonal politikk* ønsker å være helt i front med å utforske denne dynamikken, samtidig som mer tradisjonelle temaer blir grundig dekket.

Abonnementspriser

kr 330 [Norge/Norden]
kr 450 [utenfor Norden]

Enkelthefter

kr 95 pr. hefte + porto/eksp.

Forum for Development Studies

Forum har i mange år vært Norges ledende tidsskrift innenfor utviklingsforskning. I senere år har det mer systematisk henvendt seg til beslektede miljøer i Norden med sikte på å bli et Oslo-basert *internasjonalt* tidsskrift. Siktemålet er å forbedre kvaliteten på norsk og nordisk forskning på utvikling, nord-sør-forhold og bistand. Samtidig ønsker redaksjonen å formidle resultater fra forskningen og stimulere til debatt. *Forum* kommer ut med to hefter i året (vår og høst) og utgis av Norsk Utenrikspolitisk Institutt i samarbeid med Norsk Forening for Utviklingsforskning.

Abonnementspriser

NOK 220 [i Norden]
NOK 300 [utenfor Norden]

Enkelthefter

NOK 120 + porto/eksp.

Hvor Hender Det?

HHD er artikkelserien som – i konsentrert og forenklet form – gir deg økt innsikt i internasjonale spørsmål. I mange sammenhenger har vi behov for kortfattet framstilling av konflikter og samarbeid, prosesser, utfordringer og utviklingstrekk i det internasjonale samfunnet. *HHD* fyller dette behovet.

HHD finner du også på Internett – nær 150 artikler fra tidligere årganger, men aldri inneværende årgang. Se www.nupi.no, se venstre meny. Der finner du også en rekke nettadresser i tilknytning til det enkelte *HHD*-nummer. Det finnes mange og gode grunner til å tegne et abonnement: lett tilgjengelig format - 4 A4-sider, med 24 numre per årgang, pedagogisk tilrettelagt, utheving av stikkord, margspørsmål, bilder, kart og grafer.

Abonnementspriser

kr. 250 pr skoleår [2000/2001]
kr. 350 pr skoleår [utenfor Norge]

Klasseabonnement

kr. 70 pr. ab. [min. 10 eks]

Norsk Utenrikspolitisk Institutt Postboks 8159 Dep. 0033 Oslo | Tel.: [+47] 22 05 65 14 | Fax: [+47] 22 17 70 15 | Internett: www.nupi.no | E-post: pub@nupi.no

Bokomtaler

1001 dan/days: Bosna i Hercegovina slikom i rijecju kroz stoljeca / Bosnia and Herzegovina in pictures and words through the centuries

Svein Mønnesland, Matjaz Vipotnik [kunstnerisk red.]

Oslo: Syppress Forlag 2001, 335 s.

ISBN 82-91224-27-7

Sabrina P. Ramet [professor, Inst. for sosiologi og statsvitenskap, NTNU]

Dette er en fantastisk bok, full av innblikk i samfunnslivet i Bosnia-Hercegovina fra det 16. århundre og frem til 1. verdenskrig, men spesielt fra årene 1875–1911. Boken inneholder illustrasjoner av høyt respekterte kunstnere fra denne perioden, som Ronald Campbell, Felix Philipp Kanitz, J.J. Kirchner og Theodor Valerio. Gjennom bildene fremstilles en betydelig del av bosnisk historie, en historie som delvis har blitt eksplisitt fornektet (av politiske grunner) det siste tiåret. Bortsett fra en kort introduksjon inneholder boken kun billedtekster, mange klippet direkte inn fra de 1800-talls avisene som bildene er hentet fra. Alt skriftlig materiale forekommer både på serbokroatisk (bosnisk) og engelsk.

Boken gir blant annet et innblikk i betydningen av den østerrikske okkupasjonen, inkludert den hårdnakkete motstanden fra befolkningen i Sarajevo i 1878, da selv sykehuspasienter deltok i forsvaret av byen, men også av de seirende østerrikerne «overbærenhet» etter slaget. Man lærer at bosniske katolikker i den grad hadde blitt kulturelt islamifisert at de i sin klesstil, frisyre og til og med ritualer liknet de bosniske muslimene mye mer enn sine katolske frender i det tilstøtende Kroatia (s. 80–83). Man får også vite at det jødiske samfunnet i Sarajevo så sent som i 1877 fortsatt var spansktalende (deres forfedre ble fordrevet fra Spania i 1492).

Boken viser at vestlige reisende på slutten av det 19. og i de første årene av det 20. århundre hadde ganske forskjellige oppfatninger av muslimske kvinner i Bosnia. James Skene konkluderte for eksempel med at det var mer vanlig å se muslimske kvinner bevege seg utendørs uten slør i Bosnia enn i andre muslimske områder.

Ivana Kobilca hevdet derimot at bosniere var mer konservative enn andre muslimer når det gjaldt å tvinge kvinner til å bære slør (s. 98–99, 105, 239, 287).

I det rike billedmaterialet ser man festningen i Kljuc, hvor den siste bosniske kongen overga seg til osmanerne i 1463, illustrasjoner som viser hvordan mer enn en tredel av de bosniske kristne flyktet fra provinsen til omkringliggende områder i 1877, tegninger av brannen som brøt ut i Sarajevo i august 1879 og som, ifølge *Illustrierte Zeitung* (30. august 1879) «has made a pile of ruins out of the Latin quarter, the most interesting, the richest and most commercial part of the town», hvor bortimot 200 butikker og 800 hus ble ødelagt (s. 189), og skisser fra slagene under det mislykkede opprøret i 1881–82.

Gjemt i billedtekstene kan man også finne historiske dokumenter, slik som utdrag fra ultimatumet prins Eugen av Savoia utstedte til innbyggerne av Sarajevo 21. oktober 1697, eller utdrag fra en reportasje i *Illustrated London News* fra utbruddet av oppstanden i 1875.

Alt i alt er denne boken en rik skatt som garantert vil bli satt pris på av alle som har en forkjærlighet for Bosnia.

Strandet i Europa. En japansk skibsbesætnings oplevelser i Rusland 1783–1793

Peter Ulf Møller

København: Gyldendal 2001, 336 s.

ISBN 87 00 47856 3

Erik H. Egeberg [professor, Russisk institutt, Universitetet i Tromsø]

Reisebeskrivelse betyr som regel en fortelling om den hvite manns ferder til fjerne og fremmede land hvor de farvede folkeslag – sorte, brune, røde og gule – bor. Genren har tapt mye av sin gamle popularitet de senere årene, først og fremst fordi verden er blitt så liten, til alle mulige fremmede land kan man komme i en håndvending med fly, og kan man av en eller annen grunn allikevel ikke det, så får man landene inn i stuen gjennom fjernsyns- eller dataskjermen. Dessuten er alle folkeslag – ikke minst som følge av det som nettopp er sagt – blitt mer like hverandre, og vi innser stadig klarere at hudfarven ikke tilhører menneskets mest interessante egenskaper. Alt dette er vel og bra, men intet er så godt at det ikke er

galt for noe: Den nye fortrolighet med alt og alle i hele verden får den gamle spenning og forundring overfor det eksotiske til å fordufte.

I Peter Ulf Møllers bok *Strandet i Europa* er imidlertid gamle dagers fascinasjon ved det eksotiske til stede i fullt monn, men så er det da heller ikke noen ganske vanlig reiseskildring. For det første foregår den i riktig gamle dager, den gang verden fremdeles var uoverskuelig stor – i slutten av det 18. århundrede, og for det andre er perspektivet overraskende; vi kan godt kalle det omvendt: Det er de farvede, de gule japanere, som ser på de hvite, på russerne.

Langt der ute i Det fjerne østen var nemlig de to keiserriket Japan og Russland blitt naboer; riktignok lå det sjø imellom, men ikke mer enn at man godt kunne seile til hverandre – hadde det bare ikke vært for at Japan lukket seg ute fra omverdenen. Denne isolasjonspolitikken og Russlands ønske om å bryte den er noe av bakgrunnsspenningen i *Strandet i Europa*, som forteller om de viderverdigheter som møtte et japansk skipsmannskap på seksten mann, strandet på en av Aleutene i 1783. Men var det ikke bare å sende dem tilbake over havet dit de kom fra? Å nei, så enkelt var det ikke; hele ti år skulle det ta før japanerne – det vil si de to som ikke var døde eller russifiserte i mellomtiden – skulle se sitt Nippon igjen.

Da hadde de vært ute på sitt livs lengste reise: på langs over verdens største kontinent like til St. Petersburg og derefter tilbake igjen til Okhotsk for hjemtransport. Årsaken? Det russiske selvherkerdømme. De lokale autoriteter manglet – autoritet. I en så viktig sak, forholdet til det avstengte Japan tatt i betraktning, måtte avgjørelsen tas på høyeste hold, og det ble audiens for keiserinne Katharina II. For de arme skipbrudne var reisen en enorm påkjenning, men ettertiden vil takke dem, for japanske øyne så i Russland hva russerne selv nok så, men aldri ville finne verdig noen synderlig oppmerksomhet – slik som avstanden mellom lyktestolpene og detaljene ved dotømmingen i det russiske imperiums hovedstad.

Det som slår dagens lesere sterkest, er imidlertid det som er aller mest forskjellig fra vår lille og lettvinde verden to hundrede år senere, altså hvor enorme avstandene fortonet seg og hvor lang tid, hvor omfattende forberedelser og anstrengelser det krevet å overvinne dem, og ikke minst den ulidelig lange ventetiden mellom hvert angrep på distansene, først vestover og så like langt østover igjen.

Hvordan har så Møller kunnet fortelle sin historie? Kjernen er den beretning det forliste skipets kaptein Daikokuya Kodayu avga for de japanske myndigheter ved hjemkomsten; forhørsrapporten er tilgjengelig i russisk oversettelse. Men rundt denne kjernen har

Møller spunnet en langt rikere fortelling og ved sitt inngående kjennskap til tidens russiske og japanske samfunn gitt handlingen en livaktig detaljfylde. Volum og perspektiv har den forøvrig også fått ved den «parallellhistorie» han har lagt inn, beretningen om et annet reiseselskap i de samme trakter – den franske La Pérouse-ekspedisjon. Og viktigst av alt: Litteraturhistorikeren har ikke glemt sine gamle kunnskaper i diktningens teknikk, som han nu benytter med stort mesterskap. Når leseren lukker boken, er han ikke bare blitt godt orientert om det delikate statsforhold mellom et ekspansivt, kontaktsøkende Russland og et mistenksomt, innesluttet Japan, men sitter også med en følelse av å ha overværet både forhøret i Edo (Tokyo), Shinso-marus skipbrudd, jordhulen på Amchitka i Aleutene, La Pérouse-tolken Lesseps' uhell med en vognring i nærheten av Nizjnij Novgorod, kaptein Kodayus fremvisning for podene i Det adelige landkadettkorps, overrekkelsen av gaven på fem kokte og saltede kalkuner fra grevinne Turtsjaninova, amputasjonen av matros Shozus ben (med en stor sag) og ikke minst hverdagens gleder og mangel på sorger i Sibirs småbyer og utbygder med endeløse sledeferder over sne og is. Alt serveres med vel utvalgte enkeltheiter som bringer fortiden nær – og med en raffinert ironi som allikevel viser avstanden.

Models of Self. Russian Women's Autobiographical Texts

Marianne Liljeström, Arja Rosenholm & Irina Savkina [red.]

Helsinki: Kikimora Publications 2000, 251 s.

ISBN 951-45-9575-0

Mette Bryld [lektor ved Syddansk Universitet]

Finland er mig bekendt det eneste sted i Norden, hvor der i lidt større målestok findes kvinde- og kønsforskning med Rusland som genstandsfelt. Hvad der gør den finske kvindeforskning til noget særligt for nu ikke at sige noget unikt, er for det første dens bredde. Inden for en relativt kort årrække er der kommet vægtige publikationer med tyngdepunkter i såvel litteratur og kultur som i historie og sociologi. Et andet positivt træk ved den finske kvinde- og kønsforskning er dens evne til at samarbejde på tværs af de grænser mellem discipliner og institutioner, der ellers ofte blokerer for en etablering af produktive forskningsmiljøer. At denne samarbejdsvilje også kan sprænge de nationale grænser, er bl.a. den foreliggende antologi, *Models of Self. Russian Women's*

Autobiographical Texts, et godt eksempel på. Ved siden af de finske bidrag er der her artikler fra kvindeforskere med rødder i henholdsvis Rusland, Letland, England og USA, og i denne i øvrigt engelsksprogede bog er tre af kapitlerne på russisk.

Ved at sætte fokus på russiske kvinders selvbiografiske tekster følger bogen op på den voksende interesse, der i de sidste par årtier specielt i Vesten har været for subjektet og selvet som flydende og flertydige konstruktioner. At russiske kvindetekster hidtil ikke har haft megen bevågenhed i denne sammenhæng, siger nærmest sig selv. Tekster om «selvet» (*avtoteksty*) ligger traditionelt i udkanten af den russiske litterære kanon, der langt henad vejen styrer, hvad der kan regnes for litteratur. Den omstændighed, at det er tekster af og om det *kvindelige* «selv», har kun bidraget til ekskluderingen. Med god ret kan redaktørerne derfor tale om disse selvbiografiske tekster som «dobbel marginaliserede».

Samspillet mellem genre, køn og nationalitet er et hovedtema i bogen. Således har den redaktionelle indledning en udfoldet diskussion af bl.a. den genrebetegnelse, «selvbiografi» (*autobiography*), der indgår i bogens undertitel. Som det rigtigt understreges, er denne genrebetegnelse nemlig nok så problematisk. Hvordan afgrænses den f.eks. i forhold til dagbogen, memoirerne eller biografien? Er selvbiografien, som Catriona Kelly foreslår, f.eks. blot en biografi i 1. person? Også russiske forskeres modvilje mod overhovedet at bruge denne genrebetegnelse zoomes der ind på, men helt overbevisende finder jeg nu ikke de redaktionelle forklaringer. Måske fordi forholdet mellem udviklings- og dannelsesromanen på den ene side og selvbiografien på den anden ikke tages op til en selvstændig drøftelse.

I løbet af antologien præsenteres vi for de mangefacetterede modeller af identiteter, russiske kvinder i forskellige tidsaldre og historiske sammenhænge har sat i verden enten på papir eller mundtligt i interviewform. Den periode, de 13 artikler giver punktnedslag i, spænder således over små 200 år: Fra begyndelsen af det 19. til slutningen af det 20. århundrede.

Blandt de gode artikler om selvfremsstillinger i «gamle» dage er Arja Rosenholms analyse af Elena Sjtakensjneiders dagbøger fra anden halvdel af 1800-tallet. Her lykkes det forfatteren at give et helt anderledes nuanceret og sofistikeret billede af den kloge og velhavende, men fysisk handicappede Sjtakensjneider (eller rettere, af hendes dagbogs-selv) end det gængse, som i bedste fald har set hende alene som et «øjenvidne» til andres historie. Rosenholm læser dagbøgerne som et udtryk for den nye og spirende bevidsthed

hos en *sjestidesjatnitsa*, den «nye» kvinde, der som i Sjtakensjneiders tilfælde fandt sine livsopgaver i intellektuelle aktiviteter. Sjtakensjneider bliver hermed subjekt i sin egen historie.

Blandt artiklerne om sovjettidens selvbiografier er både Catriona Kellys og Marianne Liljeströms meget læsværdige. Den første omhandler Vera Panova, en af sovjettidens kendte forfattere, hvis ret så kedsommelige prosa vakte opsigt i 1950erne og 1960erne for sin forankring ikke i den patetiske heroisme, men i hverdagen (*byt*). Den anden artikel følger flere tråde i Kellys analyse op ved at sætte luppen på ritualiteten i «revolutionære», partitro kvinders selvbiografier i 1970erne, dvs. på den standardopskrift, sådanne tekster skulle følge.

Post-sovjetiske modeller af selv og anden gennemgås meget kompetent af Marja Rytkönen i «Voicing M/other in Russian Women's Autobiographies in the 1990s». Andre nye synsvinkler på perioden formuleres i antologiens sidste del, hvor de to russiske kvindeforskere, Anna Temkina og Elena Zdravomyslova, giver hver deres analyse af de interviews om seksualitet, de lavede med russiske kvinder under et fælles finsk-russisk forskningsprojekt midt i 1990erne.

Alt i alt har *Models of Self* mange interessante og vellykkede kapitler, hvor der dels kastes lys over hidtil oversete selv-repræsentationer, dels over de mange teoretiske spørgsmål, der er indlejret i såvel genre- som i kvindeforskningen. Alligevel er en advarsel på sin plads, for bogen er alt andet end lettilgængelig eller letlæselig. Nogle artikler virker således meget «lukkede». Det gælder f.eks. Irina Novikovas bidrag om Elena Rzejvskajas *Dalekij Gul*. Nok er der tale om en elegant analyse, men den er efter min mening alt for indforstået og upædagogisk. Det er noget, der ofte kendetegner antologier, der som den foreliggende er blevet til på grundlag af en konference eller et seminar. Bedre bliver denne «lukket» heller ikke af, at den redaktionelle introduktion undlader at tage læseren ved hånden og guide hende/ham gennem de forestående vanskeligheder. Tværtom svigter den læserne ved at præsentere dem for en lang række teoretiske spørgsmål, som der ikke gives klare svar på. I denne abstraktionernes jungle vil den uforberedte læser uvægerligt fare vild.

Som erklæret forskningspublikation er det bogens gode ret at operere med en anden implicit læser end den naivt uforberedte. Men til disse rettigheder hører ikke den mangel på situering af forsker-subjektet – af det, den amerikanske kvindeforsker Donna Haraway kalder «situated knowledge» eller «feminist objectivity», som karakteriserer indledningen.

Også det redaktionelle benarbejde halter. At to af bidragyderne (Elena Tyrysjkina og Olga Demidova) mangler i den relevante oversigt over forfatterne er noget sjusk, som endda får et ufrivilligt komisk skær over sig al den stund, bogen jo omhandler kvinders selvbiografiske tekster! Og et sidste hjertesuk: Hvorfor spare de par håndører, det koster at lave et indeks? Det gør bogen umulig at bruge som opslagsværk.

Det fordømte forår – om krig i Kosova

Kim Faber & Lars Halskov

København: Tiderne Skifter 2000, 336 s.

ISBN 87-7445-886-8

Örjan Sturesjö [balkanexpert och lärare vid Institutionen för östeuropa-studier vid Uppsala Universitet]

Det var med förutfattade meningar jag började läsa Fabers och Halskovs bok. Ännu ett snabbt och ytligt hopkok för att tjäna pengar på den jugoslaviska tragedin, antog jag. Men oj vad jag bedrog mig! Sällan har jag med ett sådant intresse läst en bok om Balkan, och jag har läst många.

Boken är synnerligen skrämmande med sina redogörelser för de två etniska rensningarna i Kosova våren 1999, den första den statsdirigerade fördrivningen av Kosovas albaner och den andra hämndkampanjen mot den serbiska minoriteten från de återvändande albanernas sida. Självfallet får fördrivningen av den nära miljonen albaner det största utrymmet och läsaren får en otäck känsla av personlig närvaro (i mitt fall kanske lättare då jag många gånger besökt en hel del av de platser som omtalas). Dessa hårresande beskrivningar av den etniska rensningens bestialitet interfolieras med en mycket god analys av förspelet till konflikten och det politiska spelet såväl under som efter händelserna. Särskilt frapperas jag av att författarna verkligen har lyckats förstå och beskriva den mentalitet som existerar i området och av den framsynthet, som präglar deras analys i de sista kapitlen.

Bortsett från några bagatellartade missar med årtal så har jag bara två anmärkningar, eller snarare önskemål. När författarna kritiskt granskar omvärldens reaktion på händelserna i Kosova, exempelvis Makedoniens ovilja att släppa in de fördrivna, så förvånas jag av att de inte också inkluderar de internationella hjälparbetarna. Att författarna själva varit på plats i flyktinglägren i

Makedonien och Albanien framgår tydligt och de måste ha uppmärksammat att hjälparbetarna var oändligt mycket mindre intresserade av de fördrivnas situation än av att visa upp sig för BBC:s och CNN:s kameror.

Ytterligare en brist är att författarna helt koncentrerar uppmärksamheten på Slobodan Milosevic och ser honom som den ende som uppamade den latenta serbiska nationalismen och fick denna att vända från nostalgi till aggressivitet. Det skulle inte ha skadat med att nämna de serbiska intellektuella i den serbiska vetenskapsakademien och författarförbundet i det sammanhanget.

Trots dessa mindre brister är boken en av de bästa jag läst om Balkan. Boken är fruktansvärd, fängslande, lättläst och dessutom synnerligen bildande.

Kaliningrad: Russian exclave, European enclave

Ingmar Oldberg

Stockholm: FOI – Swedish Defence Research Agency 2001, 86 s.

ISSN 1650-1942

Antti Karttunen [student vid Helsingfors Universitet, prograduavhandling om Kaliningrads ställning på 1990- och 2000-talen. Översatt av Björn Palmén]

När Sovjetunionen upplöstes och de baltiska länderna återtog sin självständighet, blev Kaliningrad oblast vid Östersjön en unik relik från det kalla kriget. Områdets historia under efterkrigstiden var lite känd – Kaliningrad hade varit en sluten militärbas, dit utläningar inte kunde komma, och inte heller sovjetmedborgare kunde fritt besöka området. I dag är läget ett helt annat. Intresset för Kaliningrad har ökat kraftigt de senaste åren och artiklar och publikationer om området utkommer i allt snabbare takt. Den viktigaste orsaken till det nyväckta intresset är Europeiska unionens och Natos förestående utvidgning. En del av Ryssland kommer att ligga innanför dessa sammanslutningar. Kaliningrad har därmed nu en given plats i dialogen mellan Ryssland och EU.

Vilken är Kaliningrads roll och uppgift? Vad skall man göra åt området? Vad slags hot och/eller möjligheter erbjuder Kaliningrad? Dessa frågor har diskuterats i Moskva, i grannländerna och i en europeisk kontext ända sedan området öppnades för yttervärlden i början av 1990-talet. Ingmar Oldbergs forskningsrapport *Kaliningrad: Russian exclave, European enclave* ger en mångsidig översikt över denna diskussion.

Även om Oldbergs forskning kanske inte tillfört några väsentligt nya data om problemen är den dock ett välkommet tillskott till Kaliningrad-diskussionen. Alltför ofta betonas endast Kaliningrads specialställning som ett avskilt område. Även om det geografiska läget är speciellt och säkert medför allehanda problem, kan dock inte alla problem skyllas på detta. Området är också en miniatyrmodell av Ryssland: många andra ryska områden har stött på motsvarande ekonomiska och sociala problem. Oldberg sätter in Kaliningrad i sitt sammanhang med utvecklingen i hela Ryska federationen. Han indelar sin forskning i tre delar: säkerhetsfrågor, ekonomi och politik och konstaterar – och detta är självklart – att dessa tre delar påverkar varandra.

I början av 1990-talet var grannländerna mest bekymrade över Kaliningrads militärstyrkor, men denna diskussion har ebbat ut. Antalet soldater och vapen var tillfälligt stort när trupper från de baltiska länderna och Östeuropa flyttades dit, och i grannstaterna började man därför diskutera en demilitarisering av Kaliningrad och till och med utbyte av områden. Natos betydelse för dessa säkerhetspolitiska hotbilder har kanske varit överraskande. Hotet från Kaliningrad ökade nämligen grannländernas intresse för att söka Nato-medlemskap. Å andra sidan har närmandet till Nato även minskat spänningarna: Nato antar inte medlemsländer, som har olösta gränsfrågor.

Man har ibland föreslagit att Kaliningrad skulle kunna utgöra ett brohuvud för Rysslands framtida utrikeshandel. Kaliningrad har beviljats olika ekonomiska lättnader sedan början av 1990-talet. Området var först ett frihandelsområde och är sedan år 1996 ett ekonomiskt specialområde. Några har förutspått att området skall bli ett nytt Östersjöns Hongkong. Sådana förhoppningar har dock inte infriats, vilket Oldberg noga noterar. Området har tvärtom fått uppleva allvarliga ekonomiska svårigheter. Den industriella strukturen är främst byggd för militära ändamål och kan inte utan svårigheter börja uppfylla marknadsekonomens krav.

Många omständigheter som borde ha varit Kaliningrads styrka har även lett till besvikelser. Området är till exempel känt för sina tillgångar på bärnsten, som är de största i världen, men man har inte kunnat utnyttja detta tillräckligt. En stor del av bärnstensproduktionen hamnar i händerna på tjuvar och smugglare. Kaliningrads hamn borde ha utgjort en betydande ekonomisk tillväxtfaktor, men även här har förhoppningarna kommit på skam. Hamnen kan inte konkurrera med till exempel de baltiska

Bristen på direkt geografisk kontakt med Ryssland påverkar

också ekonomin. Frakten mellan Kaliningrad och Ryssland beläggs med tull i grannländerna. Kommunikationerna är långsamma. Om Kaliningrad skall bli en «gateway» för Ryssland västerut, måste kommunikationerna förbättras. Men utvecklingen går åtminstone delvis i motsatt riktning. Oldbergs rapport talar om flygförbindelsen till Köpenhamn, men sedan rapporten kom ut har denna flygförbindelse dragits in.

Ur Oldbergs rapport framgår hur nyckfull Ryska federationens Kaliningradpolitik har varit. Lagstiftningen om status som ekonomiskt specialområde har till exempel hela tiden ändrats och man har ibland hotat med att helt slopa dessa rättigheter. Denna instabila juridiska miljö gör utländska investerare tveksamma. Moskva har även haft uppenbara svårigheter att besluta om man skall utveckla Kaliningrad som en militär eller som en ekonomisk förpost. Kraftiga militärstyrkor på området kan även skrämja bort utländska företag. Federationen har inte uppfyllt sina löften om att investera i Kaliningrad. Den har till exempel inte finansierat det ambitiösa utvecklingsprogrammet som planerades för åren 1998–2005.

En fråga som säkert blir svår men som borde utredas är vilken roll förvaltningen i Kaliningradområdet spelar när det gäller att lösa problem – och skapa nya. Oldbergs utredning bringar härvidlag intet nytt, även om han tar fram den originella politik som bedrevs av områdets tidigare guvernör Leonid Gorbenko. Man beskyllde Gorbenko för utbredd korruption och svag affärsverksamhet. De senaste nyheterna – som kommit först efter det Oldbergs rapport utgavs – tyder på att Gorbenkos administration var ännu mera vårdslös än man tidigare trott. Det ryska revisionsverket (*Stjetnaja palata*) anser att Kaliningradområdet nu praktiskt taget är i konkurs som en följd av Gorbenkos administration. Men härvidlag är Kaliningrad inte något undantag; korruptionen inom den lokala förvaltningen är utbredd i Ryssland och många andra guvernörer har styrt sina områden som furstar styr förläningar.

Under Putins tid har federationen klart skärpt sitt grepp även om Kaliningrad. Vid valet av guvernör år 2000 valdes kommendören för Östersjöflottan Vladimir Jegorov, som klart stöddes av Putin, till ny guvernör. Även om Jegorov kan antas bli presidenten trogen, har han redan från början försvarat områdets rättigheter. När det nya tullsystemet antogs i början av år 2001 och praktiskt taget gjorde slut på specialområdets tullfrihet, förhandlade Jegorov direkt med Putin om återställande av tullfriheten.

EUs förestående utvidgning har gjort att Kaliningrad blivit ett av de mest synliga frågorna i dialogen mellan EU och Ryssland. Man

har befarat att området blir ytterligare isolerat när det hamnar inne i det nya EU. I synnerhet visumfrågan tas ofta upp i samband med EU. Litauen och Polen kommer i sinom tid att ansluta sig till Schengenavtalet, och senast då måste de införa visumtvång för befolkningen i Kaliningrad. Även om man har kunnat förutse konsekvenserna av att EU utvidgas ända sedan Polen och Litauen ansökte om medlemskap, inleddes förhandlingarna om Kaliningrads specialstatus först år 1999. Då framförde Putin en strategi för Rysslands EU-relationer för de närmaste åren. Han föreslog att Kaliningrad skulle bli ett «pilotområde» för relationerna mellan Ryssland och EU. Förslaget innebär uppenbarligen att man skall testa nya samarbetsformer i Kaliningrad som sedan kan tillämpas på relationerna mellan Ryssland och EU.

Den nordliga dimensionen inom EU ger möjligheter att hantera Kaliningrads speciella problem. Europeiska kommissionen publicerade i januari 2001 ett meddelande (*Communication*) om Kaliningrad. Där analyserar kommissionen problemen och framlägger några rekommendationer för hur de skall kunna lösas. Även om det finns en klar vilja från såväl EUs som Rysslands sida att föra en konstruktiv dialog, innebär detta dock inte, att Kaliningrad kommer att få någon form av självständig position i förhållandena till EU. Båda parter utgår från att Kaliningrad skall förbli en oskiljaktig del av Ryska federationen. Oldberg konstaterar, att federationen är medveten om att Kaliningrad behöver speciell uppmärksamhet och speciallösningar, men detta skall ske under strikt uppsikt av federationen.

Ingmar Oldbergs verk innehåller alltså en uppdatering av «Kaliningradfrågan». Man kan inte säga att rapporten erbjuder särskilt betydande nya uppgifter, infallsvinklar eller källmaterial. Men rapporten är en klar och mångsidig redogörelse för olika skeden och dimensioner i Kaliningradfrågan, en berättelse om hur ett område som upplevs av grannländerna som ett militärt hot så småningom blir en del av det centrala i samarbetet mellan Ryssland och Europeiska unionen. Någon konkret lösning av «Kaliningradfrågan» ges inte. Oldberg påpekar till sist, att frågan förblir öppen, om problemen på Kaliningradområdet bara utgör spänningar och kriser eller om de kan bli föredömen för samarbete och utveckling på Östersjöområdet. Samma slutsatser kunde man dock ha dragit redan för fem eller tio år sedan.

Poland under Pressure 1980–81. Crisis management in state–society conflict

Witold Patoka

Umeå: Department of Political Science, Umeå University 2001, 233 s.

ISBN 9173050415

Martin Kierulff-Jørgensen [ph.d.-stipendiat, Københavns Universitets Østeuropainstitut]

Witold Patokas bog om situationen i Polen i den myteomspundne periode fra juli 1980 til december 1981 handler ikke så meget om, hvad der skete, som den handler om, hvilke mekanismer, der var styrende for forløbet. Det er i hvert fald, hvad der loves i indledningen. Om det så er bogens egentlige styrke er et andet spørgsmål, som jeg vil vende tilbage til senere. Patoka siger selv, at formålet med bogen er at kortlægge, hvilke strategier, der fra sovjetisk og amerikansk side blev anvendt i forsøget på at styre den krise, som det kommunistiske regime i Polen befandt sig i.

Overordnet set er bogen delt i to. Patoka vælger at begynde med en meget akademisk og politologisk indledning, hvor der gøres rede for forskellige tilgange til den politiske beslutningsproces og krisestyring som sådan. En sådan indledning er en naturlig og nødvendig del af et akademisk studie. Der er ingen tvivl om, at Patoka har det nødvendige kendskab til forskningssituationen på dette område og behersker det i tilstrækkelig grad til at kunne benytte de elementer af det, som han finder relevante. Det kræver dog en del forhåndskendskab af læseren, for at de første 40 sider bliver interessante, og det kan undre, at man ikke har valgt at skære kraftigt i den akademiske indgangsbøn til ære for de læsere, der er mindre interesseret i opvarmningen og mere i selve kampen.

Tredje kapitel har overskriften «Krisens dynamik». I løbet af kapitlets 60 sider gennemgår Patoka krisens forløb og de generelle strategier, som de polske aktører betjener sig af; det vil sige først og fremmest Det Forenede Polske Arbejderparti (PZPR) og fagforeningen Solidaritet. Den meget grundige og interessante beskrivelse er baseret på et imponerende kildegrundlag og der er ingen tvivl om, at Patoka her er fuldt på højde med de fleste eksisterende skildringer af forløbet. I modsætning til flere andre forfattere på dette felt er Patoka hele tiden distanceret til begivenhederne. Og det giver selvsagt mindre plads til følelsesladede og personlige fortolkninger og vurderinger, end man kan se i enkelte andre tilfælde. Dog kræver Patoka fortsat meget af sin læser. Man skal holde tungen

lige i munden undervejs for at holde personer, møder og datoer adskilte. Men så er belønningen også, at man næppe behøver læse andre skildringer bagefter for andet end personlige vinkler på begivenhederne.

Bogens efter min mening virkelige styrke er kapitel 4, hvori de sovjetiske og amerikanske reaktioner på udviklingen og forsøg på at styre samme beskrives. Her har Patokas værk for alvor noget at komme med. I langt størsteparten af de øvrige værker på markedet, der omhandler denne periode i Polens nyeste historie, er fokus på PZPR og Solidaritet. Der lægges ofte vægt på enkeltpersoners betydning for udviklingen. Således fokuserer andre værker hyppigt på general Wojciech Jaruzelskis forsøg på at redde Polen fra sovjetisk invasion (hvorvidt det udsagn er sandt, er fortsat et varmt emne i Polen) og Lech Walesas diktatoriske, men karismatiske ledelse af Solidaritet. Desuden fokuseres traditionelt på Jaruzelskis og Walesas forhold til både samarbejdspartnere og til hinanden. Ikke at dette er irrelevant endsige uinteressant, det er tværtimod meget spændende. Men styrken ved Patokas bog er, at han fokuserer på det aspekt, som de øvrige ofte blot nævner i en bibemærkning, nemlig de sovjetiske og amerikanske forsøg på at styre Polen og det bipolar verdenssystem uden om den truende krise. Ikke alene er supermagternes reaktion på udviklingen i Polen således et mindre belyst aspekt af krisen. Det er også efter alt at dømme et væsentligt og afgørende element i Solidaritets mislykkede forsøg på at reformere systemet indefra. Dette kapitel er som det forrige baseret på et omfangsrigt kildegrundlag. Det er velskrevet på trods af, at informationerne og de faktuelle oplysninger står i kø for at komme til. Det er interessant og relevant, og så gør det mindre, at Patoka i udvalgte passager af bogen vælger at være på fornavn med den daværende franske præsident Valéry Giscard d'Estaing.

Bogens helt store ulempe er i denne anmelders øjne, at den kræver meget af sin læser. Hvis man ikke har noget forhåndskendskab til situationen i Polen i 1980–81, så vil det nok være svært at følge med hele vejen. Og hvis man ikke tidligere har stiftet bekendtskab med politologisk eller sociologisk terminologi og teoridannelse, så forekommer de første 40 sider uden tvivl uoverkommelige. Styrken er som nævnt de to hovedkapitlers grundige og velunderbyggede gennemgang af hændelsesforløbet set ud fra to perspektiver. Har man tidligere beskæftiget sig med denne afgørende del af moderne polsk historie, så vil man uden tvivl få stor glæde af Patokas minutiøse gennemgang af de væsentligste elementer af udviklingen. Bogens konklusion knytter i sagens natur an til indledningen, hvor-

for teksten igen bliver meget akademisk og på et højt niveau og altså ikke egnet for den uskoledede læser.

Alt i alt kan *Poland under Pressure 1980–81* godt anbefales. Det kan undre, at man ikke fra forlagets side har valgt at popularisere ph.d.-afhandlingen for på den måde at kunne nå et bredere publikum. Det skal dog ikke afholde nogen fra at give sig i kast med bogen, der med rette kunne lanceres under sloganet «Hvis De vil vide mere»!

Regions of the Baltic States

Marko Tiirinen *et al.*

Stockholm: Nordregio 2000, 294 s.

ISBN 91-89332-09-1

Guri Tyldum [forsker, Fafo]

Siden begynnelsen av 1990-tallet har de baltiske landene forsøkt å trekke til seg investeringer fra de nordiske landene og andre nabo-stater. Kombinasjonen av billig arbeidskraft og råmaterialer, samt den geografiske nærheten, gjør regionen interessant for nordisk næringsliv. Det har blitt foretatt omfattende utenlandske investeringer i de tre hovedstedene og i enkelte regionale sentra, men utenfor disse områdene har det utenlandske engasjementet vært begrenset, noe som har ført til ulik regional utvikling og forholdsvis store regionale forskjeller. Det blir gjerne hevdet at mer kunnskaper og tilgjengelig informasjon ville kunne øke investeringene utenfor hovedstedene, og boken *Regions of the Baltic States* må ses som et viktig bidrag i denne sammenheng.

Boken presenteres som «The Definite Handbook» til de baltiske landene og deres regioner, og tar mål av seg til å legge til rette for og oppmuntre til økonomisk samarbeid i Østersjøregionen. Den er utarbeidet av Nordregio, Nordic Centre for Spatial Development, og er finansiert av Nordisk Ministerråd. En rekke forfattere har bidratt til prosjektet, som har vært koordinert av Marko Tiirinen. Forfatterne har gjennomført et stortilt arbeid gjennom å samle inn, bearbeide og systematisere data fra en rekke ulike kilder.

Boken forsøker ikke å gi en fullstendig innføring i landenes politiske og økonomiske strukturer, men heller en kortfattet oversikt over de mest sentrale spørsmålene for personer og institusjoner som ønsker å etablere seg i regionen. Etter en innledning på ca. 60 sider følger en systematisk presentasjon av landenes til sammen 51

fylker/distrikter (Estlands 15 *maakond*, Latvias 26 *rajoni* og Litauens 10 *apskritis*) med sammenlignbare tabeller og figurer. Slik sett fungerer boken ypperlig som oppslagsverk for demografiske, økonomiske og geografiske karakteristika ved distriktene. For hvert distrikt blir dessuten statistikk og økonomiske indikatorer kombinert med en kort historisk innføring og en diskusjon rundt økonomiske problemer og muligheter.

I innledningen presenteres de tre landene samlet med en diskusjon av fellestrekk og ulikheter. Fokus er på økonomisk utvikling og potensial, men historie, sosial utvikling, utdanning og migrasjon har også fått plass. Et gjennomgangstema er EUs rolle og effektene av EU-integrasjon. En slik kortfattet introduksjon kan ikke gi en uttømmende presentasjon av alle tema, men i lys av den grundige diskusjonen av det lokale selvstyret savner jeg en kort presentasjon av sentrale beslutningsorganer – ikke minst siden det er flere referanser til problemet med ustabilitet på sentralt nivå. Her er det viktige forskjeller mellom landene som leseren burde ha interesse av. Siden en sentral målgruppe er utenlandske investorer, burde en gjennomgang av lovverk, rettssystem og tiltak mot korrupsjon også ha vært inkludert. Den forholdsvis overflatisk presentasjonen av både statsborgerskapsproblematikken i Latvia og Estland og fattighedsproblemene i alle tre landene synes dessuten å være motivert ut fra et ønske om å berolige potensielle investorer og underkommuniserer etter min oppfatning viktige problemer.

For å bevare leservennlighet og relevans for ulike lesergrupper har forfatterne måttet finne en balanse mellom generell informasjon og detaljrikdom som stort sett fungerer bra. Selv om de fleste temaer behandles noe overflatisk, synes de å basere seg på inngående kunnskap hos forfatterne. Det hadde imidlertid vært en fordel om de ulike tematiske presentasjonene hadde blitt supplert med referanser, eventuelt en liste over relevant litteratur som gir en grundigere presentasjon av temaet.

Statistikk er et viktig instrument for å beskrive og sammenligne utvikling over tid og mellom land, og med boken *Regions of the Baltic States* gjør forfatterne en formidabel innsats i å samle og gjøre tilgjengelig sentrale data som beskriver den økonomiske utviklingen i regionen. Det er imidlertid bekymringsfullt at noen av figurene viser seg å inneholde misvisende data og overskrifter/forklaringer. Et eksempel er figur 10 (s. 41), som hevder å presentere arbeidsledighet i henhold til de tre landenes arbeidsstyrkeundersøkelser våren 1999. Figuren viser at ingen regioner i Litauen har arbeidsledighet over 12,5 prosent, noe jeg finner merkelig, ettersom Litauens ar-

beidstyrkeundersøkelse rapporterer en gjennomsnittlig arbeidsledighet på 14,1 prosent i 1999 (Litauens Statistiske Sentralbyrå, www.std.lt). Figuren synes i stedet å vise registerdata for Litauen, som for 1999 var 8,4 prosent. For Estland og Latvia kan det se ut som om data er basert på arbeidsstyrkeundersøkelsen.

Økonomiske indikatorer kan variere sterkt avhengig av definisjoner og metodologi. Når man skal sammenligne ulike regioner og land, er det derfor viktig at metoden og definisjonene er like. Forfatterne innrømmer i sitt avsluttende metodekapittel at kvaliteten på regionale data til tider er svak, og at sammenligninger ofte kan være problematiske, både innad i og på tvers av landene. Jeg kan være enig med forfatterne i at det som finnes av data likevel kan presenteres, men svakheter og begrensninger bør da i større grad presenteres samtidig med de aktuelle dataene og følges av en diskusjon av mulige implikasjoner av disse svakhetene. Dermed vil leseren selv kunne bedømme hvor mye vekt som kan tillegges ulike data.

En tredje innvending går på valg av analysenivå. Boken legger opp til sammenligning av regioner på tvers av landegrenser, og allerede i innledningen presenteres en rekke kart som viser regional fordeling etter ulike indikatorer. Latvia fremstår med de største regionale skillene – bl.a. når det gjelder gjennomsnittsinntekt, arbeidsledighet og BNP per capita. Det er liten tvil om at forskjellene mellom Riga og andre regioner er store i Latvia, og at særlig de østlige regionene ofte kommer dårlig ut. Men også Litauen har store regionale forskjeller, noe som blir underkommunisert på grunn av analysenivået man har valgt. Litauen, som har nesten like stor befolkning som de to andre landene til sammen, er kun delt inn i 10 distrikter med en eller flere store byer i hvert distrikt (Latvia er delt inn i 26 og Estland i 15). I Litauen havner dermed enklaver med økonomiske problemer sammen med mer velfungerende områder, og regionale forskjeller viskes ut på aggregert nivå.

Selv om Litauen har den største andelen av rural befolkning av de tre baltiske landene, utgjør denne befolkningsgruppen på grunn av grensetrekkingen ikke mer enn 55 prosent i noen av de 10 distriktene, mens Latvia har distrikter med helt opp til 80 prosent rural befolkning. Ettersom skillet mellom by og land er en av de mer sentrale økonomiske skillelinjene i de baltiske landene i dag, gjør den grove regionale inndelingen at Litauen fremstår som mindre polarisert enn hva tilfellet hadde vært dersom man benyttet en finere inndeling. Når så mye vekt blir lagt på å få frem ulikheter mellom regionene, savner jeg en diskusjon rundt dette.

Til tross for disse metodiske svakhetene fungerer allikevel boken godt som oppslagsverk. Den kan anbefales til alle lesere som ønsker en rask innføring i situasjonen sentralt og regionalt i Estland, Latvia og Litauen.

Guldet fra Moskva.

Finansieringen af de nordiske kommunistpartier 1917–1990

Morten Thing (red.)

København: Forum 2001, 336 s.

ISBN 875533108

Staffan Skott [författare och översättare; journalist på Dagens Nyheter]

Det är inte någonting enastående att en så ofullständig bok som *Guldet fra Moskva* är epokgörande och erbjuder otaliga oppslagsändrar för ny forskning. Mer enastående är det kanske att man så gärna tar sig igenom så egentligen träig lektyr. Ty här räknar de nordiska historikerna Morten Thing, Sven G Holtsmark, Lars Björilin, Jón Olafson, Tauno Saarela och Kimmo Rentala upp små och stora summor, sida upp och sida ner, och det är svårt att få en översikt, så rikt är materialet. En sammanställning är förstås svår att göra och penningvärdet har varierat.

Finska och svenska och norska och danska och isländska kommunistpartier fick så och så mycket från Moskva. Det var inte bara från det sovjetiska kommunistpartiet utan också från gamla DDR och andra östdiktaturer, och från någon «fackföreningsfond». Pengarna subventionerade meningslösa annonser och dyra tryckpressar och många andra mer eller mindre fiffiga sätt användes att hålla de nordiska kommunistpartierna under armarna. Det konstateras gång på gång att utan pengarna från Moskva hade partierna inte kunnat hålla sig med mer än en bråkdel av den partiapparat som förelåg, för att inte tala om tidningarna. Enbart från «internationella fackföreningsfonden för hjälp till vänsterorienterade arbetarpartier» fick SKP under åren 1950–64 755 000 dollar – sista året så mycket som 150 000. TiggARBREVEN till Moskva gav ofta utdelning i belopp som 25 000 dollar. Men siffrorna virvlar förbi och det är svåröverskådligt.

Lite underhållande blir det bara någon gång, som i fallet med den finska kamraten som använde pengarna till att gå på bordell, eller den isländske partiledaren som hade ständigt nya och hisnande och orealistiska affärer på lut, medan sovjetiske ambassadören suckade

och gav honom de vanliga allmosorna. En för svenska läsare pikant detalj är att gamle partiledaren C H Hermansson inte alls är den oskuld som han alltid framställt sig som. År 1960 bad han sovjetiska partiets centralkommitté om att få växla in 25 000 rubel, insamlade bland svenska partimedlemmar i Sovjet, till den officiella konstlade kursen. Eftersom rublerna var värdelösa utanför Sovjet och inte mycket värda inom Sovjet heller (det fanns inte mycket att köpa) var det detsamma som att be om en gåva om 300 000 SEK i dagens penningvärde. Han (partiet) fick pengarna.

De sex nordiska forskarna har lagt ner beundransvärt mycket arbete på att få fram uppgifter om pengarna från Moskva till de nordiska kommunistpartierna 1917–90. Det är verkligen förtretligt att de ryska arkiven var öppna bara några år efter kommunismens fall 1991, så att det finns påtagliga luckor i redovisningen. En hel del kompletterande fakta har man fått genom att sekretessen lyfts från den brittiska underrättelsetjänstens arkiv. Där hade man forcerat de sovjetiska diplomatiska chiffren och koderna och satt inne med fantastisk information om överföringen av pengar från Moskva. Precis som med annan arkivforskning i f d Sovjet (och på andra håll i världen) måste emellertid resultaten tas för vad de är: ovärdeliga för vår förståelse, men sällan kompletta.

Det sovjetiska stödet (dit får vi naturligtvis räkna pengarna från Rumänien, DDR, Polen med flera, för de betalades ut på order från Moskva) tog sin början direkt efter den bolsjevikiska statskuppen i oktober 1917. Det bolsjevikiska maktövertagandet hade blivit möjligt tack vare enorma summor från Rysslands motståndare i kriget, Tyskland, och Lenin tänkte väl att kunde han ta makten med hjälp av tyska pengar skulle bolsjevikerna i andra länder göra detsamma med hjälp av ryska pengar. Så gick det inte, förrän trettio år senare, och då med hjälp av sovjetiska bajonetter i stället för med sovjetiska pengar. Men en annan lärdom från de tyska pengarna till bolsjevikerna under 1917 var nyttig: hur man skulle överföra stora penningmedel utan att andra än en mycket liten krets kände till dem.

Varför fortsatte Moskva att offra sådana enorma summor dyrbar utländsk valuta på de utländska kommunistpartierna? Av flera skäl. De arbetade på att förbättra bilden av Sovjet utomlands, «desinformation» skulle vi nog kalla det i dag, om än i många fall med rent hjärta. Så länge många länder inte erkände sovjetregimen diplomatiskt fick kommunisterna ofta sköta viktiga kontakter. Men framför allt ser vi efter andra världskriget vad de utländska kommunistpartierna var bra till. Absurt små kommunistpartier, som det rumänska, fick ändå duga som rekryteringsunderlag till en mot Sovjet lojal

regim; ett stort kommunistparti, som det tjeckiska, kunde med sovjetisk hjälp störta en demokratisk regim och införa en drakonisk och ekonomiskt katastrofal diktatur.

Säg inte att Nordens kommunister var annorlunda: År 1939 bildade under vinterkriget finska kommunister på order från Moskva en «regering» i Terijoki för att styra Finland och ansluta det till Sovjet när Röda armén, som man tänkt, erövrat landet (samma scenario som i Estland, Lettland och Litauen). Om inte de finska soldaterna hade snuvat Stalin på den segern hade Sverige fått landgräns med Sovjet i norr och haft bara några sjömil till sovjetiskt territorium på Åland; och de svenska kommunisterna kommit mycket närmre en situation där de fått följa de estniska, lettiska, litauiska och finska kommunistiska quislingarnas exempel.

Det står mycket litet i boken (och inget fel i det) om det avgörande för hur man uppfattar Moskvas ekonomiska stöd till de kommunistiska partierna i Väst: vad det var för sorts regim i Sovjetunionen. Svensken Lars Björlin berör frågan kortfattat men hedervärt i slutet av sitt bidrag, det längsta i boken. Den finske historikern Tauno Saarela avslutar däremot sin redovisning av det finska kommunistpartiets finanser på 1920-talet med några ord om att «i världen av idag, där alla talar om internationella medel och bara få lägger trånga nationella perspektiv, borde man inte längre kunna indigneras över hur stora summor från Moskva den kommunistiska rörelsen i Finland använde». Indignationen i själva Ryssland var i alla händelser enorm när man för tio år sedan började få klarhet i hur mycket pengar (i dyrbar västvaluta) som gick till kommunistpartierna i Väst (år 1989 var det 22 miljoner dollar). Som en följd av detta är det förbjudet för ryska organisationer som får även öppet redovisat utländskt stöd (som Soldatmödrarna) att delta i parlamentsvalen.

Eftersom de gamla kommunistpartierna i Skandinavien alla lovprisade den stalinistiska regimen i Sovjetunionen och sade sig vilja ha det likadant i sina länder kan Saarela förslagsvis fråga ester, letter och litauer hur de hade det 1939–91; han kan också erinra sig att det som de nordiska kommunistpartierna ägnade sig åt ganska exakt motsvarade följande beskrivning: «Att agera med uppsåt att Sverige eller del därav skall, med lagstridiga medel eller utländskt understöd, läggas under främmande makt eller komma i beroende därav». Se i svenska Nationalencyklopedin under uppslagsordet «högförräderi».

Sen är det en annan sak att det var klokt av makthavarna att inte göra ledningarna för landsförräddarpartierna till martyrer.

Constitutionalism in Estonia, Latvia and Lithuania – A Study in Comparative Constitutional Law

Caroline Taube

Uppsala: Iustus Förlag 2001, 322 s.

ISBN 91-7678-461-4

Brynjulf Risnes [forsker, Senter for Russlandsstudier, NUPI]

Det hører med til sjeldenhetene at nordiske jurister beskjeftiger seg med rettssystemene i statene i Øst-Europa og det postsovjetske området, noe de av oss som interesserer seg for rettsutviklingen i våre nye naboland i øst, beklager dypt og mener er en svakhet ved det juridiske fagmiljøet i Norden. Universitetet i Uppsala representerer et ytterst hederlig unntak i denne sammenheng. Med jevne mellomrom dukker det herfra opp spennende publikasjoner som bidrar til å holde oss noenlunde oppdatert på rettsutviklingen i de østlige delene av Europa. Blant annet ga Iustus Förlag i 1997 ut en oversikt over rettsutviklingen i en rekke land i Sentral- og Øst-Europa (Fredrik Sterzel (red.) *På väg mot rättsstater i Östeuropa: en antologi*). Det er derfor ikke på noen måte overraskende, men samtidig svært gledelig, at Uppsala nok en gang har fostret frem en dr. juris. med en sterk interesse for våre naboland i øst.

Caroline Taube har allerede i noen tid arbeidet med og skrevet om rettssystemene i de baltiske landene. Blant annet var det hun som dekket de baltiske statene i den ovennevnte antologien. Denne gangen er imidlertid ambisjonene vesentlig større. I løpet av drøyt 300 hundre sider gir hun en oversikt over de konstitusjonelle systemene i Estland, Latvia og Litauen, beskriver deres historie og rettslige tradisjoner og gir oss til slutt en sammenligning av statssystemene i de tre landene. For en jurist som kommer fra en nordisk forskertradisjon hvor det ikke er helt uvanlig å skrive doktoravhandling om en enkelt lovbestemmelse i den nasjonale lovgivning, står det stor respekt av å gi seg i kast med et så stort emne.

Caroline Taube løser sin ambisiøse oppgave på en overbevisende måte. Gjennom bevisste avgrensninger både mot andre rettsfelter og mot den samfunnsmessige bakgrunnen for den juridiske utviklingen, makter hun å holde stoffmengden på et håndterlig nivå for leseren. Blant annet er det et klokt valg å ikke gå i dybden om den politiske utviklingen som ledet til de baltiske statenes selvstendighet. En slik diskusjon kunne lett ha tatt noe av oppmerksomheten bort fra bokens egentlige tema. De fleste i bokens målgruppe

kjenner dessuten de baltiske statenes nære politiske historie, og avgrensningen etterlater således ikke noe hull i fremstillingen som hemmer forståelsen av bokens egentlige innhold.

Desto viktigere synes det i så måte å være at forfatteren har valgt å være mindre streng i sin avgrensning når det gjelder de tre statenes forrige selvstendighetsperiode (1918–40). Leseren blir raskt satt inn i hvor usedvanlig betydningsfull denne perioden er for forståelsen av grunnleggende trekk i de tre landenes rettssystemer i dag. Uten dette hadde flere av særtrekkene ved nåtidens konstitusjonelle systemer blitt vanskelige å forstå. Et interessant poeng i denne sammenheng er Taubes forklaring på hvordan den heller tvilsomme politiske utviklingen i de tre landene i tiden mellom de to verdenskrigene gjorde at det kun var Latvia som kunne gjeninnføre konstitusjonen fra forrige selvstendighetsperiode. Estland og Litauen var tvunget til å se helt bort fra de autoritære juridiske dokumentene fra denne tiden.

På mange områder synes det lettere å finne forskjellene enn likhetene mellom de tre landenes konstitusjonelle systemer. Dette kommer klart frem i bokens sammenlignende del, del 3, som gir en inngående analyse av sentrale deler av de konstitusjonelle systemene. Forfatteren fører her de juridiske bevisene for en påstand som ble satt frem allerede i bokens innledning, at begrepet «de baltiske land» som beskrivelse av en form for enhet er like misvisende på det juridiske området som det er når det gjelder språk eller historie.

En klar styrke ved boken er at den legger til rette for at de lesere som ikke nødvendigvis har behov for all den innsikt som Caroline Taube har, lett kan finne frem til de problemstillinger de trenger kunnskap om. En systematisk inndeling i kapitler om de tre landene og oppsplitting mellom ulike temaer gjør boken til et utmerket oppslagsverk for den som bare har behov for mer begrensede kunnskaper om systemene i de tre landene. Dette er muligens bokens aller sterkeste side og gjør at den bør være anvendelig for mange flere enn de som til daglig arbeider med de problemstillinger bokens tittel antyder.

Analysekapitlene inneholder også en vurdering av hvor langt utviklingen i retning av en rettsstat har kommet i de tre landene. Det er i denne sammenheng mitt inntrykk at Litauen gjennomgående er det landet som kommer best fra Caroline Taubes analyser og at Latvia befinner seg i den andre enden av skalaen. Dette gjelder ikke minst implementeringen av grunnleggende menneskerettigheter i rettssystemet.

En analyse av de konstitusjonelle systemene kan naturligvis heller ikke unngå å komme i berøring med det politisk omstridte spørsmålet om vilkårene for statsborgerskap, som blant annet har skapt problemer i forholdet mellom Russland og Latvia. Selv om det flere steder (f.eks. s. 253) fremgår at forfatteren er kritisk til Latvias (og til dels Estlands) håndtering av dette spørsmålet, inntar Caroline Taube i hovedsak analytikerens saklige tilnærming til problemet. Den store betydningen statsborgerskapsspørsmålet har hatt for utviklingen av rettssystemet i Latvia, kommer likevel klart til uttrykk, som i det kledelige «understatement»: «A disproportionately great amount of political effort was spent on this one single issue» (s. 288). Etter mitt syn kunne forfatteren gjerne tatt et klarere standpunkt i dette spørsmålet.

Det fremgår nok relativt klart at det er ikke mye negativt denne anmelderen har å si om Caroline Taubes bok. Den gir en svært god oversikt over statsretten i de tre baltiske landene og fungerer som et utmerket oppslagsverk, ikke minst takket være gode og oversiktlige registre bak i boken. Den eneste innvendingen måtte være at den ikke inneholder mer enn den gjør. For eksempel skulle jeg ønsket meg at den gikk videre til å vurdere den mer faktiske anvendelsen av de konstitusjonelle prinsippene ved de tre landenes domstoler, blant annet når det gjelder respekten for menneskerettigheter.

Men ingen leser kan regne med å få oppfylt alle sine ønsker på en gang, og denne boken gir en innføring i de baltiske landenes konstitusjonelle systemer som vil være tilstrekkelig for de fleste. Vi får håpe at Caroline Taube vil bevare sin interesse for rettsutviklingen i de tre baltiske landene slik at vi kan se frem til utvidelser og oppdateringer i årene som kommer.

En reise i helvete

Anna Politkovskaja

Oslo: Pax forlag 2001, 152 s.

ISBN 82-530-2306-5

Julie Wilhelmsen [forsker ved Forsvarets Forskningsinstitutt]

I forordet til den norske utgaven av Anna Politkovskajas bok *En reise i helvete* skriver den franske filosofen André Glucksmann at «det stadig trangere rommet som lukker seg rundt krigen i Tsjetsjenia, oppmuntrer til grusomheter». Det er nettopp disse gru-

somhetene Politkovskaja drar frem i lyset. Hun tar oss med på en reise der vi møter en strøm av tragiske menneskeskjebner og paradokser. Boken er en samling artikler skrevet mellom utbruddet av den andre krigen i Tsjetsjenia sommeren 1999 og april 2000. Den har også ikke mindre enn tre forord, som alle gir bakgrunnsinformasjon om konflikten og en noe selektiv kronologisk oversikt.

Anna Politkovskaja har arbeidet som journalist i ukeavisen *Novaja gazeta*. Denne avisen er av mange ansett for å være den avis som i størst grad har greid å holde en uavhengig linje i forhold til Putin-regimet, spesielt i dekningen av krigen i Tsjetsjenia. Siden sommeren 1999 har Politkovskaja rapportert fra Tsjetsjenia. Hun har opplevd å få støtte for det arbeidet hun har gjort for å synliggjøre de humanitære problemene i Tsjetsjenia, men har også fått sterk kritikk for å «svike Russland». At hun har vært en torn i øyet på regimet, ble skremmende klart da hun i fjor høst som følge av trusler måtte søke politisk asyl i Vesten.

En reise i helvete er som et skrik. Politkovskaja beskriver grusomheter og ekstrem menneskelig lidelse utilsårt i den hensikt å åpne sitt eget folks (det russiske) øyne for den humanitære katastrofe krigen i Tsjetsjenia har blitt. Det er tydelig at hun ser det som sin moralske plikt som journalist og menneske å beskrive det hun oppfatter som sannheten om denne krigen til et publikum som har blitt ført bak lyset av sine statsledere. Men hun krever også mer enn at russerne skal se hva som har skjedd, hun krever at de skal ta ansvar og at de skal angre. Politkovskaja ser en kollektiv katarsis etter Tsjetsjenia-krigen som en forutsetning for at den russiske folkesjel skal kunne overleve. Spørsmålet om nødvendigheten av anger og oppgjør etter sovjettiden har hengt i luften siden 1991. Putin hadde i sinne å sette en sluttstrek for denne debatten da han som statsminister i 1999 uttalte at Russland måtte la fortiden ligge og se fremover. I så måte er Politkovskajas bok en brysom utfordring for Putin-regimet.

Etter Politkovskajas oppfatning gjelder den holdning vi inntar til ett menneskes tragedie, også for vår holdning til et helt folk. Detaljene sier mer om helheten enn de store linjene. Derfor er det enkeltskjebnene som preger Politkovskajas fremstilling. Reisen begynner i Moskva der historien om et kjærestepar, hun russer og han tsjetsjener, illustrerer hvordan tsjetsjenerne som folk mistet sine grunnleggende rettigheter over natten. De ble utsatt for vilkårlige arrestasjoner og mishandling, og det ble plantet patroner og narkotika i lommene deres for å kunne arrestere dem. Fra Moskva tar Politkovskaja oss med videre til leirene i Ingusjetia, der over 200 000

flyktninger fra Tsjetsjenia befinner seg. I leirene er det sult, kulde, sykdom, hat og død som råder. Varelagrene er tomme, og det finnes ikke medisinsk hjelp. Ingen vil ta ansvar, og pengene som har blitt bevilget, kommer aldri frem. Flyktningleirene fremstår mer som konsentrasjonsleire, der man bevisst legger opp til at menneskene skal dø.

Politkovskaja driver undersøkende journalistikk og nøster på de mange løse trådene hun oppdager underveis. Dette fører blant annet til at hun avdekker hvem som er satt til å hjelpe flyktningene til å opprettholde ro i leirene: spesialtropper fra fengselsvesenet, trenet til å hankses med kriminelle og slå ned fangeopprør. Disse troppe- ne har blitt gitt rett til å bruke alle midler. Ifølge noen offiserer Politkovskaja snakket med, er den brutale behandlingen av flyktningene bevisst, for å gjøre *bojevikene* (de tsjetsjenske krigerne) «mykere». Reisen går videre inn i krigssonen. Vi hører historier om soldater påvirket av narkotika eller alkohol og soldater med psykiske lidelser som står bevæpnet i første rekke, eller som skyter vilkårlig rundt seg i ren angst. De plyndrer boligene, de mishandler og fornædler, de voldtar og dreper. De er selv ofre og produserer nye.

Statens primære oppgave er å beskytte sine borgere, sier Politkovskaja. Historiene vitner om en stat som ikke er intakt, og Politkovskaja går så langt som til å kalle den ikke-eksisterende. Man unnlater å evakuere et gamlehjem befolket av forlatte, pleietrengende og syke *russerne* midt i det bombede Groznyj fordi dette kan medføre avsløring av korrupsjon hos enkelte menn i høye posisjoner. Politkovskaja oppsøker sykehusene, de som fremdeles fungerer. Hun finner stappfulle sykehus, næret av en strøm av sårede fra kampeonene. Sykehusene mangler medisiner og utstyr. De er ikke oppvarmet, og konsentrasjonsnivået av smittsomme bakterier er farlig høyt. I sengene finner hun små barn og kvinner med amputerte lemmer og sår det har gått koldbrann i fordi ventetiden ved kontrollpostene ble for lang. Hun hører historiene om de barna som ikke rakk frem til sykehuset, men døde av skader, frost eller underernæring på veien. Hun hører om føderale soldater som dør på sykehuset og som man unnlater å registrere for å holde tapstallene nede.

Enda tyngre enn de ytre er kanskje de indre sår denne krigen påfører menneskene. Politkovskaja portretterer mennesker hvis personlighet og karakter er fullstendig undergravet. Noen er blitt bitre, hatefulle og uforsonlige, andre har gått over i galskapens verden. Hva skjer med psyken til et menneske som etter en «utrenskning» bare greide å begrave 30 av de 51 vennene og naboene som

ble mishandlet, voldtatt og halshugget og som febrilsk prøvde å sette de rette kroppene sammen med de rette hodene? Politkovskajas tanker om hva slags konsekvenser denne krigen vil få, er dypt pessimistiske. Hun spår at Russland vil måtte betale en høy pris i fremtiden. Krigen har skapt sår som ikke kan leges og mennesker som ikke kan forsones. De man har forsøkt å utrydde, vil vende tilbake med øket styrke og ta igjen.

Selv om boken først og fremst forsøker å synliggjøre lidelsen gjennom enkeltpersoners historier, forsøker Politkovskaja også å bidra med noen forklaringer på årsaken til krigen og dens mange paradokser. Ifølge Politkovskaja er hovedårsaken til felttoget i Tsjetsjenia at man ønsket å demonstrere at Putin kunne rydde opp i kaoset etter flere år med maktfragmentering og lovløshet i Russland. I en slik situasjon trengte man en syndebygg, og tsjetsjenerne ble offeret. Politkovskaja går svært langt i sine beskyldninger mot Putin-regimet. Hun skriver svart på hvitt at intensjonen har vært folkemord. Hun trekker stadig paralleller til det tyske nazi-regimet. Tsjetsjenerne er jødene, sprengningene av boligblokker i Moskva og Sør-Russland er riksdagsbrannen i Berlin, og russerne er tyskerne. Hennes konklusjon er at «et totalitært regime er i ferd med å gjenoppbygges for våre øyne». Det er en fare for at Politkovskaja mister noe av sin troverdighet når hun kommer med så sterke påstander. Samtidig kan man forstå hvorfor hun gjør dette, tatt i betraktning at verden stadig har en tendens til å ville glemme, bortforklare og fraskrive seg ansvaret for slike uhyrligheter.

Politkovskaja tegner på ingen måte noe rosenrødt bilde av de tsjetsjenske *bojevikene* og anklager også dem for å være skyldige i befolkningens lidelser. Likevel forsøker hun å forklare hvorfor den fra et materielt synspunkt overlegne russiske krigsmaskinen ikke greier å få bukt med disse krigerne. Mens alkohol og narkotika florerer blant de føderale soldatene, blir *bojevikene* straffet for rusmisbruk. Mens de føderale soldatene ruser seg nettopp av angst for å dø, møter *bojevikene* døden med stolt visshet om at de har vunnet en plass i himmelen. *Bojevikene* vet hva de kjemper for, hvilket ikke alltid er tilfelle blant de føderale styrkene. Resultatet er at *bojevikene* føler en moralsk overlegenhet og mental styrke de føderale styrkene aldri vil kunne få.

Det er vanskelig å bedømme en bok som denne faglig og litterært ettersom den omhandler en sterk og grusom virkelighet. Forfatterens hensikt er å tvinge oss til å se disse lidelsene som virkeligheten og ikke som bilder på fjernsyn vi kan slå av hvis de plager oss. Dette målet oppnår hun. Ærligheten i beskrivelsene er

denne bokens styrke. Hvis en skulle ha noe å utsette, måtte det være at leseren kan få en overdose av grusomme detaljer og til slutt ikke orker annet en å fortrenge den virkeligheten Politkovskaja ønsker at vi skal ta inn over oss. Selv om boken unektelig gir en noe ensidig fremstilling av Tsjetsjenia-krigen og kan kritiseres for dette, er det en viktig bok. Putins begrunnelse for krigen har hele tiden vært behovet for å få bukt med banditter og terrorister, og ut fra dette har man tillatt seg å ofre ikke bare menneskerettighetene som prinsipp, men et helt folk. Dette er en viktig lærdom å ta med seg når statsmaktene verden over nå setter alt inn på å få bukt med internasjonal terrorisme.

Nye bøger

Danmark:

Bachtin, Michail

Karneval og latterkultur

Oversat fra russisk af Jan Hansen
Frederiksberg: Det lille Forlag 2001
198 s. ISBN 8790030869

Basha, Gazmend

Dansk-albansk ordbog

Herning: Special-pædagogisk
forlag 2001
466 s. ISBN 8773997056

Boisen, Jørn

Milan Kundera: en introduktion

København: Gyldendal 2001
269 s. ISBN 8702005034

Brügger, Lars

Albanian movements and identities: crossing boundaries at home and abroad

København: Institut for Antropologi, Københavns Universitet 2001
123 s. ISSN 0905-0914

Bruhn, Jørgen & Jan Lundquist (red.)

The novelness of Bachtin: perspectives and possibilities

København: Museum Tusculanum 2001
213 s. ISBN 8772896019

Dalhoff-Nielsen, Peter

Den sidste bastion: Leninkult ved Dnjester

Valby: Vindrose 2001
93 s. ISBN 8774566156

Davidson, Leif

Den troskyldige russer: roman

København: Lindhardt og Ringhof 2001
273 s. ISBN 8759516801

Frederiksen, Niels Ole, Poul Henrik Jensen & Jesper Wad (red.)

Rejse i dødens fodspor: beretning fra en overlevende kz-fange

Fårevejle: Emil 2001
96 s. ISBN 8789703227

Hasselbach, Ole

Den stille krig: sovjetiske påvirkningsoperationer mod Danmark under den kolde krig – forudsætninger, teknik og resultater

Lyngby: 2001
264 s. ISBN 8791014301

Jensen, Jens Henrik

Hofnarren i Murmansk: roman

Valby: Borgen 2001
407 s. ISBN 8721017891

Møller, Lars R.

Operation Bøllebank: soldater i kamp

København: Høst 2001
414 s. ISBN 8714297248

Sheehan, Sean

Lives in crisis – Rusland 1991–2001

Oversat af Jørgen Axelsen Leth
Holte: Flachs 2001
64 s. ISBN 8778269881

Vedby Rasmussen, Mikkel & Bertel Heurlin (red.)

Jo flere, jo bedre? Perspektiver på NATO's anden udvidelse

København: Dansk Udenrigs-
politisk Institut 2001
99 s. ISBN 8790681444

Viewegh, Michal

Opdragelse af unge piger i Tjekkiet

På dansk ved Eva Andersen
2. udgave
København: Gyldendal 2001
204 s. ISBN 8702005212

Finland:

Eränen, Liisa

Sensible fear: Finnish reactions to the threat of a nuclear accident in Sosnovyi Bor, Russia

Sosiaalipsykologisia tutkimuksia
No 5
Helsinki: Department of Social
Psychology, University of Helsinki
2001
170 s. ISBN 9521000317

Forsström, Pentti (red.)

Russia's potential in the 21st century

Helsinki: Maanpuolustus-
korkeakoulu 2001
91 s. ISBN 9512512513

Lavento, Mika

Textile ceramics in Finland and on the Karelian Isthmus: nine variations and fugue on a theme of C. F. Meinander

Suomen muinaismuistoyhdistyk-
sen aikakauskirja No 109
Helsinki: Finnish Antiquarian
Society 2001
410 s. ISBN 9519057420

Medvedev, Andrey G.

International management: doing business operations in Russia

Translation by Alexander Grishin
and Grigory Pershin
Imatra: Etelä-Karjalan ammatti-
korkeakoulu 2001
255 s. ISBN 9525155536

Meinander, Henrik

Den nödvändiga grannen: studier & inlägg

Esbo: Schildt 2001
327 s. ISBN 951501171-X

Mustonen, Tero (red.)

Of stories, of submarines, of the North: environmental management in the European North

Tampere: Tampere Polytechnic
2001
159 s. ISBN 9525264068

Ruotsala, Antti

Europeans and Mongols in the middle of the thirteenth century: encountering the other

Helsinki: Academia Scientiarum Fennica 2001
169 s. ISBN 951-41-0891-4

Valk, Ülo

The black gentleman: manifestations of the devil in Estonian folk religion

Translated by Ülle Männart
FF communications No 276
Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia 2001
217 s. ISBN 951410885-X

Norge:

Finstad, L. H

Russisk deltakelse i KFOR og forholdet til NATO

FFI-rapport 02710/2001
Kjeller: FFI 2001
52 s. ISBN 8246405128

Hønneland, Geir & Anne-Kristin Jørgensen

Vårt bilde av russerne. 25 debattinnlegg om samarbeidet i nord.

Kristiansand: Høyskoleforlaget 2002
116 s. ISBN 8276344356

Martinsen, Kåre Dahl

Asset or burden? Poland as NATO's new eastern frontier

Forsvarsstudier nr. 4/2001
Oslo: Institutt for forsvarsstudier 2001
126 s.

Ravna, Øyvind

Tundraens folk

Oslo: Landbruksforlaget 2001
182 s. ISBN 8252926010

Stenseth, Dagfinn

Vitne til historie

Oslo: Damm 2001
377 s. ISBN 8251773962

Szpilman, Wladyslaw

Pianisten: en jødisk musikers kamp for å overleve i Warszawa 1939-45

Oversatt av Katrine Masvie
Oslo: Genesis 2001
222 s. ISBN 8247601915

Tomasevic, Bato

Ufred: en slektshistorie fra Balkan

Oversatt av Bjarte Kaldhol
Oslo: Aschehoug 2001
431 s. ISBN 8203226124

Vindsetmo, Bjørg

Nærmest hjertet: Pasternak, Tsvetajeva, Rilke. Historien om tre av Europas største poeter og om kjærligheten mellom dem

Oslo: Gyldendal 2001
189 s. ISBN 8205278679

Sverige:

Burgman, Torsten

Rysslandsbilden i Sverige: från Ivan den förskräcklige till Vladimir Putin

Lund: Historiska media 2001
110 s. ISBN 9189442415

Cramér, Per (red.)

The process of Estonia's integration into the Western economic system: international legal issues

Centrum för Europaforskning vid Göteborgs universitet nr. 11
Göteborg: Centre for European Research 2001
221 s.

Glowinski, Michal

En svart tid

Översättning av Erland F. Josephson och Piotr Zettinger
Stockholm: J & Z 2001
156 s. ISBN 9179103286

Grönick, Ritva, Meri Kulmala & Laura Päiviö (red.)

Kaliningrad: isolation or co-operation?

Helsinki: The Finnish Committee for European Security (STETE) 2001
146 s. ISBN 9519150021

Klich, Kent

Ceausescus barn

Översättning av Boo Cassel
Stockholm: Journal 2001
100 s. ISBN 9197418226

Laidre, Margus

Segern vid Narva: början till en stormakts fall

Översättning av Enel Melberg
Stockholm: Natur och kultur 2001
238 s. ISBN 9127089711

Stern, Eric K. & Daniel Nohrstedt (red.)

Crisis management i Estonia: case studies and comparative perspectives

A publication of the Crisis Management Europe Research Program No 3
Stockholm: Försvarshögskolan, Swedish Agency for Civil Emergency Planning (ÖCB) 2001
255 s. ISBN 9187136864

Steiner, Jean-François

Treblinka: revolt i ett utrotningsläger

Översättning av Claes Gripenberg
Stockholm: Bonnier 2001
388 s. ISBN 9100578088

Sundberg, Kerstin

Stat, stormakt och säterier: agrarekonomisk utveckling och social integration i Östersjöområdet 1500-1800

Lund: Nordic Academic Press 2001
355 s. ISBN 9189116216

Poulsen, Torben

Le, Smilja

Översättning av Ulf R Ohretall
Västerås: Författarhuset 2001
192 s. ISBN 9189390164

Nordisk Øst-forum [retningslinjer for manus]

Artiklene bør ikke overskride 25 sider (A 4, dobbel linjeavstand). Figurer/tabeller må være klare for fotografering. Forfatterne klarer selv eventuell copyright til illustrasjoner. *Nordisk Østforum* tar ikke inn bidrag som samtidig publiseres i andre Norden-baserte publikasjoner. Kun manus på norsk, dansk eller svensk mottas. Endelige bidrag leveres på diskett eller e-post formatert for PC (Word, WP). Oppgi system og nødvendige spesifikasjoner.

- I. Kilder: Til kildehenvisninger brukes forfatternavn og publiseringsårstall, i parentes, istedenfor fotnoter/sluttnoter, f.eks.:

«...(Loorents 2002)»

«...(Loorents & Ponomarev 2002)»

Skal sidetall oppgis, tilføyes det i parentesen etter årstallet med kolon imellom, og uten «s», f.eks.: «...(Loorents 2002: 24)» Helt korte kommentarer kan også føyes inn, f.eks.: «...(se også Loorents 2002: 50–52)» For to helt like henvisninger som følger direkte på hverandre, brukes «*ibid.*» til annen gangs henvisning, f.eks.: «...(Loorents 2002: 24) (*ibid.*) ...»

NB: Derimot er det ingen plass for «op. cit.» i dette systemet.

Når samme forfatter har to publikasjoner i samme år, tilføyes en liten bokstav (a, b) etter årstallet, slik: (Loorents 2002a) ... (Loorents 2002b). Litteraturlisten må da vise på tilsvarende måte hvilken av referansene som er hvilken.

2. Litteratur: Listen plasseres etter notene (se 3. Noter) med forfatternavn i alfabetisk rekkefølge. Vi har valgt følgende regler, med sikte på den best mulige kombinasjon av enkelhet og bibliografisk nøyaktighet.

a) Bok: Wagner, William G. (1994) *Marriage, Property, and Law in Late Imperial Russia*. Oxford: Clarendon Press.

b) Bok med to/tre forfattere: Ponomarev, Igor & Vladimir Skachko (red.) (2000) *Unification Agreement for Ukrainian Churches Signed*. London: Pinter.

Ved to/tre forfattere brukes tegnet «&» heller enn ordet «og» eller «and» for å unngå misforståelser.

Merk ombyttet rekkefølge på fornavn og etternavn til forfatter nr. 2 og 3.

c) Fire eller flere forfattere: Johnson, Peter *et al.* (1999) *Fictitious Titles*. London: Macmillan.

Ved fire eller flere forfattere brukes første forfatter samt formen «*et al.*» istedenfor de øvrige forfatternavn i referanser i teksten.

d) Artikkel i tidsskrift: Eide, Espen Barth (1999) "Intervening without the UN: A Rejoinder", *Security Dialogue* 30 (1): 91–94.

Her føres til slutt årgangsnummer, hefte nr. innen årgangen i parentes, kolon, og sidetall uten «s.» eller «p.»

e) Kapittel/artikkel i redigert verk: Østerud, Øyvind (1992) «Regional Great Powers» i Iver B. Neumann (red.) *Regional Great Powers in International Politics*. London: Macmillan (1–15).

«red.» brukes istedenfor «ed.» også for engelske publikasjoner. For henvisninger til et redigert verk som inneholder det kapittel som siteres, brukes «i» selv om arbeidet er på et fremmed språk. Eventuelle sidetall føres i parentes til slutt.

3. Noter: Skal være fotnoter og helst brukes til korte utdypninger av eller kommentarer til teksten. Noter skal ikke brukes i hovedtittelen på artikkelen. *Takkenoter* slik som «Takk til Ole Dahl-Gulliksen for nyttige kommentarer» skal ikke nummereres, men bruk isteden «* Takk til Ole Dahl-Gulliksen for nyttige kommentarer».

Forord

Rettssaken mot Slobodan Milosevic – et overblikk

Kari M. Osland

Svensk östeuropaforskning och det nya Europa

Joakim Ekman och Jonas Linde

Nationalism eller internationalism? Det grund-läggande dilemmat i ungersk utrikespolitik kring 1970

Katalin Miklóssy

Religiøse motsetninger i Ukraina

Alexander Tymczuk

Visioner om ett nytt samhälle. Kvinnor och familj i tidig sovjetrysk lagstiftning

Helene Carlbäck

Postmodernisme eller polsk modernisme?

Majken Hindø

Velkommen til internett

Bokomtaler